

ДЕРЖАВНА
АРХІВНА
СЛУЖБА
УКРАЇНИ

Архіви України

Науково-практичний журнал
видається з 1947 р.

№ 1 (330), 2022
січень – березень

Київ, 2022

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Марина ПАЛІЄНКО (головний редактор)

Олена БАЧИНСЬКА, Валентина БЕЗДРАБКО, Тетяна БІЛУЩАК,
Юозьяпас БЛАЖЙОНАС (Литовська Республіка), Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Тетяна ЄМЕЛЬЯНОВА, Петер КЛАСІНЦ (Республіка Словенія),
Юрій КОВТАНЮК, Геннадій КОРОЛЬОВ, Лариса ЛЕВЧЕНКО,
Ірина МАТЯШ, Жанна МИНА, Василь ОРЛИК, Георгій ПАПАКІН,
Павел ПЕТЖИК (Республіка Польща), Руслан ПИРИГ,
Юлія ПРИЛЕПШЕВА, Ніколай РУССЄВ (Республіка Молдова),
Ігор СРІБНЯК, Ірина ТЮРМЕНКО, Анатолій ХРОМОВ, Олексій ЯСЬ

Редакція не завжди поділяє точку зору авторів публікацій
та не несе відповідальності
за достовірність наведених ними даних

Вебсайт журналу «Архіви України»:

<http://au.archives.gov.ua>

«Архіви України», № 1, 2022. Науково-практичний журнал.
Видається з 1947 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

ISSN 0320-9466 (Print)
ISSN 2708-9614 (Online)

© Державна архівна служба України, 2022

З М І С Т

Хромов А. Нас підтримує весь світ. Україна переможе! 7

Статті та повідомлення

Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності 12

Кашеварова Н. Між окупацією й еміграцією: доля радянської інтелігенції у 1943–1944 рр. за документами служб Альфреда Розенберга 39

Журба О. Архівні горизонти катеринославців ХІХ – початку ХХ століття 61

Війна очима історика-сучасника

Папакін Г. Дописи під ревіння сирен 79

Реформування архівної галузі

Хромов А. Оптимізація системи центральних державних архівів України в умовах війни 103

Визначні події

Архіви – до 100-ї річниці театру «Березіль» 115

Веселовська Г. Мистецьке об'єднання «Березіль» – театр «Березіль» в архівних і музейних зібраннях України (до 100-річчя з дня створення) 121

Огляди джерел та документальні нариси

Воробей Р. «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии» як джерельна база вивчення історії Чернігівського краю 133

Балишев М. Документальне зібрання Науково-дослідного інституту астрономії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна як джерельна база з історії розвитку астрономічної науки 146

Коваленко Р. Документи компартійних організацій Київської області у контексті вивчення кризи монопартійності та становлення політичного плюралізму в Україні (1988–1991 рр.) 161

Публікація архівних документів

<i>Тельвак В., Радченко О.</i> Малознане дослідження історіософських оглядів Михайла Грушевського	186
---	-----

Підготовка фахівців нової генерації

<i>Лебідь Н., Романюк Н.</i> Крос-дисциплінарна підготовка фахівців інформаційної справи: діалог «машина–людина»	203
--	-----

Інформація та рецензії

<i>Ясь О.</i> Життєва історія Михайла Грушевського у світлі сучасного грушевськознавства (Рецензія на книгу: <i>Пиріг Р., Тельвак В.</i> Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2021. 572 с.)	221
--	-----

Архівна хроніка

Виставки, презентації, конференції, зустрічі	227
--	-----

CONTENTS

Khromov A. The whole world supports us. Ukraine will win! 7

Articles and Notices

Paliienko M. The Ukrainian Archives, War, and Preservation of National Identity 12

Kashevarova N. Between Occupation and Emigration: Fate of Soviet Intelligentsia in 1943–1944 Reflected in Documents of the Alfred Rosenberg Office 39

Zhurba O. The Archival Horizons of Katerynoslav Citizens of the XIX – Early XX Centuries 61

War Through the Eyes of a Contemporary Historian

Papakin H. Posts Written to the Sound of Sirens 79

Reforming of Archival Field

Khromov A. The Optimization of the Central State Archives System of Ukraine in War Conditions 103

Significant Events

Archives to the 100th Anniversary of the Berezil Theater 115

Veselovska H. Berezil Art Association – Berezil Theater in Archival and Museum Collections of Ukraine (to the 100th Anniversary of Its Creation) 121

Sources Reviews and Documentary Essays

Vorobei R. «Works of the Chernigiv Provincial Scientific Archival Commission» as a Source Base of Studying the History of the Chernigiv Region 133

Balyshev M. Collection of Documents of the Research Institute of Astronomy as a Source Basis From the History of the Development of Astronomical Science 146

Kovalenko R. The Documents of Communist Party Organizations of the Kyiv Region in the Context of Studying the Crisis of the Mono-Party System and the Formation of Political Pluralism in Ukraine (1988–1991) 161

Publication of Archival Records

- Telvak V., Radchenko O.* An Insufficiently Known Study of Mykhailo Hrushevsky's Historiosophical Views 186

Training of New Generation Specialists

- Lebid N., Romaniuk N.* Cross-Disciplinary Preparing of Specialists of Information Affairs: «Machine–Human» Dialogue 203

Information and Reviews

- Yas O.* Life History of Mykhailo Hrushevsky in the Light of Modern Hrushevsky Studies (Book Review: *Pyrih R., Telvak V.* Mykhailo Hrushevsky: Biography Against the Background of the Era. Kherson: OLDI-PLUS Publishing House, 2021. 572 p.) 221

Archive Chronicle

- Exhibitions, presentations, conferences, meetings 227

Анатолій Хромов,
Голова Державної архівної служби України

НАС ПІДТРИМУЄ ВЕСЬ СВІТ. УКРАЇНА ПЕРЕМОЖЕ!

Перше число науково-практичного журналу «Архіви України» цього року готувалося та виходить в умовах воєнного стану через широкомасштабну, беспрецедентну агресію Росії проти України. Державна архівна служба України, державні архіви, архівісти постали перед новими викликами. Із перших днів російського вторгнення на територію України і до цього часу вони не припиняють свою роботу, функціонують в режимі взаємної допомоги, виконують свої професійні обов'язки задля забезпечення збереження духовної скарбниці українського народу – Національного архівного фонду України та надання доступу до архівної ретроспективної інформації.

Минулого року ми багато зробили, нам є чим пишатися, ми гідно зустріли 30-ту річницю незалежності України, але сьогодні відійдемо від традиційного інформування про результати роботи в 2021 р. та наведення статистичних даних, які практично по всіх показниках перевищують плановані. Вони доступні на інформаційному ресурсі Укрдержархіву – вебпорталі у розділі «Публічна інформація» рубрики «Громадянам».

Хочеться звернути увагу на коригування пріоритетів діяльності Державної архівної служби України та державних архівів у 2022 р. в умовах війни. Відтепер основні зусилля архівістів спрямовані на:

- постійний моніторинг стану галузі та ініціативне документування подій війни;
- точкову взаємопідтримку колег (організація умов дистанційної роботи, тимчасового проживання для тих, хто виїхав);
- переміщення окремих колекцій (де це можливо і безпечно);
- міжнародну взаємодію та підтримку партнерів щодо повної ізоляції країни-агресора;
- розроблення механізмів і підписання угод резервного копіювання цифрових копій архівного фонду та довідкового апарату;
- подальшу реалізацію онлайн-проектів Державною архівною службою України та державними архівами;

– підготовку методичних рекомендацій, надання консультації щодо ведення діловодства та архівної справи в умовах воєнного стану;

– широкі комунікації зі ЗМІ, іноземними партнерами для організації в майбутньому механізмів міжнародної фінансової та технічної підтримки для відбудови, ремонту і реконструкції архівної інфраструктури.

Вони гармонійно доповнюють 4 основні пріоритети, визначені на початку поточного року:

– «відкриті архіви», прозора, зрозуміла й ефективна комунікація з партнерами і стейкхолдерами;

– ефективне формування і забезпечення збереженості НАФ України як складової світової культурної спадщини;

– забезпечення сталого розвитку та підтримка потенціалу державної системи страхового фонду документації;

– цифровізація архівів і установ страхового фонду документації як фактор зростання економіки України, попиту на інформаційні ресурси і послуги.

Вже через тиждень від початку російської збройної агресії вебпортал та офіційна сторінка Укрдержархіву у соціальній мережі Facebook стали інформаційно-комунікаційним інструментом зв'язку, який об'єднав зусилля не тільки українських архівістів, користувачів, просто громадян України, а й іноземних партнерів.

10 березня 2022 р. Міжнародна рада архівів (International Council on Archives, ICA) на позачерговому, терміновому засіданні Виконавчого комітету підтримала звернення Укрдержархіву та прийняла рішення про припинення відносин із державними архівними установами Росії і Білорусі, заявила про підтримку України у боротьбі з країною-агресором, закликала зупинити нищення культурної спадщини.

Свідченням підтримки зі сторони іноземних партнерів є численні звернення-пропозиції, в яких висловлюється стурбованість долею українських архівів, підкреслюється важливість їх захисту та містяться слова підтримки і пропозиції допомоги. Лише за перший тиждень від початку бойових дій на мою адресу та адресу Укрдержархіву надійшло понад 20 таких звернень від іноземних архівних і наукових установ, громадських організацій архівістів.

25 березня ми, з метою убезпечення від можливого знищення внаслідок бомбардувань, підписали Угоду з Національним архівом Сполученого Королівства (National Archives of the United Kingdom), якою передбачено збереження вже створених електронних ресурсів українських архівів і копій оцифрованих документів НАФ України у віддалених хмарних сховищах іноземного партнера.

Водночас, ми прийняли рішення про припинення розгляду та виконання архівами будь-яких запитів від юридичних і фізичних осіб, що надходять від держави-агресора. І нас зрозуміли й підтримали.

ДЛЯ ЗАТВЕРДЖЕННЯ МРА ВИКОНАВЧИМ КОМІТЕТОМ – засідання ВК 2022-03-10**РЕЗОЛЮЦІЯ НА ПІДТРИМКУ УКРАЇНИ**

1. Міжнародна рада з архівів (МРА) більшістю голосів серед членів її Виконавчого Комітету та:

а) у світлі розпочатої збройної агресії проти України, у тому числі її громадян, як військових, так і цивільних, її уряду, міст та інфраструктури, а також її унікальної документальної та культурної спадщини урядом Російської Федерації за підтримки Республіки Білорусь,

б) на підтримку народу України, його легітимно і демократично обраного уряду та його професійних спільнот та установ, які займаються управлінням інформації, документації та архівами, зараз знаходяться під загрозою руйнування,

в) відповідно до принципів і цінностей, які захищає МРА, підтримуючи верховенство права, піклуючись про світову архівну спадщину та захист всіх співробітників, які самовіддано управляють унікальною документальною спадщиною,

вирішила призупинити відносини з чотирма державними архівними установами Росії та Білорусі, які є членами МРА:

РОСІЙСЬКА ФЕДЕРАЦІЯ:

- Федеральне архівне агентство РФ
- Комітет з питань архівів при уряді Удмуртської Республіки
- Державний комітет архівів Республіки Татарстан

РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ:

- Департамент архіву та діловодства Міністерства юстиції республіки Білорусь

2. Призупинення відносин означає, що всі офіційні контакти між цими установами та їх співробітниками з МРА, її організаціями (експертними групами, секціями, філіями) та органами (Фонд міжнародного розвитку архівів, Програмна комісія, Форум національних архівістів, Форум професійних асоціацій, Виконавчий Комітет, Загальна Асамблея) та будь-яка участь у діяльності та заходах МРА (конференції, конгреси, Міжнародний тиждень архівів та подібні заходи) призупиняються до тих пір, поки не буде досягнуто переговорів про припинення вогню, які будуть відповідати вимогам легітимного уряду України та забезпечення безпеки та суверенітету осіб та установ, які охороняють культурну спадщину України.

3. МРА, її організації, органи та члени зобов'язані виконати це рішення Виконавчого Комітету МРА негайно.

4. МРА наполегливо просить Уряд Російської Федерації та Уряд Республіки Білорусь припинити цю збройну агресію, закликаючи їх поважати та захищати професійні спільноти та установи, які займаються веденням інформації, діловодства та архівів та які не лише опікуються пам'яттю про Україну, а й документацією та архівами, які свідчать про ідентифікацію, права та обов'язки її народу та його законно та демократично обраного уряду.

**РЕЗОЛЮЦІЯ ПРИЙНЯТА ВИКОНАВЧОЮ РАДОЮ МІЖНАРОДНОЇ РАДИ З АРХІВІВ (МРА)
10 БЕРЕЗНЯ 2022 РОКУ**

FOR APPROVAL BY THE ICA EXECUTIVE BOARD – EB meeting 2022-03-10

RESOLUTION IN SUPPORT OF UKRAINE

1. The International Council on Archives (ICA), through a majority vote among the members of its Executive Board, and:
 - a) in the light of the armed aggression launched against Ukraine, including its people, both military and civilian, its government, its cities and infrastructure, and its irreplaceable documentary and cultural heritage, by the government of the Russian Federation with the support of the Republic of Belarus,
 - b) in support of the people of Ukraine, its legitimately and democratically elected government, and its professional communities and institutions involved in information, records and archives management now at risk of destruction,
 - c) consistent with the principles and values upheld by the ICA that support the rule of law, care of the world's archival heritage and the protection of all personnel dedicated to the stewardship of irreplaceable documentary heritage,

has decided to suspend its relations with the four Russian and Belarusian public archival institutions that are members of the ICA:

RUSSIAN FEDERATION:

- Russian Federal Archival Agency
- Committee on Archives by the Government of Udmurt Republic
- State Committee on Archives of the Republic of Tatarstan

REPUBLIC OF BELARUS:

- Department for Archives and Records Management of the Ministry of Justice of the Republic of Belarus

2. Suspension of relations means that all formal contacts between these institutions and their employees with the ICA, its entities (expert groups, sections, branches) and authorities (Fund for the International Development of Archives, Programme Commission, Forum of National Archivists, Forum of Professional Associations, Executive Board, General Assembly) and all participation in ICA's activities and events (conferences, congresses, International Archives Week, and similar activities) shall be halted until such time as a ceasefire has been negotiated to the satisfaction of the legitimate government of Ukraine and ensuring the safety and sovereignty of the individuals and institutions that protect the cultural heritage of Ukraine.
3. The ICA, its entities, authorities and members are called upon to implement this decision of the ICA Executive Board with immediate effect.
4. The ICA strongly appeals to the Government of the Russian Federation and the Government of the Republic of Belarus to stop this armed aggression, urging them to respect and protect the professional communities and institutions involved in information, records and archives management, who are the guardians of the memory of Ukraine, but also of the records and archives testifying to the identity, rights, and responsibilities of its people and its legitimately and democratically elected government.

**RESOLUTION ADOPTED BY THE INTERNATIONAL COUNCIL ON ARCHIVES (ICA) EXECUTIVE BOARD
10 MARCH 2022**

Про перебіг подій, архіви в умовах війни йдеться в моїх інтерв'ю національним та іноземним ЗМІ.

Я хочу подякувати всім, хто не залишився байдужим, всім, хто і сьогодні пропонує і вже надає нам свою допомогу, всім архівістами, які, як тільки стало безпечно працювати, вийшли на роботу та забезпечують навічне збереження нашої пам'яті, свідчення нашої боротьби, наші перемоги та звірства окупантів.

Вірю в Україну і наші Збройні Сили! Разом – до перемоги!

Слава Україні!

DOI 10.47315/archives2022.330.012

УДК 930.25(477):342.78]«19/20»

Марина Палієнко

докторка історичних наук,

професорка,

завідувачка кафедри архівознавства

та спеціальних галузей історичної науки,

Київський національний

університет імені Тараса Шевченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

УКРАЇНСЬКІ АРХІВИ, ВІЙНА ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Анотація. Мета публікації полягає у відображенні історії розвитку українських архівів у XX–XXI ст. у контексті процесів національного державотворення і боротьби за українську незалежність; визначенні викликів, які загрожували архівам під час Першої та Другої світових воєн і були пов'язані з нищенням, захопленням і переміщенням документальних зібрань. Особлива увага приділяється аналізу ролі архівістів у збереженні національної історико-культурної спадщини під час російсько-української війни 2014–2022 рр. Стаття ґрунтується на застосуванні принципів історизму та об'єктивності, загальнонаукових **методів дослідження** – історичного і логічного, з властивими їм аналізом, синтезом і системним підходом. У дослідженні впливу збройних конфліктів на долю архівних зібрань використано історико-генетичний, порівняльно-історичний та ретроспективний методи. **Наукова новизна** статті полягає у розгляді проблеми значення архівів, національних архівних ресурсів для збереження національної ідентичності у період війни. **Висновки.** У процесі розбудови незалежної держави українські архіви трансформувалися у відкриті інституції, які у своїй діяльності відображають домінуючі тенденції у розвитку українського суспільства, беручи активну участь у процесах демократизації та декомунізації, а також забезпечуючи джерельне підґрунтя для наукових студій. З особливою гостротою значення архівів проявляється у період війни – як повномасштабної воєнної агресії, так і гібридного інформаційного протистояння. Архіви під час війни набувають важливого значення з огляду на їх інформаційну, адміністративну, оперативну, історичну, куль-

турну та наукову цінність. Російська збройна агресія, спрямована проти територіальної цілісності та суверенітету України, створила загрозу збереженню національної культурної, у т. ч. архівної, спадщини. Важливими завданнями, які стоять перед архівістами сьогодні, є збереження документів Національного архівного фонду, а також формування нових архівних зібрань, які акумулюватимуть документальні свідчення про героїчну боротьбу українського народу з російським агресором, створюючи таким чином джерельну основу для наукового вивчення подій цієї війни та роблячи внесок у збереження колективної пам'яті й національної ідентичності.

Ключові слова: українські архіви; загрози війни; російська збройна агресія проти України; захист культурних цінностей; установи пам'яті; національна ідентичність; архівні інформаційні ресурси.

Сьогодні український народ і Українська держава відповідають на виклики цивілізаційного виміру, захищаючи своє право на самобутність, існування, незалежність, державний суверенітет і вільний демократичний розвиток, свою історичну приналежність до європейського соціокультурного простору. Під час повномасштабної російської агресії з особливою гостротою актуалізуються питання збереження нашої національної ідентичності, колективної й історичної пам'яті, наших традицій та історико-культурної спадщини, невід'ємною складовою якої є архіви.

Архівні зібрання та архівні установи є надзвичайно важливими чинниками існування держави, функціонування державних і громадських інституцій, розвитку громадянського суспільства. Вони беруть активну участь у процесах державотворення, сприяють успішному виконанню важливих управлінських й адміністративних функцій, розвитку економіки, втіленню цінних наукових і культурних проєктів.

Але найголовніше – вони зберігають своєрідний «генетичний код», документальне надбання, за яким можна відтворити суспільно-політичний, економічний, соціокультурний розвиток країни впродовж багатьох століть, визначити домінуючі на різних етапах політичні, ідеологічні, культурні й релігійні впливи, простежити етногенез населення, окреслити географічні кордони і міжнародні взаємини, пізнати особливості розвитку різних регіонів, відтворити біографії окремих особистостей та просопографічні, колективні портрети родин і суспільних верств і станів, зрештою дослідити в усій повноті й багатогранності історію країни на мікро- і макрорівнях.

Документальні ресурси архівів України є надзвичайно цінним та інформативним джерелом із багатовікової історії країни, українського й інших народів, які населяли українські терени. У процесі розбудови незалежної держави українські архіви трансформувалися у відкриті інституції, які у своїй діяльності відображають домінуючі тенденції у розвитку держави, беручи активну участь у процесах її демократи-

зації й декомунізації, а також забезпечуючи джерельне підґрунтя для наукових студій.

Відповідно, місія архівістів полягає у збереженні документів і створенні всіх необхідних умов для їх найширшого використання в політичних, економічних, ідеологічних, наукових й інформаційних цілях. Архіви та архівісти мають допомогти історикам осмислити процеси минулого, політикам й економістам розв'язати проблеми сьогодення, запропонувати алгоритм розвитку і чітку візію майбутнього.

З особливою гостротою значення архівів проявляється у період війни – як повномасштабної воєнної агресії, так і гібридного інформаційного протистояння. Війна й архіви – це глобальна проблема та великий історичний виклик. Архіви, як і держава та суспільство в цілому, мають протистояти цим викликам. Як наголошує відомий американський архівознавець Р. Кокс (Richard Cox) у своєму дослідженні «Archives, War, and Memory: Building a Framework», архіви часто підлягають знищенню під час війни, але при цьому вони набувають нового значення в цих конфліктах, оскільки війна дає поштовх до створення нових документальних форм; в архівах можна знайти багато зібрань, що відображають досвід війни, тому майже кожен архів є хоча б частково місцем збереження пам'яті про війну¹.

У цьому, мабуть, полягає найбільше протиріччя, протиставлення понять «архіви і війна». Війна руйнує архіви, знищує їх, намагаючись таким чином стерти пам'ять. Водночас вона дає великий імпульс для творення нових документів і архівів, що акумулюватимуть і зберігатимуть пам'ять про війну для прийдешніх поколінь.

Якщо розглядати в історичній ретроспекції вплив війни на цілісність і збереженість документальної спадщини, то можна констатувати, що війни є одним із найбільш руйнівних факторів, що призводив до нищення архівів, поряд зі стихійними лихами та техногенними катастрофами. Урядові та військові архіви разом із творами мистецтва й іншими культурними цінностями під час збройних конфліктів нещадно нищилися в результаті обстрілів, бомбардувань, пожеж, а також грабувалися, захоплювалися і зазнавали переміщень. Традиційно архіви розглядалися в якості цінних воєнних трофеїв.

Звертаючись до історії наших національних архівів, відзначимо, що українські документальні зібрання зазнавали суттєвих втрат у результаті збройних конфліктів упродовж Середньовіччя та Нового часу, коли вони нищилися, захоплювалися, вивозилися загарбниками. У цьому зв'язку можна згадати руйнування і пограбування Батурина у 1708 р. російськими військами А. Меншикова та вивезення гетьманського

¹ Cox R. Archives, War, and Memory: Building a Framework // Library and Archival Security. 2012. Vol. 25. № 1. P. 21–22. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01960075.2012.657945> (дата звернення: 20.03.2022).

архіву І. Мазепи до С.-Петербурга, захоплення і ліквідацію Запорозької Січі у 1775 р. та переміщення архіву і козацьких клейнодів до Москви і Петербурга. Проте особливо гостро проблема збереження архівів постала під час воєнних і революційних катаклізмів ХХ ст.

Перша світова війна та Українська революція 1917–1921 рр. як каталізатор архівних реформ

У бурхливі роки Першої світової війни і згодом українських визвольних змагань створювалися нові інституції, особлива увага надавалася документам, що віддзеркалювали перебіг воєнних подій, а також процеси, пов'язані з національним самовизначенням і державотворенням. Проекти архівних реформ періоду Української революції 1917–1921 рр. свідчили про розуміння українськими державними і культурними діячами значущості архівів, їх важливої ролі не лише у системі державного управління, але й у системі національних цінностей і пріоритетів, збереженні колективної пам'яті та національної ідентичності.

Це розуміння значення й символіки документальної і культурної спадщини, важливості заснування національних архівних, бібліотечних, музейних інституцій як невід'ємної, органічної складової процесу державотворення та постання української політичної нації було притаманне лідерам УНР і Української Держави, знайшло безпосереднє відображення у діяльності М. Грушевського, П. Скоропадського, а також С. Петлюри. Проекти реформ в архівній галузі доби Української революції розроблялися завдяки візії й діяльності її перших очільників – О. Грушевського, голови Бібліотечно-архівного відділу Департаменту мистецтв Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради та В. Модзалевського, голови Архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти (згодом – Головного управління справами мистецтв та національної культури) Української Держави і початкового етапу правління Директорії УНР².

Події Першої світової війни актуалізували також потребу у створенні осередків зі збереження військової документації. Так, у травні 1917 р. при Культурно-освітній комісії Всеукраїнської ради військових депутатів було засновано Музей-архів війни і революції 1914–1917 рр. (директор О. Благодір), який у березні 1918 р. був реорганізований у Державний військово-історичний музей при Генеральному штабі Військ УНР. 11 січня 1918 р. Бібліотечно-архівний відділ разом із Музеєм війни і революції звернулися до Генерального секретарства

² Див. зокрема: *Матяш І.* Проекти архівної реформи: основні положення та спроби втілення // *Архіви України.* 2008. № 1–2. С. 22–38; *Приходько Л.* Олександр Грушевський і становлення української архівістики у 1917–1920-і роки // Там само. С. 95–106.

справ військових із пропозицією видати наказ про збирання матеріалів з історії війни та припинити передавання відповідних документів до російських архівів³.

Швидкоплинна зміна військово-політичної ситуації створювала постійну загрозу збереженню документальних пам'яток, на чому неодноразово наголошував у своїх зверненнях і публікаціях один із найактивніших організаторів архівно-музейної справи доби Української революції та міжвоєнної еміграції М. Обідний⁴. Зокрема, характеризуючи ситуацію щодо збереження військово-історичної документації періоду Першої світової війни на шпальтах часопису «Українська старовина», він запропонував відокремити матеріали з історії українського війська новітнього періоду від документів імперської доби та утворити спеціальну комісію для «написання історії війни українського народу за визволення свого краю»⁵. У випадку неможливості організувати збереження національних архівів на українських теренах через загострення військового протистояння і боротьбу з більшовиками, він пропонував заснувати осередок для збереження українських військових і політичних архівів в одній з нейтральних європейських країн.

Українські архіви-музеї-бібліотеки як осередки збереження національної ідентичності в умовах еміграції

Важливе місце проблемі збереження українських державних і військових архівів надавала Директорія УНР в умовах війни та відступу Армії УНР на терени Польщі. У своїй вже на сьогодні хрестоматійній праці «Сучасна українська еміграція та її завдання», що вийшла 1923 р. в українській друкарні у таборі Щипіорно (Польща) під псевдонімом О. Ряст, С. Петлюра наголошував: «Боротьба не закінчилась! Вся українська еміграція опинилась поза межами своєї Батьківщини через те, що не захотіла залишитись під ворогом, який оружною силою та підступом підбив під себе нашу Україну. Цим ворогом є Москва з її сучасним комуністично-більшовицьким урядом [...] Уряд Совітської України є неправий силою багнетів над народом нашим поставлений. Править він та порядкує на Україні тільки через те, що спірається

³ Звернення Бібліотечно-архівного відділу до Генерального Секретарства військових справ про організацію збирання воєнно-історичних документів (11 січня 1918 р.) // Пам'ятки. Київ, 1998. Т. 1. С. 44–45.

⁴ Обідний М. Військово-архівна справа на Україні // Українська старовина. Кам'янець-Подільський, 1919. № 1. С. 3; Його ж. Як охоронялись пам'ятки. Б. м., б. р. 10 с.; Його ж. Наші завдання в охороні пам'яток // Вістник Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства в Празі. Прага, 1928. Ч. 1. С. 6–12.

⁵ Обідний М. Військово-архівна справа на Україні // Українська старовина. Кам'янець-Подільський, 1919. № 1. С. 3.

на озброєну чужоземну московську армію та різні «чека», «особполітотдели» (більшовицькі шпійсько-жандармські установи), які розстрілами, тюрмами, примусовими тяжкими роботами та виселенням в московські губернії тероризують, залякують і пригноблюють наш народ»⁶.

Формуючи візію діяльності Уряду УНР в еміграції, закликаючи до консолідації усіх політичних і національно свідомих її кіл, С. Петлюра не оминув увагою й завдань у галузі збирання та збереження української документальної спадщини в Європі, поглиблення міжнародних контактів, наукових і культурних зв'язків з європейським світом.

Вже згодом, звертаючись до української громади в передовій статті зі шпальт паризького часопису «Тризуб», С. Петлюра підкреслював: «Так – ми європейці, європейці територіально, фізично, психічно; європейці своїм світоглядом, своїми традиціями, що їх полишили нам у спадщину минулі покоління [...] І коли тепер, поки що Велика Україна одрізана від культурного світу китайським муром, і її міцно ще тримає в своїх лабетах Москва, що так дбайливо охороняє її, своїм старим звичаєм, од «розкладового» впливу «гнилого» Заходу, то ще більше зростає роль сучасної української еміграції»⁷.

У контексті цього європоцентричного руху політичного українства, засновані українцями в умовах перебування в еміграції архівні, архівно-музейні й бібліотечні установи набули значення важливих центрів збереження не лише документальних пам'яток та історико-культурної спадщини, але й демократичних цінностей і національної ідентичності. Через встановлення на українських теренах більшовицького окупаційного режиму, який відкинув саму ідею заснування Національного архіву, а натомість послідовно здійснював заходи щодо інкорпорації не лише українських земель до складу СРСР, але й нашої історичної спадщини до складу єдиного радянського архівного простору, документи, що відображали діяльність українських національних урядів, були зосереджені у заснованих політичною еміграцією закордонних інституціях. Першими з них постали у 1921 р. на території Польщі Головний військово-історичний музей-архів Армії УНР і Музей-архів визволення України. У зверненні Військово-історичної управи Генерального штабу Військ УНР до культурно-освітніх відділів українських дивізій наголошувалося на тому, що Головний військово-історичний архів із музейним відділом створюався з метою збирання та довічного зберігання «документів визвольного руху Українського героїчного вояцтва і його боротьби за кращу долю батьківщини, як на спомин наших поколінь, так і для сучасних і майбутніх дослідників рідної

⁶ *Ряст О. [Петлюра С.]. Сучасна українська еміграція та її завдання. Щипіорно, 1923. С. 4–5.*

⁷ *Наше місце в Європі... // Тризуб. Париж, 1926. Ч. 14 (17 січня). С. 1.*

історії»⁸. Належним чином упорядковані й систематизовані за галузями військової історії документи мали зберігатися в архіві «для дослідів і ґрунтовного ознайомлення з ними істориків та майбутніх поколінь нашої нації»⁹. Отже, у цьому архіві завдяки самовідданій праці М. Обідного вдалося сконцентрувати цінні документи з історії бойових дій Армії УНР, а також організувати збирання відомостей про загиблих українських вояків та місця їхнього захоронення (з цією метою був розроблений і розісланий для заповнення у місця інтернування українських військ і компактного проживання українських емігрантів т. зв. «Листок полеглого»).

Згодом документи, що відображали участь українців у подіях Першої світової війни та розгортанні Визвольних змагань 1917–1921 рр., склали основу фондів заснованих у Празі архівно-музейних інституцій – Українського національного музею-архіву при Українському інституті громадознавства, Музею визвольної боротьби України, Українського історичного кабінету при МЗС ЧСР. Їхні зібрання увійшли в аннали української архівістики під сукупною назвою «празькі архіви» і містять сотні тисяч документів з історії українського державотворення, збройної боротьби за незалежність, культурної, освітньої, громадської, наукової діяльності, спрямованої на збереження історичної пам'яті й національних традицій, розвиток демократичних цінностей та європоцентричних домінант¹⁰. Українські політичні, громадські, культурні, релігійні діячі, митці і науковці, перебуваючи в умовах вимушеної політичної еміграції, плекали надію повернутися на історичну Батьківщину. Вони проводили активну роботу в різного роду громадських організаціях, наукових і освітніх інституціях, а створені внаслідок цієї діяльності документи надходили на зберігання до згаданих вище українських архівів за умови, що вони будуть передані в Україну після відновлення її незалежності та державного суверенітету.

Друга світова війна та українські архіви: захоплення, конфіскація, переміщення, засекречення й використання в оперативних цілях

Проте події Другої світової війни кардинально змінили ситуацію. Вони поставили під загрозу існування багатьох націй і держав, призвели до масштабних руйнувань, численних людських жертв, захоплен-

⁸ ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3179. Оп. 1. Спр. 7. Арк.7–7зв.

⁹ Там само.

¹⁰ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 2008. С. 103–215; Боряк Т. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010). Ніжин, 2011. 544 с.

ня, пограбування та переміщення культурних цінностей. У контексті загрози українським архівам слід відзначити, що вони безпосередньо торкнулися як окупованих нацистами українських територій, так і зібрань політичної еміграції, що були сконцентровані в осередках у різних країнах Європи.

Проблему пограбування й переміщення українських архівів, інших культурних цінностей у період Другої світової війни неодноразово порушували у своїх працях і глибоко досліджували П. К. Грімстед (*Patricia Kennedy Grimsted*)¹¹, Г. Боряк¹², Н. Кашеварова¹³, Т. Себта¹⁴, М. Дубик¹⁵. У контексті вивчення повоєнної реституції найфундаментальнішими є узагальнюючі монографічні дослідження П. К. Грімстед¹⁶ і С. Кота¹⁷.

Під час Другої світової війни архівні зібрання України зазнали значних переміщень і втрат, зокрема, внаслідок безпосередніх військових дій, процесів евакуації й реевакуації, через пограбування і вилучення цінних документальних комплексів спеціальними підрозділами військ і службами Третього Райху; також відбувалося знищення документів архівістами через загрозу їх захоплення окупантами; пошире-

¹¹ *Grimsted P. K. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution / Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001. 798 p. та ін.*

¹² *Грімстед П. К., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв. Львів, 1992. 120 с.*

¹³ *Кашеварова Н. Архів Оперативного штабу Розенберга як джерело з історії використання нацистськими установами документальної спадщини народів окупованих країн Східної Європи // Архіви України. 2009. № 1–2. С. 92–104; Її ж. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ: Інститут історії України, 2014. Ч. 1: Джерелознавче дослідження. 552 с.; Ч. 2: Документи. 992 с.; *Kashevarova N. Documents of the Main Office for Science of the Rosenberg Office as Sources on the Ideological Component of Nazi Policy in the Occupied Territory of Eastern Europe during World War II // Рукописна та книжкова спадщина України. 2020. Вип. 26. С. 239–257 та ін.**

¹⁴ *Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при Рейхскомісарі України: історичний нарис // Архіви України. 2009. № 3–4. С. 111–127 та ін.*

¹⁵ *Дубик М. Архіви Києва часів німецької окупації (1941–1943) // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ, 1997. Т. 2. С. 519–542.*

¹⁶ *Grimsted P. K. Trophies of War and Empire...*

¹⁷ *Kot S. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ: Інститут історії України, 2020. 1020 с.*

ним явищем у період війни було використання документів як сировини для опалювання приміщень, спорудження барикад тощо. Безпрецедентними були втрати українських архівів від бомбардувань нацистською авіацією, внаслідок яких постраждали, зокрема, фонди Київського, Чернігівського, Вінницького, Харківського обласних державних архівів, а також під час операцій з визволення територій, що проводилися Червоною армією. Важливими для усвідомлення й узагальнення масштабів руйнувань, переміщень і втрат українських архівів є результати досліджень П. К. Грімстед, зокрема згадана вище монографія «*Trophies of War and Empire*», а також проведена українськими архівістами широка евристична й аналітична робота з укладання списків втрачених і переміщених за різних обставин (знищення, вивезення, пограбування, передавання за вказівкою загальносоюзних державних органів у воєнні та повоєнні роки) документів, що знайшла відображення у «Національному реєстрі втрачених та переміщених фондів», підготовленому на початку 2000-х років з ініціативи Державної архівної служби України¹⁸.

Чому нацистські, а згодом радянські спецслужби у буквальному сенсі «полювали» за українськими політичними архівами, документальними зібраннями української еміграції, державними і військовими архівами Директорії УНР і ЗУНР, документами УПА, ставили за мету їх вивезення, опрацювання, використання в ідеологічних, пропагандистських, насамперед, «оперативно-чекістських цілях»? Відповідь на ці питання лежить у площині ідеологічного протистояння демократичного і тоталітарного світів, сутності імперської політики поневолення народів, заперечення права націй на самовизначення та вільний розвиток.

Отже, захоплення і переміщення архівів під час Другої світової війни переслідувало яскраво виражені стратегічні, політичні та ідеологічні цілі. Стосовно українських документальних комплексів це особливо яскраво простежується на прикладі долі архівних і бібліотечних зібрань української політичної еміграції – згаданих вище «празьких архівів», а також зібрань Директорії УНР у Польщі (архіви у Тарнові й Ченстохові) та Франції (фонди Української бібліотеки ім. Симона Петлюри в Парижі). Особливий інтерес до їхнього інформаційного потенціалу спочатку проявили представники нацистських спецслужб, передусім Оперативного штабу рейсхляйтера А. Розенберга, внаслідок чого, зокрема, були опечатані та вивезені до Берліна книжкові й архівні зібрання україніки з Парижа.

¹⁸ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів. Кн. 1: Архівні фонди України, втрачені в період Другої світової війни / авт.-уклад.: Л. Г. Баланюк, О. І. Бойчук, А. О. Івлева та ін.; упорядн.: К. І. Климова (кер. проекту), Н. П. Московченко, Н. П. Павловська; ред. колегія тому: Г. В. Боряк, І. Б. Матяш, К. Є. Новохатський, Г. В. Папакін; Державний комітет архівів України; УНДІАСД. Київ, 2007. 1033 с.

Водночас, на завершальному етапі війни та у повоєнний період виявлення, вилучення і вивезення до СРСР документів української політичної еміграції розглядалося як одне з головних завдань радянських пошукових груп, що були відряджені до країн Європи з метою повернення переміщених нацистами культурних цінностей. Одним з яскравих документальних свідчень, що деталізує цей процес, є телефонограма народного комісара внутрішніх справ УРСР В. Рясного, надіслана 3 травня 1945 р. наркомун внутрішніх справ СРСР генеральному комісару держбезпеки Л. Берії. Її основний зміст стосувався організації заходів щодо повернення вивезених нацистами з українських теренів архівів, водночас акцентувалася увага на пошуку, вилученні та перевезенні до СРСР архівів української політичної еміграції з Праги і Берліна (зокрема йшлося про те, що в цих містах «існували установи українсько-німецьких націоналістів, у яких зосереджена величезна кількість документів, що мають науковий та оперативний інтерес», і що назви й адреси цих установ вже відомі)¹⁹. Задля реалізації цих планів була створена оперативно-пошукова група, до складу якої увійшли досвідчені архівісти (заступник начальника Архівного управління НКВС УРСР П. Павлюк, начальник Центрального державного архіву фонофотокінодокументів УРСР Г. Пшеничний, начальник архівного відділу УНКВС Київської області І. Олійник, заступник начальника архівного відділу УНКВС Львівської області Г. Неклеса), результатом діяльності якої стало виявлення на теренах Чехословаччини у м. Опава (Тропау) нацистських сховищ із вивезеними з України архівними зібраннями (зокрема, актовими книгами з Центрального архіву давніх актів у Києві) та повернення їх до УРСР. Разом із тим, робота групи була сконцентрована на встановленні місць локалізації архівів та інших установ української еміграції. Не зупиняючись докладно на цих сюжетах, які вже знайшли достатнє висвітлення в історіографії²⁰, зазначимо, що членами цієї пошукової групи були виявлені цінні документальні комплекси україніки у Празі та Подебрадах (архіви Українського історичного кабінету, Українського вільного університету, Української господарської академії тощо), які за наполяганням радянської сторони з порушенням правових норм у жовтні 1945 р. були вивезені до Києва, де пройшли науково-технічне опрацювання «за скороченим циклом» і на кілька десятиліть опинилися закритими для суспільства і дослідників під грифом «таємно» в архівних спецфондах.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 56. Арк. 9.

²⁰ Див. зокрема: *Грімстед П. К.* «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної україніки. Київ: Держжормархів України, 2005. 252 с.; *Палієнко М.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 2008. 688 с.

Вивезення з теренів європейських країн до СРСР архівів політичної еміграції – як української, так, зрештою, й російської – можна розцінювати як своєрідну успішну «спецоперацію», що переслідувала чітко визначені завдання – опрацювання документів, їх засекречення та подальше використання виключно у т. зв. «оперативно-чекістських цілях». Стосовно такого використання українських архівних зібрань, то ці дії були спрямовані на боротьбу з національним рухом, знищення його лідерів і активних діячів.

Інструкції, які регламентували роботу відділів секретних фондів державних архівів СРСР, спрямовували її на першочергове впорядкування «найбільш актуальних» фондів, розширення практики інформування органів НКВС за допомогою укладання «довідок-орієнтировок» та спецповідомлень про матеріали, що мають «оперативно-чекістський інтерес», дотримання та покращення «методики і техніки виявлення і взяття на облік антирадянських елементів»²¹.

Так, згідно зі «Звітом про роботу архівних органів УРСР з використання документальних матеріалів в оперативних, воєнних та народногосподарських цілях за 1945 р.», основними завданнями архівів у цьому напрямі були визначені «всебічне надання допомоги оперативним органам у справі виявлення, викриття та ліквідації [...] контрреволюційного фашистського елемента», виконання запитів і завдань воєнних органів. У звіті також наголошувалося, що згідно з наказом НКВС-НКДБ СРСР «Про покращення роботи з використання секретних матеріалів державних архівів в агентурно-оперативній роботі» від 2 жовтня 1944 р., архівними органами УРСР було вжито низку заходів, спрямованих на посилення «зв'язку і тісного ділового контакту з оперативними органами», надання їм допомоги науково-оперативними орієнтуваннями. Особливий інтерес для розробки становили документи т. зв. «Українського архіву», що були привезені до Києва з Праги у кількості 2-х вагонів, та «документи українських контрреволюційних націоналістичних урядів періоду 1917–1927 рр.», переміщені до Києва з Кракова в обсязі 1-го вагону²².

Опрацювання цих матеріалів регламентувалося і контролювалося з московського центру, про що свідчать регулярні інформації та звіти начальника Управління державними архівами НКВС УРСР капітана держбезпеки П. Гудзенка, адресовані начальнику Головного архівного управління НКВС СРСР Й. Нікітінському. Причому такі повідомлення не тільки бралися до відома, але й в окремих випадках висловлюва-

²¹ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 61. Арк. 26–31. Див. докл.: Палієнко М. Г. Архіви української еміграції в радянських спецховищах (переміщення, опрацювання, використання) // Український історичний журнал. 2006. № 1. С. 196–213.

²² ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 19. Арк. 1–5.

лося невдоволення занадто «нейтральними», «аполітичними» назвами довідок (на зразок «Громадсько-політична діяльність українського націоналістичного студентства в еміграції» чи «Зовнішня політика Директорії УНР»), які, на думку московського керівництва, створювали «недостатню уяву про явно ворожу українському народу діяльність» націоналістичних організацій в еміграції²³.

Таким чином, у ході переміщень, пов'язаних із подіями Другої світової війни та повоєнного періоду, архіви українського національно-визвольного руху й загалом вивезені до СРСР документальні зібрання, що відображали політичні, культурні, ментальні, релігійні особливості розвитку українського соціуму, опинилися у секретних фондах контрольованих радянськими спецслужбами архівів. Потрапляючи в «полон» спецслужб, вони на довгі роки вилучалися з суспільного обігу, ставали «в'язнями» тоталітарного режиму, який таким чином проявляв свою владу над документами та політикою пам'яті.

Архіви і війна: міжнародний аспект взаємодії задля збереження культурних цінностей

Аналізуючи виклики, які стояли і стоять перед архівною спільнотою України сьогодні у контексті протидії військовій агресії, варто також звернутися до досвіду, виробленого іншими країнами під час світових війн ХХ ст. Зазначимо, що проблеми збереження архівів активно дискутувалися європейськими й американськими архівістами на початку і впродовж Другої світової війни. Так, В. Г. Ліланд (Waldo Gifford Leland) у президентській промові, виголошеній перед Товариством американських архівістів у 1940 р., запропонував своє бачення місії архівістів та алгоритму їхніх дій щодо врятування архівів під час надзвичайної ситуації, що було узагальнено у статті «The Archivist in Times of Emergency», опублікованій у 1941 р. на сторінках журналу «The American Archivist»²⁴. Він рекомендував архівістам у співпраці з військовими експертами, інженерами, хіміками розробити план заходів із захисту архівів, що включав евакуацію цінних документів у безпечні місця, мікрофільмування тих архівних документів, які неможливо евакуювати, знищення певних категорій документів. Між іншим, В. Ліланд підкреслював важливість активної позиції архівістів, оскільки вони представляють інтереси майбутніх поколінь, а також володіють цінною документальною інформацією про попередній досвід і можуть стати експертами з багатьох організаційних питань під час війни. Саме потенційно важлива місія архівіста як експерта й консультанта

²³ ЦДАВО України. Ф. 14. Оп. 7. Спр. 218. Арк. 9.

²⁴ *Leland W. G. The Archivist in Times of Emergency // The American Archivist. 1941. Vol. 4. № 1. P. 1–12.*

у надзвичайних ситуаціях визначала, на його думку, цінність і відповідальність професії у період війни²⁵.

Важливі заходи щодо збереження культурних надбань в архівах, музеях і бібліотеках у період Другої світової війни були вжиті Комітетом із консервації культурних ресурсів спільно з Національним архівом США, які розробили відповідний алгоритм дій та підготували цінні практичні рекомендації, опубліковані 1942 р. у вигляді посібника «The Protection of Cultural Resources Against the Hazards of War»²⁶. Про заходи американських архівістів, спрямовані на посилення значення Національного архіву у період війни та перетворення його на «архівну фортецю», своєрідну «агенцію національної оборони», можна докладніше дізнатися з публікацій А. Б. Ілс (Anna Bruner Eales)²⁷ та Л. Левченко²⁸.

Осмилення впливу збройних конфліктів на цілісність архівних колекцій, аналіз протиріч, пов'язаних із поверненням захоплених і переміщених архівів у повоєнний період, визначення ролі архівістів у цих процесах – ці проблеми і до сьогодні залишаються у фокусі уваги науковців. Зокрема, Д. Кокс (Douglas Cox) сфокусував увагу архівної спільноти на питаннях зберігання архівів під час війни та ролі архівістів у процесах повоєнного повернення архівів, розробленні послідовного алгоритму захисту архівів й інших культурних цінностей у разі збройних конфліктів²⁹. У свою чергу Л. Барнікел (Linda Barnickel), характеризуючи захоплення архівів як воєнних трофеїв у період Другої світової війни, порушила питання про використання архівної інформації в адміністративних, військових і розвідувальних цілях³⁰.

Глобальні воєнні конфлікти ХХ ст. змусили світову спільноту шукати шляхи вирішення проблеми захисту культурних цінностей у міжнародному правовому полі. Найбільшим досягненням у цьому питанні слід вважати підписання *Гаазької конвенції про захист культурних цін-*

²⁵ Leland W. G. The Archivist in Times of Emergency // The American Archivist. 1941. Vol. 4. № 1. P. 6–9.

²⁶ The Protection of Cultural Resources Against The Hazards Of War: A Preliminary Handbook. 1942. 46 p. Зазначимо, що робота над вдосконаленням рекомендацій продовжується, що знаходить відображення у нових виданнях посібника, останнє з яких вийшло друком у 2008 р.

²⁷ Eales A. B. Fort Archives. The National Archives Goes to War // Prologue. 2003. Vol. 35 (Summer). № 2. URL: <https://www.archives.gov/publications/prologue/2003/summer/fort-archives-2.html> (дата звернення: 12.03. 2022).

²⁸ Левченко Л. Національний архів США у Другу світову війну та повоєнні роки // Чорноморський літопис: науковий журнал. Миколаїв, 2013. Вип. 7. С. 179–198.

²⁹ Cox D. National Archives and International Conflicts: The Society of American Archivist and the War // The American Archivist. 2011. Vol. 74 (Fall–Winter). P. 451–481.

³⁰ Barnickel L. Spoils of War: The Fate of European Records during World War II // Archival Issues. 1999. Vol. 24. № 1. P. 7–20.

ностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р., з її двома протоколами (1954 та 1999 років)³¹. Це був важливий міжнародний правовий документ, ухвалений державами на тлі необхідності врегулювання ситуації, спричиненої подіями Другої світової війни, та покликаний створити підґрунтя для запобігання руйнуванню і переміщенню культурних цінностей у майбутньому. Згідно з ним, об'єктами міжнародної охорони визнавалися рухомі й нерухомі культурні цінності (у т. ч. рукописи, архіви, музеї, бібліотеки, а також місця їх розташування), які мають важливе значення для культурної спадщини кожного окремого народу. Отже, архівні зібрання, а також будівлі й сховища, в яких вони зберігаються, були включені до визначення поняття «культурні цінності». Держави, що підписали Конвенцію 1954 р., були одностайними у тому, що збитки, завдані культурним цінностям кожного народу, є втратою для культурної спадщини всього людства, оскільки кожен народ робить свій внесок у загальносвітову культурну спадщину. З огляду на це визнавалося, що збереження культурної спадщини має велике значення для всіх народів і тому важливо забезпечити її міжнародний захист. Конвенція була ратифікована Верховною Радою України 26 березня 1999 р.³² Країни-учасниці, які ратифікували конвенцію, зобов'язувалися поважати культурні цінності на своїй території та території інших країн. Згідно з документом, під час збройних конфліктів забороняється вчиняти дії, що призводять до руйнування, пошкодження та пограбування культурних цінностей. Окремий протокол забороняє вивезення культурних цінностей з окупованих територій.

Як справедливо зазначав С. Кот, підсумовуючи аналіз цих міжнародно-правових актів, «захист культурних цінностей під час війн і збройних конфліктів згідно з нормами міжнародного права передбачає заборону будь-яких ворожих актів, спрямованих проти цих цінностей, та актів вандалізму щодо них, крадіжок, пограбувань або незаконного привласнення і вивезення культурних цінностей у будь-якій формі та у будь-яких масштабах»³³.

Проте, на жаль, незважаючи на міжнародне регулювання цих питань, культурні пам'ятки та документальні зібрання продовжують й дотепер нищитися під час збройних конфліктів, незаконно захоплю-

³¹ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention (The Hague, 14 May 1954) // UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/protecting-heritage/convention-and-protocols/1954-convention> (дата звернення: 25.03.2022).

³² Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. (документ 995_157, поточна редакція від 26.03.1999) // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_157#Text (дата звернення: 25.03.2022)

³³ Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.). Київ, 2020. С. 81.

ватися та вивозитися з окупованих територій, чому одним з найяскравіших свідчень є дії Російської Федерації на теренах України, починаючи з 2014 р.

Архіви України під час російсько-української війни 2014–2022 рр.: виклик професії

Російська збройна агресія, спрямована проти територіальної цілісності та суверенітету України, яка розпочалась у лютому-березні 2014 р. зі збройного вторгнення військ Російської Федерації у Крим і продовжилася підтримкою маріонеткових терористичних утворень «ЛНР» і «ДНР» на Сході України, від початку створила загрозу збереженню культурної, у т. ч. архівної спадщини України. Внаслідок незаконної окупації Росією Кримського півострова Україною було втрачено доступ до документів Національного архівного фонду (НАФ), що розташовані на цій території, передусім до фондів Державного архіву в Автономній Республіці Крим у м. Сімферополь.

Із розгортанням воєнних дій на Сході України та захопленням частини територій Луганської і Донецької областей навесні-влітку 2014 р., на тимчасово окупованій території залишилася значна частина фондів державних архівів областей, архівних відділів міських рад і райдержадміністрацій, трудових архівів.

Докладні свідчення очевидиці про розгортання подій із захоплення території Донецької області й ситуації, в якій опинилися архіви та архівісти, містить стаття директорки Державного архіву Донецької області (у 2004–2015 рр.) Н. Буценко, опублікована на сторінках «Архівів України» у 2016 р.³⁴ Як зазначала архівістка: «Все почалося у 2014 р. Цей рік увійшов в історію архівної системи нашої області як час початку активних воєнних дій в Донбасі та докорінних змін у роботі архівів, які, на превеликий жаль, не закінчились дотепер»³⁵. Захоплення влади представниками незаконних озброєних формувань у містах і районних центрах Донеччини призвело до зайняття будівель архівів, усунення з посад професійних архівістів, вивезення (пограбування) комп'ютерної техніки та обладнання, пошкодження частини архівних приміщень внаслідок воєнних дій, вибухів тощо. Проте навіть за таких складних умов упродовж кількох місяців працівники архівів намагалися виконувати свої професійні обов'язки. Однак «війна поступово, але невпинно» входила у їхнє життя³⁶.

Як відзначала Н. Буценко, починаючи з травня 2014 р., у зв'язку з загостренням ситуації у м. Донецьк вона неодноразово зверталася

³⁴ Буценко Н. Д. Доля архівних установ Донецької області в 2014–2015 роках: виклики часу // Архіви України. 2016. № 5–6. С. 197–215.

³⁵ Там само. С. 198.

³⁶ Там само. С. 199.

до облдержадміністрації та Державної архівної служби України щодо вивезення документів архіву у безпечне місце; у свою чергу Укрдержархів порушував це питання перед центральними органами виконавчої влади. Однак відповідне доручення прем'єр-міністра України «Про вивезення документів архівних установ» було видано лише 1 грудня 2014 р., і в той час організувати евакуацію документів НАФ на підконтрольну Україні територію вже було неможливо. За наведеними Н. Буценко підрахунками, на тимчасово окупованій території Донецької області у 2014 р. опинилося 93% (2 тис. 118 од. зб.) документів НАФ, і лише 7% (160 тис. од. зб.) – на підконтрольній Україні території³⁷. Як це не прикро констатувати, але всі фонди Держархіву Донецької області (архівні документи, електронні бази даних, облікові документи, цифрові копії тощо) разом з обладнанням і комп'ютерною технікою опинилися в зоні тимчасової окупації. Водночас перед архівістами постало надзвичайно складне питання про виїзд на підконтрольну Україні територію та відновлення там роботи архівної установи. Із загальної кількості працівників архіву (58 осіб) у м. Костянтинівку переїхали лише 6 співробітників, які фактично «з нуля» розпочали відновлення і пошук нових форм роботи архіву, засвідчуючи свою відданість професії та демонструючи гідний високої оцінки вчинок громадянської мужності.

Дуже подібною була ситуація з архівами й у Луганській області. Як зазначали у своїх нарисах з історії Державного архіву Луганської області самі архівісти (К. Безгинська, В. Кривицька, Т. Лисенко)³⁸, архів від самого початку опинився в епіцентрі бойових дій, коли у квітні 2014 р. м. Луганськ потрапило під контроль незаконних збройних формувань, а у багатьох містах і районах області продовжували вестися запеклі бої. Будівля архіву у центрі міста спочатку постраждала від вибухової хвилі, згодом, після встановлення співробітниками факту проникнення на територію архіву сторонніх осіб, було виявлено нестачу низки фондів, у т. ч. секретного діловодства³⁹. Проте до серпня 2014 р., незважаючи на надзвичайно складні умови воєнного часу, архівна установа продовжувала функціонувати, архівісти ж намагалися професійно виконувати покладені на них службові обов'язки. Але зрештою частина працівників архіву, за влучним висловом В. Кривицької та Т. Лисенко, – «віддані та незламні духом люди» були змушені покинути власні домівки та виїхати на підконтрольну українській владі територію після кількаразової зміни місця знаходження архів з 19 вересня 2014 р.

³⁷ Буценко Н. Д. Зазнач. твір. С. 205.

³⁸ Див.: Безгинська К. М., Лисенко Т. А. 90 років Державному архіву Луганської області // Архіви України. 2015. № 4. С. 78–89; Кривицька В., Лисенко Т. Державному архіву Луганської області – 95 років // Архіви України. 2020. № 3. С. 78–89.

³⁹ Кривицька В., Лисенко Т. Зазнач. твір. С. 145.

продовжив свою роботу у м. Северодонецьк), де утворився вже новий колектив відданих Україні й своїй справі професіоналів. Натомість двома будівлями архіву у м. Луганськ, всіма архівними документами й технічним обладнанням заволоділа протизаконна «архівна служба» т. зв. «ЛНР»⁴⁰.

Таким чином, Національний архівний фонд України вже у 2014 р. зазнав значних втрат через захоплення й тимчасову окупацію частини української території внаслідок російської воєнної агресії. Водночас, важливо наголосити на тому, що зусиллями української влади діяльність державних архівів Донецької і Луганської областей була відновлена на підконтрольній Україні території. На новому місці продовжувалася значна організаційна і наукова діяльність архівістів, робота з комплектування і збереження архівних фондів, оцифрування документів НАФ, використання архівної інформації, виконання запитів із метою забезпечення соціально-правового захисту населення. Важливим маркером усвідомлення значущості професійного покликання та місії зі збереження пам'яті про війну за територіальну цілісність України стало організоване архівістами ініціативне збирання інформації про українських воїнів – учасників АТО/ООС (Антитерористичної операції/Операції об'єднаних сил) на Сході України.

Прикметним явищем цього періоду було творення нових архівних колекцій, які відображали бойовий шлях деяких військових формувань, і зокрема, Добровольчого батальйону «Азов». І в цьому зв'язку слід особливо відзначити діяльність історика, громадсько-політичного діяча М. Кравченка, який не лише від 2014 р. брав активну участь у бойових діях із захисту українських територій, але й безпосередню долучився до формування батальйонного архіву. Його ґрунтовна стаття, написана на основі наукового вивчення джерельного потенціалу документів батальйонного архіву, що були передані на зберігання до Центрального державного архіву громадських об'єднань України, побачила світ на сторінках журналу «Архіви України» у 2021 р.⁴¹

Питання захисту Української державності та національної ідентичності від руйнівної сили «руського мира» з особливою гостротою актуалізувалися під час цього збройного протистояння демократичного і тоталітарного світів. І у зв'язку з цим більш випукло і масштабно постали завдання перед українською архівною спільнотою й науковцями,

⁴⁰ *Кривицька В., Лисенко Т.* Зазнач. твір. С. 145.

⁴¹ *Кравченко М.* Азовський батальйонний архів: нерегламентована документація Добровольчого батальйону «Азов» за травень-вересень 2014 року // *Архіви України.* 2021. № 3. С. 151–161. З початком повномасштабної війни Росії проти України Микола Кравченко продовжив героїчну боротьбу з російськими загарбниками за нашу державну незалежність і територіальну цілісність, але, на жаль, 14 березня 2022 р. загинув від рук агресорів.

які вже впродовж 3-х десятиліть продовжували активно розбудовувати українську архівну систему й архівну науку в умовах незалежності, демократизації та євроінтеграції, відмовляючись від спадку радянського тоталітарного режиму і менталітету. Як влучно наголошував Я. Калакура, «відповідаючи на суспільні виклики, зумовлені анексією Росією АР Крим, гібридною війною проти України, яка має у своєму змісті і війну історичних пам'ятей, дуже важливо формувати у членів українського співтовариства архівістів почуття громадянської відповідальності і патріотизму»⁴².

Початок повномасштабної фази війни Росії проти України 24 лютого 2022 р. знаменував карколомні зміни не лише у житті українського народу і нашої країни, але й цілої Європи та всього цивілізованого світу. Фактично була цілковито зруйнована система міжнародної безпеки, що існувала в світі після закінчення Другої світової війни.

Російська повномасштабна агресія – це війна проти нашої історії, проти права України на існування як держави, українців – як нації. Це війна проти нашої історичної пам'яті, національної гідності та національної ідентичності. І архіви в цій війні відіграють стратегічно важливу роль, оскільки зберігають свідчення багатовікового історичного поступу українського народу. Акумуляовані у їхніх фондах документальні ресурси створили потужне джерельне підґрунтя для дослідження широкого кола наукових проблем, а нині мають бути ще ширше залученими до спростування різного роду викривлених і сфальсифікованих Росією «версій» української історії.

Разом із тим важливо враховувати той факт, що документи, які зберігаються в архівах, мають не лише історичну, але й адміністративну, політичну, військову та культурну цінність.

І тут, передусім, варто відзначити консолідовану позицію української архівної спільноти, її об'єднання довкола насущних завдань збереження національної історико-культурної спадщини, а також чіткі дії, обумовлені вимогами воєнного часу, прозору, зважену, сформовану у відповідності до державної стратегії та національних інтересів позицію Голови Державної архівної служби України А. Хромова.

Серед основних викликів, що постали перед архівними установами, слід наголосити на загрозах національній безпеці, руйнуванні культурних об'єктів у результаті ведення військових дій і бомбардувань, небезпеці потрапляння документів у руки ворога і, відповідно, витоку конфіденційної інформації та її використання загарбниками.

Масові бомбардування українських міст загрожують пошкодженню будівель, у яких розташовані архівні установи, та знищенню са-

⁴² *Калакура Я.* Пострадянське архівознавство в Україні: декомунізація і тенденції розвитку // Сумський історико-архівний журнал. 2016. № 26. С. 12.

мих документів. Так, одним із перших після початку повномасштабної агресії 24 лютого постраждав архівний відділ Управління СБУ в Чернігівській області (м. Чернігів), де перебували на зберіганні понад 12 тис. справ колишнього КДБ, що стосувалися репресивної політики радянської влади щодо українського населення. Також постраждала внаслідок бомбардування будівля Державного архіву Харківської області⁴³.

Не меншою загрозою є захоплення архівів, використання інформації документів окупаційною владою, ворожими спецслужбами, зокрема, з метою ведення інформаційної війни, фальсифікації історичних подій та фактів тощо. Потенційною загрозою є вилучення і переміщення цінних архівних зібрань, які перебувають на тимчасово окупованих російськими військами територіях, вивезення їх на терени Російської Федерації. По закінченню війни ця проблема має бути вирішена у правовому полі через процеси реституції.

Розглядаючи діяльність російських архівістів крізь призму російсько-української війни, тимчасової окупації частини українських територій і привласнення Російською Федерацією частини документів НАФ, а також інформаційної війни та викривленого відтворення українського минулого й намагання історично підкріпити імперські претензії Росії на українські землі, можна погодитися з твердженням А. Хромова про те, що росархів є «частиною пропагандистської машини країни-агресора»⁴⁴, установою, яка безпосередньо підпорядкована у своїй діяльності її президенту, виконує функції органу пропаганди.

У контексті російської агресії для українських архівів та Української держави в цілому надзвичайно важливою є підтримка міжнародної архівної спільноти. У перші ж дні повномасштабної війни Голова Укрдержархіву звернувся до Міжнародної ради архівів (МРА) з пропозицією виключити росархів та всі архівні установи країни-агресора зі свого складу. І вже 10 березня 2022 р. на позачерговому засіданні Виконавчого комітету МРА було ухвалено історичне для архівної спільноти рішення про припинення відносин з усіма установами Російської Федерації та Республіки Білорусь⁴⁵.

⁴³ Анатолій Хромов: на Чернігівщині знищено архів СБУ з документами, які стосувалися репресій радянського режиму проти українців // Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/news/ministry/anatoliy-hromov-na-chernigivschini-znischeno-arhiv-sbu-z-dokumentami-yaki-stosuvalisya-represiy-radyanskogo-rejimu-proti-ukraintsiv> (дата звернення: 25.03.2022).

⁴⁴ «Робота архівів під час війни». Інтерв'ю Голови Державної архівної служби України Анатолія Хромова телеканалу «Рада» // Державна архівна служба України. URL: <https://cutt.ly/FJxw0BF> (дата звернення: 25.03.2022).

⁴⁵ Resolution in Support of Ukraine (International Council on Archives, 10.03.2022) // ICA. URL: https://www.ica.org/sites/default/files/eng_resolution_in_support_of_ukraine_0.pdf (дата звернення: 10.03.22).

При цьому слід відзначити, що в умовах війни активно розвивається міжнародна співпраця українських архівістів, залучається допомога зарубіжних партнерів. Так, вже у березні 2022 р. було досягнуто домовленості з Національним архівом Сполученого Королівства про тимчасове передавання на зберігання цифрових копій документів українських архівів до наданих британськими колегами хмарних сховищ.

Відкритість українських архівів підтверджується їхньою активною комунікаційною політикою, репрезентацією діяльності у засобах масової інформації, соціальних мережах, на наукових і культурних форумах. Зокрема, А. Хромов дав низку важливих інтерв'ю відомим українським і зарубіжним мас-медіа з метою висвітлення ситуації та привертання уваги світової спільноти до проблем збереження українських архівів в умовах війни як важливої складової не лише національної, але й світової історико-культурної спадщини.

Зі свого боку відзначу, що розглядаю як важливу підтримку європейської університетської та архівної спільноти можливість виступити 15 березня 2022 р. на запрошення архівного відділення Університету Alma Mater Europaea (Марібор, Словенія) з онлайн-презентацією «Archives in Danger: the threats of Russian war aggression in Ukraine» перед учасниками 7-ої Міжнародної конференції архівістів «Archives in the service of people – people in the service of archives», що відбулася у рамках міжнародного наукового форуму «It is About People 2022», і була присвячена проблемам етики в архівній науці та практиці⁴⁶.

В умовах війни триває процес оцифрування документів НАФ. Центральні й обласні архіви продовжують поповнювати інформаційно-пошукові бази даних оцифрованими описами архівних фондів і повнотекстовими документами, регулярно оприлюднюють на своїх сайтах і сторінках у соціальних мережах документальні виставкові проекти. Безперечно, що у збереженні національної ідентичності та історичної пам'яті українського народу важливу роль відіграють такі архівні інформаційні ресурси як пошукова база даних «Український мартиролог ХХ ст.», що містить інформацію стосовно жертв політичних репресій в Україні 1920-х – 1950-х рр. (у березні вона була поповнена картками на 501 постраждалу особу і включала дані про понад 81 тис. осіб)⁴⁷.

⁴⁶ Виступ знайшов висвітлення у словенських медіа: V živo iz Ukrajine za 10. znanstveno konferenco Alma Mater Europaea: Kako varovati arhive v času vojne? // REGIONAL. URL: https://www.regionlobala.si/novica/v-zivo-iz-ukrajine-za-10-znanstveno-konferenco-alma-mater-europea-kako-varovati-arhive-v-casu-vojne?fbclid=IwAR2Y5xMdm0SHAZd_Un1n-UIscjw1X5PpeBOHXdP8iAflF1NZOzzIwLaqPy0 (дата звернення: 15.03.2022).

⁴⁷ Український мартиролог ХХ ст.: інформаційно-пошукова база даних // Державна архівна служба України. URL: https://archives.gov.ua/um.php?fbclid=IwAR3DYheaJ9OyLdjrDRxora_WZb0HSf30ywjgMDLVSlMpX5wWQ-o51eCw8nE (дата звернення: 23.03.2022).

Кожен архів сьогодні особливо активно намагається привернути увагу суспільства до історичної пам'яті, публікуючи на своїх ресурсах цінні документальні свідчення з історії боротьби українського народу за незалежність. І в цьому контексті, на наш погляд, особливо знаковим є звернення Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) до архівних зібрань української еміграції. У січні 2022 р. архів започаткував новий онлайн проєкт – «Шлях до Державності: архівні хроніки української еміграції»⁴⁸, який став логічним продовженням проєкту «Українська революція 1917–1921 рр.: архівні хроніки». Цінність нового проєкту полягає в тому, що у сучасному інформаційному просторі актуалізуються події та документи, які надзвичайно суголосні подіям сьогодення. Ці документи, як вже зазначалося вище, були зібрані та збережені у роки збройної боротьби доби Української революції, а згодом – у результаті плідної й багатогранної громадсько-політичної, культурної, освітньої й наукової діяльності української еміграції в Європі (упродовж січня-березня опубліковані тематичні добірки «Соборний чин», «Таборове життя в Польщі» та «Культура в окупації»).

Не менш актуальними є публікації на архівних сторінках у соціальних мережах. Особливе відчуття співзвучності моменту та циклічності історії дає ознайомлення з текстом відозви Українського Військового Інформаційного Бюро «Судний день українського народу» (липень 1920 р.), яка зберігається у фонді Українського історичного кабінету в Празі (ЦДАВО України. Ф. 3866. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 18), і опублікована з цінними коментарями директоркою архіву Л. Левченко на сторінці ЦДАВО України у Facebook 1 березня 2022 р.⁴⁹

Архівісти вже розпочали роботу з документування подій цієї кривавої війни – ініціативного фондоутворення, формування нових документальних колекцій і фондів, в яких акумулюватимуться документи про героїчну боротьбу українського народу та відсіч російській агресії. Відповідальне ставлення архівістів до свого професійного і громадянського покликання у час війни проявляється не лише у щоденній копіткій праці зі збереження національної історичної спадщини, але й крізь призму діалогу з користувачами, який триває завдяки можливостям електронних ресурсів і соціальних мереж. Щоби повніше відчутти той емоційний стан, який охопив все українське суспільство, варто навести фрагмент зі звернення працівників Центрального державного ар-

⁴⁸ Шлях до Державності: архівні хроніки української еміграції // ЦДАВО України. URL: <https://tsdavo.gov.ua/vystavky/shlyah-derzhavnosti-arhivni-hroniky-ukrayinskoji-emigracziyi/> (дата звернення: 23.03.2022).

⁴⁹ Не дайте історії повторитися! // ЦДАВО України. URL: <https://www.facebook.com/photo/?fbid=315582643936814&set=a.285623343599411> (дата звернення: 21.03.2022).

хіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) до українського суспільства, а також іноземців, усіх очевидців цієї кривавої війни, яку веде путінська Росія проти українського народу, із закликом долучитися до збору її документальних свідчень: «Під ранок, коли Україна ще мирно спала, зустрічаючи перші промені сонця, підступний і бездушний російський ворог підло вдерся на нашу землю, зруйнував наш світ, розтросив будинки, мрії, плани, вмить відібрав щасливе дитинство у наших дітей і спокійну старість наших батьків! І хоч у цей момент життя розділилося на «до» та «після», але разом із тим розбудило в кожному з нас незламний дух, нелюдську сміливість, прагнення до свободи, а головне – національну гідність і гордість за те, що ми українці! Тепер, у цей жахливий і надскладний для нашої країни час, час невимовного болю, гірких сліз і щоденних втрат кожен громадянин України щодня пише свою історію війни!»⁵⁰.

Документальні свідчення (фотографії, листівки, плакати, українські та закордонні періодичні видання, спогади очевидців, щоденники війни тощо), що будуть включені до складу НАФ, уможливають збереження пам'яті про війну і героїчну боротьбу українського народу за свою свободу для прийдешніх поколінь, створять важливе джерельне підґрунтя для її дослідження.

Отже, війна загострює проблему не лише збереження, але й творення і вивчення архівів. Архіви під час війни набувають особливо важливого значення з огляду на їх інформаційну, адміністративну, оперативну, історичну, культурну, наукову цінність. Українські архіви, зберігаючи документи з історії національного державотворення, без перебільшення відіграють одну з ключових ролей у відстоюванні національних інтересів та загальнодержавних цінностей.

Національні архівні інформаційні ресурси є одним з найцінніших надбань нашої держави, важливою складовою української та світової історико-культурної спадщини. Водночас вони є потужною інформаційною зброєю у захисті української державності та національних інтересів, яку необхідно активно використовувати у політичній, ідеологічній, інформаційній війні з російським агресором.

Тому покликання архівістів сьогодні – зберегти, запобігти вивезенню і руйнуванню культурних цінностей, примножити, створити умови для якнайширшого доступу і використання документів НАФ, акумулювати документальні свідчення героїчної боротьби українського народу з російськими агресорами. Водночас завдання науковців – істориків, архівознавців, документознавців – досліджувати та висвітлювати події української історії у контексті глобальних геополітичних змін, проти-

⁵⁰ Формуємо архівну колекцію про український спротив російській військовій агресії // ЦДАГО України. URL: <https://www.facebook.com/cdago.gov.ua/posts/3344315575798347> (дата звернення: 21.03.2022).

ставляючи російському імперському гранд-нарративу власний історіографічний дискурс, широко використовуючи джерельний потенціал українських архівів.

Важливим напрямом діяльності має стати активізація участі українських науковців і архівістів у міжнародних проєктах зі збереження, вивчення, оцифрування та репрезентації архівних і документальних ресурсів. Сьогодні світ підтримує Україну у війні за демократичні цінності, і ми маємо продемонструвати світові готовність захищати власні національні інтереси, відповідати на виклики війни не лише зі зброєю в руках, але й в інформаційному, культурному і науковому просторі. І успіх в цьому значною мірою залежить від цілісності та збереженості українських архівів.

REFERENCES

1. Anatolii Khromov: na Chernihivschyni znyscheno arkhiv SBU z dokumentamy, yaki stosuvalysia represii radianskoho rezhymu proty ukrainsiv [Anatolii Khromov: the SBU archives in the Chernihiv regions with documents related to repressions of the Soviet regime against Ukrainians was destroyed]. Ministerstvo yustytzii Ukrainy. Retrieved from <https://minjust.gov.ua/news/ministry/anatoliy-hromov-na-chernigivschyni-znischeno-arhiv-sbu-z-dokumentami-yaki-stosuvalysia-represiy-radyanskogo-rejimu-proti-ukrainsiv>
2. Barnickel, L. (1999). Spoils of War: The Fate of European Records during World War II. *Archival Issues*, 24(1), 7–20. [in English]
3. Bezhynska, K. M. & Lysenko, T. A. (2015). 90 rokiv Derzhavnomu arkhivu Luhanskoï oblasti [90 years of the State Luhansk Region Archives]. *Arkhivy Ukrainy*, 4, 78–89.
4. Butsenko, N. D. (2016). Dolia arkhivnykh ustanov Donetskoï oblasti v 2014–2015 rokakh: vyklyky chasu [Destiny of archival institutions in the Donetsk region in 2014–2015: challenges of time]. *Arkhivy Ukrainy*, 5–6, 197–215.
5. Boriak, T. (2011). *Dokumentalna spadschyna ukrainskoï emihratsii v Yevropi: Prazkyi arkhiv (1945–2010)* [Documentary heritage of Ukrainian emigration in Europe: Prague archive (1945–2010)]. Nizhyn.
6. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention (The Hague, 14 May 1954). UNESCO. Retrieved from https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf
7. Cox, D. (2011). National Archives and International Conflicts: *The Society of American Archivist and the War. The American Archivist*, 74 (Fall–Winter), 451–481.
8. Cox, R. (2012). Archives, War, and Memory: Building a Framework. *Library and Archival Security*, 25(1), 21–57. Retrieved from <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01960075.2012.657945>
9. Dubyk, M. (1997). Arkhivy Kyieva chasiv nimetskoï okupatsii (1941–1943) [Kyiv archives in times of German occupation (1941–1943)]. *Naukovi zapysky*:

zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv. Insytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2, 519–542.

10. Formuiemo arkhivnu kolektsiiu pro ukrainskyi sprotyv rosiiskii viiskovii ahresii [Forming the archival collection on the Ukrainian resistance against Russian aggression]. TsDAHO Ukrainy. Retrieved from <https://www.facebook.com/cdago.gov.ua/posts/3344315575798347>

11. Grimsted, P. K. & Boriak, H. (1992). *Dolia ukrainskykh kulturnykh tsinnostei pid chas Druhoi svitovoi viiny: vynyshchennia arkhiviv, bibliotek, muzeiv* [Fate of Ukrainian cultural property during World War II: study of archives, libraries, museums]. Lviv.

12. Grimsted, P. K. (2005). «Prazki arkhivy» u Kyievi ta Moskvi. *Povoienni rozshuky i vyvezennia emihratsiinoi arkhivnoi ukrainiky* [«Prague archives» in Kyiv and Moscow. Post-war searching and displacement of emigration archival Ukrainian]. Kyiv: Derzhkomarkhiv Ukrainy.

13. Grimsted, P. K. (2001). *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution*. Harvard Ukrainian Research Institute; State Committee on Archives of Ukraine; State Service for the Control of the Transmission of Cultural Treasures Across the Borders of Ukraine. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

14. Eales, A. B. (2003). Fort Archives. *The National Archives Goes to War. Prologue*, 35(2) (Summer). Retrieved from <https://www.archives.gov/publications/prologue/2003/summer/fort-archives-2.html>

15. Kalakura, Ya. (2016). *Postadianske arkhivoznavstvo v Ukraini: dekomunizatsiia i tendentsii rozvytku* [Post-Soviet archival science in Ukraine: decommunization and tendencies of development]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*, 26, 5–15.

16. Kashevarova, N. (2009). *Arkhiv Operatyvnoho shtabu Rozenberha yak dzherelo z istorii vykorystannia natsytskymy ustanovamy dokumentalnoi spadschyny narodiv okupovanykh krain Skhidnoi Yevropy* [The Reichsleiter Rosenberg Taskforce archive as a source on the history of using national documentary heritage of occupied countries by the Nazi institutions]. *Arkhivy Ukrainy*, 1–2, 92–104.

17. Kashevarova, N. (2014). *Diialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberha z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945)* [The Reichsleiter Rosenberg Taskforce activity on studying «Lebensraum» by Nazis] (Vol. 1: Dzhereloznavche doslidzhennia; Vol. 2: Dokumenty). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.

18. Kashevarova, N. (2020). Documents of the Main Office for Science of the Rosenberg Office as sources on the ideological component of Nazi policy in the occupied territory of Eastern Europe during World War II. *Rukopysna ta knyzhkova spadschyna Ukrainy*, 26, 239–257.

19. Kot, S. (2020). *Povernennia i restytutsiia kulturnykh tsinnostei u politychnomu ta kulturnomu zhytti Ukrainy (XX – pochatok XXI stolittia)* [The return and restitution of cultural property in Ukraine's political and cultural life (the 20th – early 21st century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy.

20. Kryvytska, V. & Lysenko, T. (2020). *Derzhavnomu arkhivu Luhanskoï oblasti – 95 rokiv* [The State Luhansk Region Archives is 95 years]. *Arkhivy Ukrainy*, 3, 78–89.

21. Kravchenko, M. (2021). Azovskiy batalionnyi arkhiv: nerehlamentovana dokumentatsiia Dobrovolchoho batalionu «Azov» za traven-veresen 2014 roku [The Azov battalion archives: unregulated documentation of the Volunteer battalion «Azov» for May–September 2014]. *Arkhivy Ukrainy*, 3, 151–161.
22. Levchenko, L. (2013). Natsionalnyi arkhiv SShA u Druhu svitovu viinu ta povoienni roky [The US National Archives in World War II and post-war years]. *Chornomorskyi litopys: naukovyi zhurnal*, 7, 179–198.
23. Leland, W. G. (1941). The archivist in times of emergency. *The American Archivist*, 4(1), 1–12.
24. Balaniuk, L. H., Boichuk, O. I., Ivlieva, A. O., Klymova, K. I., Moskovchenko, N. P., Pavlovska, N. P. et al (2007). Natsionalnyi reiestr vtrachenykh ta peremischenykh arkhivnykh fondiv. Vol. 1: Arkhivni fondy Ukrainy, vtracheni v period Druhoi svitovoi viiny [National registry of lost and displaced archival fonds. Vol. 1: Ukrainian archival fonds, lost in the period of World War II]. Derzhavnyi komitet arkhiviv Ukrainy; UNDIASD. Kyiv.
25. Obidnyi, M. (1919). Viiskovo-arkhivna sprava na Ukraini [Military and archival affairs in Ukraine]. *Ukrainska starovyna*, 1, 3. Kamianets-Podilskyi.
26. Obidnyi, M. (1928). Nashi zavdannia v okhoroni pamiatok [Our tasks on historical sites preservation]. *Vistnyk Ukrainskoho natsionalnoho muzeiu-arkhivu pry Ukrainskomu instytuti hromadoznavstva v Prazi*, 1, 6–12.
27. Obidnyi, M. *Yak okhoronialys pamiatky* [How historical monuments were preserved]. B. m., b. r.
28. Matiash, I. (2008). Proekty arkhivnoi reformy: osnovni polozhennia ta sproby vtilennia [Archival reform projects: main provisions and attempts of implementation]. *Arkhivy Ukrainy*, 1–2, 22–38.
29. Ne daite istorii povtorytysia! [Do not let history repeat itself]. TsDAVO Ukrainy. Retrieved from <https://www.facebook.com/photo/?fbid=315582643936814&set=a.285623343599411>
30. Paliienko, M. H. (2006). Arkhivy ukrainskoi emihratsii vadianskykh spetskhovyschakh (peremischennia, opratsiuvannia, vykorystannia) [Ukrainian emigration archives in Soviet repositories (displacement, processing, usage)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 196–213.
31. Paliienko, M. (2008). *Arkhivni tsentry ukrainskoi emihratsii (stvorenna, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii)* [Archival centers of Ukrainian emigration (establishment, functioning, fate of documentary collections)]. Kyiv.
32. Prykhodko, L. (2008). Oleksandr Hrushevskiy i stanovlennia ukrainskoi arkhivistyky u 1917–1920-i roky [Oleksandr Hrushevshyi and the establishment of Ukrainian archival studies in 1917–1920]. *Arkhivy Ukrainy*, 1–2, 95–106.
33. Resolution in Support of Ukraine (International Council on Archives, 10.03.2022). ICA. Retrieved from https://www.ica.org/sites/default/files/eng_resolution_in_support_of_ukraine_0.pdf
34. Riast, O. [Petliura, S.] (1923). Suchasna ukrainska emihratsiia ta ii zavdannia [Contemporary Ukrainian emigration and its tasks]. Schypiorno.
35. «Robota arkhiviv pid chas viiny». Interviu Holovy Derzhavnoi arkhivnoi sluzhby Ukrainy Anatolii Khromova telekanalu «Rada» [«Archives' work during the war». Interview of Anatolii Khromov, the head of the State Archival Service of Ukraine on TV channel «Rada»]. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy. Retrieved from <https://cutt.ly/FJxw0BF>

36. Sebta, T. (2009). Kraiove upravlinnia arkhiviv, bibliotek i muzeiv pry Reikhskomisari Ukrainy: istorychnyi narys. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 111–127.

37. The Protection of Cultural Resources against the Hazards of War: a Preliminary Handbook. 1942.

38. Ukrainyskiy martyroloh XX stolittia: informatsiino-poshukova baza danykh [Ukrainian 20th-century martyr: information and search data repository]. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy. URL: https://archives.gov.ua/um.php?fbclid=IwAR3DYheaJ9OyLdjrDRxora_WZb0HSf30ywjgMDLVSIMpX5wWQ-o51eCw8nE

39. Shliakh do Derzhavnosti: arkhivni khroniky ukrainskoi emihratsii [Path to statehood: Ukrainian emigration archival chronicles]. TsDAVO Ukrainy. Retrieved from <https://tsdavo.gov.ua/vystavky/shlyah-derzhavnosti-arhivni-hroniky-ukrayinskoyi-emigracziyi/>

Maryna Paliienko

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Head of the Department of Archival Science

and Special Branches of Historical Science,

Taras Shevchenko National University of Kyiv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9098-1142>

THE UKRAINIAN ARCHIVES, WAR, AND PRESERVATION OF NATIONAL IDENTITY

Abstract. The purpose of this article is to show the history of Ukrainian archives development in the 20th and 21st centuries in the context of national statehood processes and the struggle for Ukraine's independence; to determine challenges that threatened archives during the First and Second world wars, related to destruction, seizure, and transferring of document collections. The author pays special attention to the analysis of Ukrainian archivists' role in preserving national historical and cultural heritage during the Russia-Ukraine war of 2014–2022. The article is based on implementing the approaches of historicism and objectivity and general **scientific methods** – historical and logical – with intrinsic analysis, synthesis, and the systemic approach. The author used historical-genetical, comparative historical, and retrospective methods. **The scientific novelty** of the article lies in analyzing the importance of archives and national archival resources for preserving national identity in the war period. **Conclusions.** Ukrainian archives transformed into open institutions in the process of building the independent state; they demonstrate leading tendencies of Ukrainian societal development in their activity, actively participating in democratization and decommunization processes, as well as providing the source base for scientific studies. Archives have particularly acute importance in the war period – both in full-scale military aggression and hybrid information confrontation. During the war, archives achieved significance due to their informational, administrative, operational, historical, cultural, and scientific value. Russian military aggression against Ukraine's territorial integrity and sovereignty created the threat to preserving national cultural and, also, archival

heritage. Nowadays, important tasks in front of archivists include preserving documents of the National Archival Fond and creating new archival collections that would accumulate documentary evidence on the Ukrainian nation's heroic struggle against the Russian aggressor, thus, establishing the source base for scientific research of war events and contributing to the preservation of collective memory and national identity.

Key words: Ukrainian archives; threats of war; Russian military aggression against Ukraine; protection of cultural property; memory institutions; national identity; archival information resources.

DOI 10.47315/archives2022.330.039

УДК 341.151.3-054.7:94(47+57)«1943/1944»]:930.2

Наталія Кашеварова

кандидатка історичних наук,

докторантка,

Інститут історії України

НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

**МІЖ ОКУПАЦІЄЮ Й ЕМІГРАЦІЄЮ:
ДОЛЯ РАДЯНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 1943–1944 рр.
ЗА ДОКУМЕНТАМИ СЛУЖБ АЛЬФРЕДА РОЗЕНБЕРГА**

Анотація. Мета дослідження полягає у залученні до наукового обігу досі невідомих або маловідомих документів у складі комплексу матеріалів, створених нацистськими структурами, які курував Альфред Розенберг – один із найвищих державних діячів і партійних функціонерів Третього райху, а саме Оперативного штабу Розенберга, служб його Міністерства у справах окупованих східних територій і його відомства із назвою «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП», та їх джерелознавчий аналіз, що може доповнити вже відомі дані щодо життя і діяльності представників радянської інтелігенції під час Другої світової війни й пролити світло на окремі епізоди їхніх біографій на шляху до еміграції у 1943–1944 рр. **Методологія** представлена загальними методами наукового пізнання – методом наукового аналізу і синтезу; в царині історичного дослідження – передусім, історико-порівняльним і хронологічним методами, а також методами джерелознавчого аналізу. Це дозволило здійснити архівний пошук документів та їх відбір, проаналізувати їх як історичні джерела: встановити авторство, час, мету й обставини створення, їх призначення, а також можливості використання в історичних дослідженнях. **Наукова новизна** обумовлена тим, що документи служб А. Розенберга періоду Другої світової війни ще практично не були об'єктом окремого наукового дослідження на предмет реконструкції біографій представників радянської інтелігенції, які співпрацювали з різними німецькими структурами і виїхали з території СРСР до Західної Європи у 1943–1944 рр. **Висновки.** У статті проаналізовано документи служб А. Розенберга, серед яких – звіти, кадрові переліки співробітників, листування. Їх охарактеризовано за місцем зберігання, формою і змістом, вони містять інформацію щодо місця тимчасового проживання і сімейного стану особи, працевлаштування, заробітної платні та робочих обов'язків, особисті дані щодо віку, освіти, професії тощо. Встановлено, що серед кількох десятків осіб – представників радянської інтелігенції, які виїхали до Західної Європи у другій половині 1943–1944 рр., більшість була родом з України, інші – з Росії й Білорусії. Під час окупації вони співробітничали зі службами А. Розенберга як науковці, бібліотекарі, журналісти, перекладачі

тощо, а поза межами СРСР працювали також і на інші установи у Третньому райху.

Ключові слова: Друга світова війна; окупація; міграція; радянська інтелігенція; Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним і світоглядним навчанням та вихованням у НСДАП; Оперативний штаб Розенберга; Товариство з боротьби проти більшовицької загрози.

Друга світова війна стала найбільшим військовим конфліктом в історії ХХ ст., вона безпосередньо вплинула на долі мільйонів людей, не лише тих, хто брав участь у військових діях, а й членів їхніх родин, тих, які опинилися на окупованій території або виїхали в евакуацію. Вона стала причиною масштабного міграційного руху на території Європи. Її найбільшою складовою була хвиля еміграції з території СРСР до Західної Європи, пік якої припав на кінець 1943–1944 рр. Значну частину мігрантів, які виїхали у цей період разом із німцями поза межі території СРСР, становили представники інтелігенції, які залишилися на окупованій території і нерідко співпрацювали з окупаційною владою. Серед них були, в основному, науковці, співробітники бібліотек, музеїв і архівів, викладачі, діячі культури, митці, журналісти, співробітники міських управ, лікарі тощо. За документами нацистських структур більшість склали українці, в основному, з Києва та Харкова, Дніпропетровська (нині – Дніпро), Сімферополя, Львова, меншу частину – росіяни зі Смоленська, Пскова, Новгород, Ленінградської області і Ленінграда, Ростова-на-Дону. Частина з них залишилася у країнах Західної Європи, передусім, у Німеччині, частина по війні мігрувала до країн Північної Америки.

Життя і діяльність багатьох таких осіб неодноразово ставали предметом наукового дослідження. Але, якщо дослідникам вже відомі різні історичні джерела щодо їхнього життя до війни та після неї, то збереглося мало відомостей про існування в окупації, і ще менше – про період між перебуванням в окупації та набуттям статусу переміщеної особи на території Західної Європи, як правило, при створенні таборів для переміщених осіб на територіях американської, британської і французької зон окупації Німеччини, де представники радянської інтелігенції, які виїхали добровільно, перебували разом з іншими біженцями, серед яких були радянські військовополонені, колишні примусові робітники, вцілілі в'язні нацистських концентраційних таборів тощо.

Окрім дані щодо життя представників радянської інтелігенції в еміграції між закінченням нацистської окупації на території СРСР і безпосереднім завершенням Другої світової війни в Європі можна знайти, наприклад, в особистих щоденниках або спогадах, створених, в основному, вже після завершення війни, в особовому листуванні. Як, наприклад, у спогадах Наталії Полонської-Василенко, перевиданих

у Києві у 2011 р.¹, в окремих наукових публікаціях, статтях на сторінках тогочасної преси діаспори, серед документів установ, де вони працювали². Але слід зазначити, що більшість наукових публікацій, присвячених діячам науки, культури, освіти, які емігрували ближче до кінця Другої світової війни, або ж тих публікацій, що торкаються цієї теми, було опубліковано українськими вченими. Це пояснюється не лише тим, що територія України була окупована і багато діячів науки, культури й освіти не змогли евакуюватися, а пізніше емігрували на Захід, а ще й тим, що з кінця 1980-х років було відкрито доступ до низки фондів в українських архівах, серед яких були також нацистські документи періоду Другої світової війни, передусім у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). А ще через понад 20 років було відкрито доступ до фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що дозволило значно розширити джерельну базу подібних досліджень.

Українські дослідники періоду Другої світової війни й окупації багато уваги приділяють дослідженням різних аспектів життя та по-

¹ Полонська-Василенко Н. Спогади / упорядн., вступ. ст. та імен. покажч. В. Шевчука. Київ: Києво-Могилянська академія, 2011. 592 с.; Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк, Торонто: Ключі, 1965. 479 с. Див. також із публікацій того часу: Наука на еміграції в 1945–1946 роках / Українська Вільна Академія Наук. Серія: Літопис УВАН. Ч. 4. Авгсбург, 1947. 11 с. Тут і далі ґрунтовний аналіз історіографії проблеми і публікацій, присвячених життю інтелігенції під час війни, а також післявоєнного періоду, перебуває поза предметом нашого дослідження, тому у публікації представлені лише загальні тенденції досліджень із цієї тематики.

² Напр., в архіві Українського Вільного університету у Мюнхені (далі – УВУ), де після війни працювала низка українських діячів науки і культури, збереглися їхні особові документи, листування, робочі матеріали. Серед них були історикиня, археологиня Н. Полонська-Василенко та її чоловік – економіст О. Моргун, археолог П. Курінний, історик О. Оглоблін, літературознавець В. Державин, педагог Г. Ващенко та ін. Дізнатися більше щодо складу і змісту фондів архіву УВУ, а також ознайомитися з довідкою, підготовленою О. Кириленком та О. Яценком щодо структури, змісту та опрацювання архіву УВУ, можна на сайті Державної архівної служби України за посиланням: <https://archives.gov.ua/ua/архів-мюнхен-описи-фондів>. Також серед матеріалів Інституту дослідження історії та культури СРСР (Мюнхен), зокрема, у його віснику, що виходив з 1951 р. до 1960 р., можна знайти інформацію щодо діячів науки і культури, колишніх радянських громадян, які емігрували до Німеччини та після війни працювали у цьому Інституті. Більше про Інститут та його діяльність можна довідатися, напр., тут: Рубльов О. С. Інститут з вивчення СРСР // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / редкол.: В. А. Смолій (гол.) та ін.; НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. С. 487; Попов А. В. Мюнхенский институт по изучению истории и культуры СССР и «вторая волна» эмиграции // Новый исторический вестник. Москва: РГГУ, 2004. № 1(10). С. 54–70.

всякдення інтелігенції, яка опинилася на окупованій території, вони також охоплюють систему установ академій наук і вищих навчальних закладів, як тих, що виїхали в евакуацію (включно з відновленням їхньої роботи після повернення), так і тих, що залишилися на окупованій території³. Серед них, наприклад, колективні наукові видання і документальні збірники, присвячені історії Національної академії наук України⁴, Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського, Львівській національній науковій бібліотеці імені Василя Стефаника⁵, історії Києво-Печерської лаври під час Другої світової війни⁶, в цілому бібліотекам України під час окупації⁷, втратам культурних установ

³ Див., напр.: *Салата О.* Українська академічна історична наука в період Другої світової війни: історики еміграції // *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України, 2012. Вип. 22. С. 229–246; *Снудка, І. М., Турчина Л. В.* Діяльність наукових установ часів окупації на території Рейхскомісаріату «Україна» // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXIII. 2012. С. 130–135; *Стрельський Г.* Українська історична наука у роки Другої світової війни // *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)* : матеріали міжнарод. наук. конф. (Київ, 27 квітня 2010 р.) Київ, 2011. С. 225–235; *Луцький О.* Академічна наука в західних областях України в роки Другої світової війни // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2005. Вип. 13. С. 418–419.

⁴ *Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Ч. 1. Документи і матеріали / НАН України. Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; ред. кол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) [та ін.]; упорядн.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко*. Київ: НБУВ, 2007. 808 с.; *Історія Національної академії наук України. 1941–1945: Ч. 2*. 2008. 576 с.

⁵ *Історія Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1941–1964 / Л. А. Дубровіна, О. С. Онищенко; НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського*. Київ: Наукова думка, 2003. 357 с.; *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів. Т. 1: 1939–1945: зб. документів і матеріалів / упорядн.: Г. Сварник (кер.), Р. Дзюбан [та ін.]; наук. ред.: Я. Дашкевич, М. Романюк, Г. Сварник; НАН України, ЛННБУ ім. В. Стефаника*. Львів, 2010. 620 с.

⁶ *Києво-Печерська Лавра у часи Другої світової війни: Дослідження. Документи / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Нац. Києво-Печер. іст.-культур. заповідник, Канад. ін-т укр. студій Альбертського ун-ту; упорядн.: Т. М. Себта, Р. І. Качан; відп. ред. Г. В. Боряк*. Київ: Вид. Олег Філюк, 2016. 1200 с.

⁷ *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Державний комітет архівів України, Центральний державний архів вищих органів влади та управління України; уклад.: Л. А. Дубровіна, Н. І. Малолетова; редкол.: О. С. Онищенко (гол.), Г. В. Боряк, Л. А. Дубровіна, Н. М. Зубкова [та ін.]* Київ: [б.в.], 2004. 814 с.

Львова під час Другої світової війни⁸ тощо, у яких також розглядаються долі співробітників цих установ під час окупації і частково – після. Є наукові статті, присвячені функціонуванню окремих інституцій⁹, серед них і німецьких структур періоду окупації¹⁰, долі окремих осіб, які залишилися в окупації та намагалися й далі займатися своєю професійною діяльністю, наприклад, публікації Сергія Білокона про долю Поліни Кульженко¹¹ або публікації про окремих діячів, які емігрували до Західної Європи¹². Але при цьому після виїзду до Європи доля українських емігрантів висвітлюється, в основному, вже станом на післявоєнний період. Є багато наукових публікацій, присвячених різним аспектам історії української еміграції міжвоєнного періоду, як окремих наукових статей, так і ґрунтовних комплексних досліджень¹³.

⁸ Дзюбан Р. Культурні цінності установ Львова у 1939–1953-х рр.: переміщення і втрати / відп. ред. Л. Снічарчук; НАН України. ЛННБУ ім. В. Стефаника. Львів, 2020. 344 с.

⁹ Див., напр.: *Калініна А., Луговський О.* Київський будинок учених: роки випробувань (Як виживали українські науковці під час нацистської окупації 1941–1943) // Вісник НАН України. 2010. № 2. С. 36–44; *Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т.* Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад // Науковий вісник Національного музею історії України. Київ, 2017. № 1(1). С. 210–229; *Старовойт С.* Доля Інституту історії України через призму загальної історії АН УРСР у 1941–1945 рр.: трансформація структури, зміна науково-дослідних пріоритетів, кадри // Історіографічні дослідження в Україні. Київ: Ін-т історії України, 2012. Вип. 22. С. 69–84.

¹⁰ *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження / відп. ред. Г. В. Боряк; НАН України. Інститут історії України. Київ: Ін-т історії України, 2014. 552 с.

¹¹ Ознайомитися з працями С. Білокона, присвяченими П. Кульженко, можна на персональному сайті історика за посиланням: <https://www.s-bilokin.name/Bio/Memoirs/Kulzhenko.html>.

¹² Див., напр.: *Кобченко К.* «Осягнула всі найвищі наукові становища, які можна було здобути на еміграції»: Наталія Полонська-Василенко у повоєнній Німеччині // Україна Модерна. URL: <https://uamoderna.com/md/kobchenko-polonska-vasylenko> (дата звернення: 13.03.2022). Знайти біографії окремих осіб, які вже були нами згадані, а також низки інших можна в «Енциклопедії історії України», підготовленій в Інституті історії України НАН України. Повнотекстова версія представлена на сайті Інституту за посиланням: <http://history.org.ua/uk>.

¹³ Див., напр.: *Трощинський В. П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище / НАН України. Інститут соціології; відп. ред. В. Б. Євтух. Київ: Інтел, 1994. 260 с.; *Українці в Берліні. 1918–1945. Пропам'ятний збірник доповідей і спогадів з життя і діяльності українців у Берліні з нагоди 3'їзду 5-го вересня 1981 р. в Шератон готелі в Торонто, Канада / ред.: В. Верига. Торонто, 1996. 256 с.; *Палієнко М. Г.* Архівні*

На відміну від українських істориків на особливості сприйняття Другої світової війни у Російській Федерації і, відповідно, на формування тематики наукових досліджень історії цього періоду вплинула ідеологія, а саме штучне створення образу Великої Вітчизняної війни та заміщення ним Другої світової війни, міфологізація, присвоєння спільного внеску у перемогу різних народів СРСР (а не лише російського), як і внеску союзників, применшення їхньої ролі, сакралізація і героїзація теми війни, значною мірою – побудова довкола цього образу складових російської самоідентичності. Свою роль відіграло також те, що територія СРСР у межах сучасних України, Білорусі, країн Балтії була повністю окупована нацистами та їхніми союзниками, в той же час окупована була лише незначна частина Росії, яка не мала такого досвіду окупації. Ця тенденція також наявна у Республіці Білорусь, яка останніми роками перебуває під впливом російського нарративу про «Велику вітчизняну війну». Частково через це російські вчені та білоруські дослідники, зокрема, ті, які проживають на території Республіки Білорусь, розглядають роль інтелігенції на фронті, в тилу, в евакуації, передусім, у світлі пропаганди патріотизму, у той час як питання про долю тих, хто залишився в окупації, рідко стає предметом їхніх наукових досліджень і здебільшого розглядається ними у негативному ракурсі, у площині загальної наукової дискусії щодо проблеми колабораціонізму¹⁴.

центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ, 2008. 688 с.; *Боряк Т. Г.* Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010) / М-во культури України, НАКККіМ. Ніжин: Вид-во НДУ ім. Миколи Гоголя, 2011. 544 с.; *Бурім Д. В.* Джерела з історії української еміграції в Німеччині у фондах Архіву Федеральної Землі Берлін (Німеччина, Берлін) // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2012. Вип. 9. С. 143–157.

¹⁴ Див., напр., публікації М. І. Семиряги, Б. М. Ковальова, С. Г. Осьмачки, О. Будницького та ін., присвячених колабораціонізму в Росії у 1941–1945 рр.: *Ковалев Б. Н.* Коллаборационизм в России в 1941–1945 гг.: типы и формы. Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2009. 372 с.; «Свершилось. Пришли немцы!» Идеиный коллаборационизм в СССР в период Великой Отечественной войны / сост. и отв. ред. О. В. Будницкий; авторы вступ. статьи и примеч. О. В. Будницкий, Г. С. Зеленина. Москва: РОССПЭН, 2012. 325 с. Крім того, більшість подібних публікацій має схоже ідейне наповнення, тому тут вони детально не розглядаються. Водночас є і виключення, напр., дослідження російського археолога А. Чубура, присвячене долі наукової співробітниці Смоленського краєзнавчого музею, заступниці директора музею з наукової роботи Єлизаветі Калітніній: *Чубур А. А.* Елизавета Арсеньевна Калитина // *Российская археология*, 2006. № 2. С. 157–161. Серед інших також можна навести дослідження О. Формозова: *Формозов А. А.* Русские археологи и политические репрессии 1920–1940-х гг. // *Российская археология*. 1998. № 3. С. 191–206. Але водночас є й публікації, які спонукають до наукової дискусії,

При цьому історія як самої еміграції наприкінці Другої світової війни й після її завершення, так і її особистісного виміру, висвітленого через призму долі окремих осіб, представляє собою складне явище з огляду на її передумови, правову, політичну, культурну, етичну й інші складові на тлі політичної історії ХХ ст., тому вона має бути предметом окремого комплексного дослідження, як і окремою науковою проблемою є історіографія на пострадянському просторі, у якій з роками все гостріше відчувається віддаленість одна від одної історіографій Другої світової війни в Україні, Білорусі та Росії.

Незважаючи на те, що вже кілька десятиліть ця тема була предметом наукових публікацій, і досі в історії еміграційного руху радянської інтелігенції до країн Західної Європи наприкінці Другої світової війни існують невідомі або малодосліджені фрагменти. Інформацію щодо них можна знайти у документах німецьких окупаційних служб, з якими вони співпрацювали, або за допомогою яких ці громадяни у 1943–1944 рр. емігрували до Західної Європи. Вони представляють значний інтерес для істориків, передусім, з огляду на те, що архіви німецьких окупаційних структур протягом десятиліть були мало доступними для

напр., більшість праць, присвячених біографії російського і радянського економіста, фахівця з економічної статистики Г. Швіттау, що поверхнево описують його життя у період Другої світової війни та окупації, подають фактично одну й ту ж саму інформацію і припущення, зокрема, що Г. Швіттау між 1942 та 1945 рр. був у Познані, потім у Празі, і припускають, що вченого вивезли як «фолькдойче», а дані його особової справи свідчать, що він був у той час «безробітним». Після 1945 р. він повернувся до СРСР. За їхніми даними останні свідчення датовані 1942 р., коли вчений начебто ще перебував у м. Воронеж, а потім відомості про нього датовані вже 1945 р. Див., напр.: *Шмыков В. И.* Вклад С. В. Чефранова и Г. Г. Швиттау в подготовку географических кадров в Воронеже // Вестник ВГУ. Серия: География. Геоэкология. 2020. № 1. С. 128–133. Водночас нами протягом останніх років було опубліковано інформацію, що Г. Швіттау за даними німецьких документів того часу опинився в Україні, скоріше за все у Києві, де співпрацював з Оперативним штабом. В архіві Оперативного штабу навіть зберіглася велика наукова робота вченого, написана чи упорядкована під час окупації, вже перекладена німецькою мовою, з правками автора, а у документах Штабу за 1944 р. згадується, що Г. Швіттау у другій половині 1944 р. перебував у складі т. зв. команди «Схід», сформованої з близько 30 співробітників Головної робочої групи «Україна» (Київ), які виїхали разом зі Штабом до Західної Європи, а наприкінці 1944 р. за сприяння Штабу Г. Швіттау було працевлаштовано у т. зв. Інституті народної психології у Празі (*нім.* Institut für Völkerpsychologie), інша назва Інституту – кафедра соціальної та народної психології Німецького Карлового університету у Празі. Більше див.: *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945) / НАН України, Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. Ч. 2: документи. 992 с.

радянських дослідників. Лише наприкінці 1980-х років, як вже було зазначено вище, поступово почався процес їх оприлюднення та запровадження цих документів до наукового обігу. Однією з таких структур, яка залучала до своєї роботи радянських громадян, був Оперативний штаб райхслайтера Розенберга (*нім.* Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg), (далі – Оперативний штаб). Він був створений у 1940 р. при відомстві Альфреда Розенберга у складі НСДАП¹⁵, яке називалося «Уповноважений фюрера у справі нагляду за загальним духовним та світоглядним навчанням і вихованням у НСДАП» (*нім.* Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP) (далі – Відомство Розенберга¹⁶) з метою конфіскації культурних цінностей на території окупованих нацистами країн, у першу чергу таких, що могли бути використані в ідеологічній боротьбі з т. зв. «противниками націонал-соціалізму» (більшовизмом, масонством і єврейством). Тривалий час документи Оперативного штабу розглядалися здебільшого як джерела щодо переміщених культурних цінностей і не використовувалися істориками як джерела щодо долі представників радянської інтелігенції, як в окупації, так й у перші повоєнні роки¹⁷. Водночас, зважаючи на те, що при Відомстві Розенберга існувала ціла низка організацій і служб, створених А. Розенбергом, серед документів яких є матеріали, пов'язані з нацистською окупаційною політикою у Східній Європі, у нашій публікації всі ці служби, куrowані А. Розенбергом та його канцелярією¹⁸, об'єднуюмо під єдиною збірною назвою – «Відомство Розенберга», але за винятком Міністерства у справах окупованих східних територій, яке також очо-

¹⁵ У складі Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини.

¹⁶ Термін «Відомство Розенберга» (*нім.* Amt Rosenberg) є офіційним і усталеним у німецькій історіографії на заміну повній назві цього відомства А. Розенберга і має свою традицію з часів Другої світової війни, оскільки зустрічається в офіційних німецьких документах періоду Третього райху та Другої світової війни. Він використовується у сучасному середовищі німецьких дослідників цього періоду паралельно з іншим його варіантом – «Служба Розенберга» (*нім.* Dienststelle Rosenberg).

¹⁷ Загалом діяльність Оперативного штабу активно досліджуються вже протягом останніх десятиліть, і ці дослідження активізувалися наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років, передусім, у царині проблеми переміщених культурних цінностей. Серед учених, які досліджували діяльність Оперативного штабу або безпосередньо, або в руслі дослідження проблем культурних цінностей у ХХ ст., слід назвати відому американську дослідницю П. Грімстед, українських дослідників Т. Себту, Г. Боряка, Л. Дубровіну, С. Кота, В. Акуленка, Н. Кашеварову, Р. Дзюбана, М. Дубик, В. Калашнікову, Н. Гуцула, німецьких дослідників В. Айхведе та У. Гартунг, серед білоруських дослідників, передусім, Ю. Геніну, російських – М. Зінич, О. Мазурицького та багато ін.

¹⁸ Тут ідеться не про приватну, а про службову канцелярію.

лював А. Розенберг, оскільки Міністерство, на відміну від інших зазначених служб А. Розенберга, входило до системи цивільної окупаційної адміністрації.

Документи Оперативного штабу та інших служб Розенберга, у складі яких є матеріали щодо долі представників радянської інтелігенції у другій половині 1943 р. та у 1944 р., зберігаються, перш за все, у ЦДАВО України у фондах № 3206 («Рейхскомісар України») та № 3676 («Штаб імперського керівника Розенберга для окупованих східних областей»)¹⁹, а також у складі фондів NS 8 («Kanzlei Rosenberg»), NS 15 («Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP») та NS 30 («Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg»)²⁰ у Федеральному архіві Німеччини в Берліні (нім. Bundesarchiv Berlin)²¹. У ЦДАВО України можна знайти, в основному, документи за 1943 р. та початку 1944 р., у той час як у складі фонду NS 30 Федерального архіву Німеччини більше документів, представлених 1944 р., є також кілька документів першої половини 1945 р. У складі фондів NS 8 та NS 15 зберігаються документи служб Розенберга, серед яких є як документи безпосередньо періоду Другої світової війни, пов'язані з діяльністю Оперативного штабу і нацистською ідеологією, окупаційною політикою, що передбачали залучення місцевої інтелігенції до співпраці з окупантами у справі т. зв. «ідейної боротьби з більшовизмом», так і документи, пов'язані зі створенням підґрунтя нацистської ідеології ще у 1930-х роках. Остання мала виправдовувати агресивну політику Третього райху та загарбницьку політику, передусім, у Східній Європі. Документи всіх цих фондів тісно пов'язані між собою.

Документи Оперативного штабу, а також документи інших служб Розенберга свідчать, що представники інтелігенції, які співробітничали з окупантами, працювали перекладачами і консультантами з різних питань, що мали значення як для військової, так і для цивільної влади, різних спеціалізованих служб, наприклад, у галузі сільськогосподарства чи промисловості. Серед них були не лише співробітники республіканських академій наук, які намагалися займатися

¹⁹ Оцифровані документи Ф. № 3674 та 3676, а також оп. 5 Ф. № 3206, що зберігаються у ЦДАВО України див. на офіційному сайті ЦДАВО України, за посиланням: <https://err.tsdavo.gov.ua/>

²⁰ Оцифровані документи фондів NS 8, NS 15 та NS 30 див. на сайті Федерального архіву Німеччини за посиланням: <https://www.bundesarchiv.de/>

²¹ Точніше, у філії Федерального архіву, яка знаходиться в Берліні. Управління Федерального архіву перебуває у м. Кобленц, де воно було організоване після розподілу Німеччини. Сьогодні Федеральний архів складається з кількох філій, одна із найбільших – у Берліні.

науковою роботою, впорядковувати матеріали інститутів або ж були залучені до роботи відновлених і створених німецькою владою установ²², а й викладачі, співробітники музеїв, бібліотек і архівів, які залишилися при своїх установах, щоб опікуватися їхніми зібраннями, службовці міських управ – спеціалісти з різних галузей народного господарства, будівництва, культури, освіти, сфери охорони здоров'я тощо.

Основною метою такої співпраці для служб Розенберга було отримання різнобічної інформації про життя в СРСР, переважно у вигляді аналітично-інформаційних праць із різних тем із подальшим використанням їх у пропаганді, для інформування окремих нацистських служб не лише на окупованих нацистами територіях, а й на території Третього райху²³. Забезпечувати цей процес мав саме Оперативний штаб, а Відомство Розенберга мало запроваджувати інформацію до ідеологічного навчання членів НСДАП, серед управлінських кадрів, військових у вигляді лекцій, підготовки науково-популярних і популярних видань. Ще одним напрямом такої співпраці представників місцевої інтелігенції на окупованій території СРСР і поза нею було упорядкування зібрань радянських бібліотек, архівів і музеїв, як тих, що залишалися на окупованих територіях для забезпечення місцевих потреб, так і тих, які були забрані Оперативним штабом чи структурами, що з ним співпрацювали, наприклад, Крайовим управлінням архівів бібліотек і музеїв при райхскомісарі України (*нім.* Landesverwaltung der Archive, Bibliotheken und Museen beim Reichskommissar für die Ukraine) (далі – Крайове управління), і вивезені за межі окупованих територій СРСР²⁴. Бібліотекарі, архівісти, знавці музейної справи мали супроводжувати зібрання цих установ на шляху до Західної Європи. Серед них були, наприклад, директорка Київської картинної галереї П. Кульженко, археологиня,

²² Музей-Архів Переходової доби: пофондовий путівник / уклад. О. Беляя; відп. ред. І. Дивний. Держ. комітет архівів України; Держ. архів Київської області; Укр. центр біографічної некрополістики. Київ, 2002. 100 с.

²³ Більше щодо цієї діяльності Оперативного штабу див.: *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Київ: Ін-т історії України, 2014. 552 с. *Її ж.* Знач. твір. Ч. 2: Документи. Київ: Інститут історії України, 2014. 992 с.

²⁴ Див., напр.: *Сєбта Т.* Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісарі України: історичний нарис // *Архіви України.* 2009. № 3–4. С. 111–127; *Алексєєв С. Ю.* Документи Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв як джерело з історії діяльності установ культури на території Рейхскомісаріату Україна (1941–1943 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Алексєєв Сергій Юрійович; Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2014. 233 арк.

заступниця директора з наукової роботи Смоленського історичного музею Єлизавета Калітіна, науковий співробітник Новгородського музею, археолог Василь Пономарьов²⁵ та ін.

Так само низка бібліотекарів супроводжувала бібліотечні зібрання, а далі працювала при окремих структурах Оперативного штабу, зокрема, у Ратіборі²⁶, куди восени 1943 р. через бомбардування Берліна було переведено частину підрозділів Управління штабу, серед яких була Східна бібліотека Розенберга (*нім.* Ostbücherei Rosenberg) – зібрання літератури, тематично пов'язаної з СРСР. Вона відокремилася як окреме зібрання у складі Центральної бібліотеки Вищої школи (*нім.* Zentralbücherei der Hohen Schule) – майбутнього університету для навчання членів НСДАП, основну частину якого в той час було переведено до містечка Танценберг в Австрії²⁷. Обидві бібліотеки комплектувалися матеріалами, вивезеними Оперативним штабом, передусім, із території СРСР, а також із Бельгії, Нідерландів, Франції. Робота з їх опрацювання потребувала спеціалістів, серед яких були й громадяни окупованих нацистами країн. Крім того, останні працювали перекладачами і залучалися до поточної роботи Оперативного штабу, наприклад, для перекладу і редагування зазначених вище робіт аналітично-інформаційного змісту, тлумачення матеріалів для пропагандистської преси, служб вермахту тощо.

У загальному комплексі служб Розенберга, що є джерелом щодо міграції радянської інтелігенції на Захід під час Другої світової війни, структурно, передусім, слід виокремити документи Оперативного штабу та інших пов'язаних із ним служб, перш за все, Відомства Розенберга та деяких близьких структур, зокрема Міністерства у справах окупованих східних територій (*нім.* Reichsministerium für die besetzten

²⁵ Пономарьов Василь (1907–1978) – археолог, співробітник Новгородського музею-заповідника. Під час окупації Новгорода певний час був бургомістром міста, опікувався собором Св. Софії у Новгороді; під час відступу нацистських військ супроводжував музейні колекції Новгорода і Пскова під час їх вивезення на Захід. Після війни залишився у Німеччині, викладав в університеті м. Марбург, де залишився його архів. У Росії вважається колаборантом, який вивіз культурні цінності за кордон, хоча існує й інша думка: що в такий спосіб він зміг врятувати від війни кілька сотень цінних музейних предметів, більшість з яких повернулася в Росію, наприклад, з 600 вивезених ним ікон повернулося 478. Більше див.: *Kuhr-Korolev C., Schmiegelt-Rietig U., Zubkova E. Eichwede W. Raub und Rettung: russische Museen im Zweiten Weltkrieg. Köln: Böhlau-Verlag, 2019. 383 S. (Studien zu kriegsbedingt verlagerten Kulturgütern. Bd. 1).*

²⁶ Нині – польське місто Рацібуж (*польськ.* Racibórz).

²⁷ Див., напр.: *Себта Т. М.* Українська частка Східної бібліотеки Розенберга (1941–1945) // Український археографічний щорічник. 2007. Вип. 12. С. 299–318; *Stieber G.* Die Bibliothek der «Hohen Schule des Nationalsozialismus» in Tanzenberg // *Carinthia I.* 1995. S. 343–362.

Ostgebiete). Нерідко вони пов'язані між собою та перебувають у складі вказаних вище фондів у різних справах. Документи Оперативного штабу, в яких міститься інформація щодо долі окремих представників радянської інтелігенції, можна умовно поділити на 2 основні великі групи: 1) звіти структур Оперативного штабу, що працювали на окупованій території СРСР, та їхніх підрозділів; 2) робоче листування підрозділів Оперативного штабу як з Управлінням в Берліні і Відомством Розенберга, так і з іншими, сторонніми німецькими установами; ця група також містить матеріали, що пересилалися із супровідними листами, наприклад, переліки радянських громадян, доручення окремим особам, які співпрацювали з Оперативним штабом або з іншими службами Розенберга. Документи Відомства Розенберга, представлені, в основному, документами служб, що входили до його структури, серед них, зокрема, матеріали щодо його підрозділів, пов'язаних з ідеологією та окупаційною політикою, наприклад, менших відомств в його структурі із назвами, що відповідали тематичному напрямку їхньої роботи – «Наддержавні сили» (це відомство, серед іншого, відповідало за сферу ідеологічної боротьби з більшовизмом), «Давня історія», «Наука» тощо, Центральної бібліотеки Вищої школи, а також Товариства з боротьби проти більшовицької загрози (*нім.* Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefaher). Основну частину тут складає листування.

Першу групу документів Оперативного штабу представляють, в основному, хронологічні й тематичні звіти, зокрема, кадрові, донесення різних його підрозділів, що працювали на окупованій нацистами території СРСР, а саме головних робочих груп (далі – ГРГ)²⁸ «Україна» (Київ), «Остланд» (Рига) та «Центр» (Мінськ), і станом на другу половину 1943 р. почали переміщуватися на Захід, поступово залишаючи територію СРСР, в основному, до Німеччини через Польщу. Створені ними тижневі і місячні робочі звіти мали частину «Кадри» (частково вони дублювали окремі кадрові звіти), де наводився персональний склад підрозділу з радянськими співробітниками включно, із зазначенням посади станом на звітний період часу, інколи – робочих завдань співробітників чи виконаних ними робіт. Вони містили дані про структурні зміни, реорганізацію штату, виплату заробітної плати, додаткові виплати, витрати тощо. В основному, це звіти і донесення Головної робочої групи «Україна», зокрема, про евакуацію з Києва і переміщення до Трускавця, Моршина, Львова, Кракова, реорганізацію залишків ГРГ «Україна» у особливу команду «Схід», документи ГРГ «Центр». Документи цієї групи датовані, в основному, періодом із вересня 1943 р. до квітня 1944 р. Знайти більшість цих документів можна, зокрема,

²⁸ *Нім.* «Hauptarbeitsgruppe» – «головна робоча група».

у справах № 51, 52, 87, 112, 171, 225 та ін. першого опису, у справі № 19 другого опису Ф. № 3676 у ЦДАВО України²⁹.

Листування розпорошене по різних справах, наприклад, у ЦДАВО України – у справах № 19, 20, 22, 23, 27, 31–33, 40, 51, 215, 216, 226 першого опису Ф. № 3676, у справах № 19, 23 другого опису, у справі № 326 четвертого опису; у фонді NS 30 у Федеральному архіві Німеччини – у справах 30, 39, 163, 167, 220.

Ці документи вже були об'єктом наукового розгляду на предмет дослідження долі представників радянської інтелігенції, але на тлі їх загального джерелознавчого аналізу як біографічних джерел ті з них, що мали відомості про зазначений період, не стали об'єктом окремого вивчення³⁰.

Документи другої групи, а саме листування, висвітлювали, передусім, питання працевлаштування, розміщення для проживання, побутові умови, матеріальне забезпечення, склад родини, якщо разом з особою виїхали члени її родини, оскільки це впливало на рівень матеріального забезпечення і допомогу. Листування було як внутрішнім (між підрозділами Оперативного штабу, між ним та Відомством Розенберга), так і зовнішнім (зі сторонніми установами). Зазвичай у листуванні йшлося про легалізацію перебування радянського громадянина поза межами СРСР, передусім, на території Генерал-губернаторства (або Генеральної губернії), через яку більшість таких громадян виїхала до Західної Європи, та на території Третього райху – виготовлення проїзних посвідчень, питання тимчасового розміщення і поселення, отримання т. зв. «трудова книжка» і продуктивних карток, виплати заробітної плати за роботу при Оперативному штабі, замовлення матеріалів для роботи, налагодження зв'язків особи через Штаб з іншими німецькими структурами, що були готові надати робоче місце. Здебільшого ця інформація у таких документах уривчаста, але й такі деталі можуть бути важливими для дослідників життя і діяльності окремих діячів культури, науки і освіти.

Зрідка зустрічаються листи щодо пошуків родичів. Так, Управління штабу в Берліні восени 1943 р., вже після виїзду ГРГ «Україна» з Києва, розшукувало матір її місцевого співробітника Василя

²⁹ Через те, що переважна більшість цих документів у великому обсязі масово розосереджена по окремих справах зазначених вище фондів різних архівів, тут і далі ми не подаємо подокументних посилань, а даємо посилання на рівні справи (у формі загального переліку).

³⁰ *Іванов О., Романько В.* Науковці України під німецькою окупацією у світлі документів «Фонду Розенберга» // *Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія «Історія»*. Київ, 2003. Вип. 65. С. 30–34; *Кашеварова Н. Г.* Біографічні джерела з архіву Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга // *Архіви України*. 2010. Вип. 2. С. 155–163.

Марченка³¹, який написав для Оперативного штабу низку статей з економіки, разом із ним виїхав на Захід, а мати залишилася у Києві (проживала по вул. Львівській, 46, кв. 3)³².

Завдяки цим документам також можна у загальних рисах відстежити шлях переміщення особи, з приблизною прив'язкою у часі. Прикладом подібного листування є кореспонденція ГРГ «Остланд» і особливої команди Пскова осені 1943 р. у її складі з приводу наказу Управління штабу в Берліні погодити з військовими службами та організувати вивезення низки радянських інтелігентів³³ із зони бойових дій групи армій «Північ», спочатку до Риги, яка була місцем перебування ГРГ «Центр», щоб не втратити місцеві кадри при загальній евакуації, і тому просити військову адміністрацію виготовити для них і членів їхніх родин проїзні документи³⁴. У підсумку йшлося про 13 осіб із родинами з Красногвардійська (Гатчина) та Пскова, серед яких були співробітники міських управ цих міст, перекладач при таборі для військовополонених Віктор Чернобаєв³⁵, перекладач при місцевій комендатурі Гатчини, бібліотекар за освітою Сергій Цвільов, кілька викладачів гімназії м. Пскова та ін.³⁶ У подібний спосіб було вивезено з Києва Ірину Горохолінську, яка була директоркою Державної історичної бібліотеки України³⁷ під час війни³⁸. За даними самої бібліотеки, доля І. Горо-

³¹ Марченко Василь Петрович – учений-економіст, після війни був ученим секретарем Президії Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені.

³² ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 48.

³³ У листуванні – дослівно «вчених» (*нім.* Wissenschaftler), хоча у тому ж листі слушно зазначено, що доцільно називати їх не «вченими», а «інтелігентами», оскільки йшлося про різних людей – вчителів, перекладачів та ін., а не лише вчених.

³⁴ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 37.

³⁵ Станом на 1941 р. Чернобаєв Віктор (1891–1947) був професором Ленінградського університету, старшим науковим співробітником і завідувачем кабінету слов'янських мов Інституту мови та мислення АН СРСР. Ще у 1935 р. здобув ступінь доктора наук без захисту дисертації. Під час війни перебував у м. Пушкін, далі – у Гатчині, і восени 1943 р. був евакуйований Оперативним штабом до Риги, де працював у Латвійському університеті, і там і залишався до своєї смерті у 1947 р. Детальн. див.: Віктор Чернобаєв / Русские Латвии. URL: <https://www.russkije.lv/ru/lib/read/v-chernobayev.html> (дата звернення: 13.03.2022); Чернобаєв Віктор Григорьевич / Биографика. URL: <https://bioslovhist.spbu.ru/person/2870-cernobayev-viktor-grigorevic.html> (дата звернення: 13.03.2022).

³⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 86.

³⁷ Нині – Національна історична бібліотека України.

³⁸ До війни І. Горохолінська була завідувачкою фондів Державної історичної бібліотеки України, з жовтня 1941 р. очолювала її до моменту свого виїзду. Крім роботи з зібраннями, конфіскованими Оперативним штабом,

холінської невідома, але німецькі документи свідчать, що на початку жовтня 1943 р. її разом із дитиною, матір'ю та іншими співробітниками Оперативного штабу було вивезено на Захід, де її планували задіяти у роботі із зібраннями Східної бібліотеки Розенберга, і рухалися вони через Трускавець до Моршина, звідки вона виїхала у листопаді 1943 р. до Ратібора опрацьовувати книжкові зібрання Східної бібліотеки³⁹.

У листуванні також можна знайти документи, що містять непряму, але цікаву інформацію іншого змісту – так, при співпраці Відомства Розенберга з видавництвом «Eher» – офіційним органом НСДАП – на предмет публікації видавництвом матеріалів пропагандистського змісту, серед іншого присвячених ідеологічній боротьбі з більшовизмом, не виключалася можливість публікації матеріалів авторів-іноземців родом із СРСР. Вони могли отримати гонорар за публікацію, у такому випадку вказувалося лише прізвище німця, співробітника Оперативного штабу, під редакцією якого мала бути опублікована стаття, але гонорар розподілявся між авторами-іноземцями через Оперативний штаб⁴⁰. Іншим прикладом наявності у такому листуванні хоча й незначних, але цікавих деталей, може слугувати лист керівника особливої команди «Псков» ГРГ «Остланд» Георга фон Крузенштерна (Georg von Krusenstjern) до ГРГ «Остланд» у Ризі від 18 листопада 1944 р. про відправку зі Пскова до Риги 2-х вагонів із майном, де у переліку вмісту вагона, крім конфіскованих Оперативним штабом зібрань бібліотеки місцевого Педагогічного інституту та службовим майном команди «Псков», фігурує приватне майно кількох росіян, які працювали на Штаб, із зазначенням кількості одиниць багажу та стисло – вмісту, яке вони вивозили зі Пскова до Риги, готуючись до виїзду за кордон. В основному це були книги⁴¹. Серед авторів значаться, наприклад, Борис Філістинський (псевдонім – Борис Філіппов), відомий в еміграції літературознавець, редактор, поет, професор російської літератури у приватному Американському університеті м. Вашингтон, який під час окупації переїхав із Новгорода

вона підготувала для нього кілька статей/робіт, напр., розвідку «Бібліотечна справа у СРСР» (на 30 ст.). Більше див.: *Циганенко А. М.* Очільники Історички з моменту її створення до сьогодні / Національна історична бібліотека України. URL: https://nibu.kyiv.ua/media/files/Ochil'nyky_NIBU_1939-2019.pdf (дата звернення: 13.03.2022), а також у виданні: Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів...

³⁹ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 52, 77; Спр. 31. Арк. 16; Спр. 171. Арк. 252.

⁴⁰ Там само. Спр. 51. Арк. 39.

⁴¹ Там само. Спр. 127. Арк. 21–21зв.

до Пскова, де працював у місцевій газеті та на Оперативний штаб, а пізніше виїхав зі штабом до Німеччини⁴², і Олександр Пірожков, викладач Псковського педагогічного інституту, дочка якого, Віра, під час окупації працювала в окупаційній пресі журналісткою і перекладачкою, а після війни була професоркою політології університету Мюнхена, головною редакторкою емігрантського видання «Голос зарубезья». У 1944 р. вони за сприяння німців емігрували до Німеччини.

У складі цієї групи заслуговують уваги також переліки радянських фахівців, які зазвичай пересилалися разом із листами, що їх можна знайти, наприклад, у справі № 127 першого опису Ф. 3676 у ЦДАВО України та справі 124 фонду NS 30 у Федеральному архіві Німеччини. Ці документи ще не були запроваджені до наукового обігу. У справі 124 фонду NS 30 у Федеральному архіві Німеччини зберігається цікавий документ із назвою «Російські (чит. «радянські»)– Н. К.) спеціалісти, які є у розпорядженні Оперативного штабу Розенберга у Ратіборі для спеціальної довідкової інформації», друга назва – «Російські спеціалісти, які у Ратіборі працюють над ідейною боротьбою з більшовизмом» (без дати, орієнтовно осені 1944 р. чи початку 1945 р.). Всього у цьому списку 32 особи, де вказані ім'я та прізвище, національність, вік, науковий ступінь, професія і спеціалізація, місце роботи станом на початок війни, рівень знання німецької мови⁴³. В основному, більшість складала викладачі вищої школи, інженери, етнографи, юристи, журналісти тощо. З 32-х осіб 10 назвали себе українцями, серед них були Михайло Ветухов⁴⁴, Василь Марченко, Андрій

⁴² Особистість Б. Філістинського (1905–1981) досить неоднозначна, оскільки російські дослідники приписують йому керівництво у Пскові під час окупації чи то місцевою поліцією, чи то гестапо (таємною державною поліцією) та вбивство понад 150 осіб. Те ж листування свідчить, що він написав кілька статей для Оперативного штабу, серед іншого – про форми і методи радянської пропаганди, і водночас працював на німецьку контррозвідку у зоні дії груп армій «Північ» (див. ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 61).

⁴³ Bundesarchiv Berlin, NS 30/124/3–5 (тут і далі посилання подане у форматі, рекомендованому Федеральним архівом Німеччини).

⁴⁴ Ветухов (Ветухів) Михайло Олексійович (1902–1959) – дослідник у галузі генетики і біології, з 1950 р. – президент УВАН. З 1928 р. – завідувач кафедри Полтавського сільськогосподарського інституту. У 1930-х роках викладав у Московському зооветеринарному інституті, Харківському державному університеті. Під час окупації очолював Харківську земельну управу, з 1942 р. – ректор Харківського університету. У 1943 р. пережив арешт гестапо, пізніше переїхав до Львова, де продовжував викладати. У 1944 р. емігрував до Відня. З 1945 р. – голова уряду УНР в екзилі, міністр внутрішніх справ. У 1949 р. емігрував до США.

Ольховський⁴⁵, 4 – білорусами, а всі інші – росіянами за національністю.

При підготовці наукових праць, а також матеріалів пропагандистського змісту вони використовували зібрання Східної бібліотеки, замовляючи книги, журнали та газети на абонемент, про що свідчать запити, які можна знайти у справі 29 фонду NS 30 у Федеральному архіві Німеччини. У свою чергу ці запити також виступають джерелом щодо наукової тематики, над якої працювали колишні радянські громадяни.

Окремо слід наголосити на значенні документів інституцій, які не входили до структури Оперативного штабу, але активно зверталися до штабу за різною інформацією, оскільки останній забезпечував деякі з них матеріалами з СРСР, та у пошуках радянських громадян, які могли б працювати на ці служби. Наприклад, Центральна служба з дослідження Сходу (*нім.* *Zentrale für Ostforschung*), створена при Міністерстві у справах окупованих східних територій під керівництвом А. Розенберга, у 1943 р. зверталася до Штабу у пошуках радянських фахівців, які виїхали з території СРСР і могли б співпрацювати з Міністерством, тому що сама Центральна служба ще не мала контактів із таборами для переміщених осіб на території Німеччини і тому розглядала можливість доручити підбір кадрів Оперативному штабові, якій підтримував тісні зв'язки з радянськими громадянами. Зокрема, потрібні були географи, статистики, філологи, історики, біологи, знавці Сибіру і Казахстану. Для працевлаштування потрібні були такі особові дані як ім'я та прізвище, національна приналежність, спеціальність і спеціалізація, перелік наукових публікацій, останнє місце роботи, знання мов, а також кількість членів родини, які виїхали разом із науковцем, його поточна адреса⁴⁶.

Ще одним прикладом можуть слугувати документи Товариства з боротьби проти більшовицької загрози, створеного при Відомстві Розенберга з метою вивчення історії СРСР та створення наукової основи для антибільшовицької пропаганди, що зберігаються у справах 10, 11, 50, фонду NS 30, справі 241 фонду NS 8 у Федеральному архіві Німеччини. Передусім, це списки співробітників – німецьких дослідників. Але тут

⁴⁵ Ольховський Андрій (псевдонім – Євген Оленський) (1899–1969) – музикознавець, композитор, педагог. У 1929–1934 рр. – редактор журналу «Музика». В той же час – викладач, доцент, в. о. професора Харківської консерваторії, з 1935 р. до 1941 р. – професор, завідувач кафедри української музики Київської консерваторії; у 1942–1943 рр. – директор музично-балетної школи. Під час відступу німецьких військ виїхав до Західної Європи, спочатку – з Оперативним штабом до Ратібору у Сілезії. У 1947–1949 рр. працював у Мюнхені, в Українському вільному університеті, а у 1949 р. емігрував до США.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26–26зв. У перекладі українською мовою див.: *Кашеварова Н. Г.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Київ: Ін-т історії України, 2014. Ч. 2: Документи. С. 538–541.

фігурують й колишні радянські громадяни із зазначенням їхніх імен і прізвищ, професії, національності, назви наукової теми, місця поточного перебування, наприклад, Гейдебрек⁴⁷, Ратібор, Бреслау⁴⁸, Плауен, інколи – місця роботи до війни. Дані представлені як у вигляді таблиці, так і невеликої довідки. Серед них були як ті радянські громадяни, які співпрацювали зі Штабом ще в окупації і з ним виїхали до Західної Європи, так і ті, хто приєднався до роботи Штабу і Відомства Розенберга вже в еміграції, в основному, у 1944 р. Серед них були, наприклад, російський лінгвіст і етнограф, член-кореспондент АН СРСР Микола Поппе, український історик Костянтин (Кость) Штепа, російський педагог і мовознавець Олексій Зоргенфрей, вже згадані А. Ольховський і В. Марченко, українська фахівчиня музейної справи П. Кульженко та ін. Серед документів цієї організації у справі 10 фонду NS 30 є план наукових досліджень співробітників Товариства від 8 вересня 1944 р., за яким серед іншого мали досліджуватися історія більшовизму та його основи, історія радянської держави, держава і право, економічна політика, наука в СРСР тощо, а у справі 241 фонду NS 8 є матеріали одного із засідань Товариства, що мало місце у Празі з 31 жовтня до 2 листопада 1944 р., у якому поряд із німцями брали участь кілька емігрантів із СРСР, а саме: О. Зоргенфрей⁴⁹ із доповіддю, присвяченою долі науки в СРСР, Рудольф Гіппіус⁵⁰, доповідь якого мала висвітлювати питання психології російського народу і більшовизму, та філософ Борис Вишеславцев. Щоправда, останні двоє були представниками попередньої хвилі еміграції і залишили Росію ще у 1919 та 1922 рр.

Окремі свідчення другої половини 1943 р. можна знайти серед документів Крайового управління, більшість яких зберігається у Ф. 3206 («Рейхскомісар України») у ЦДАВО України. В основному, це листування, у т. ч. з Оперативним штабом, зокрема, у справах № 3, 8 та 24 п'ятого опису, присвячене переміщенню культурних цінностей, що перебували у віданні Крайового управління, і які через Кам'янець-Подільський і Краків вивозилися до Німеччини у супроводі фахівців, наприклад, вже згаданої П. Кульженко.

⁴⁷ Гейдебрек (нім. Heydebreck) – населений пункт Кендзежин у південно-західній Польщі (польськ.: Kędzierzyn), що зараз входить до складу польського міста Кендзежин-Козьле (польськ.: Kędzierzyn-Koźle).

⁴⁸ Нині – польське місто Вроцлав (польськ. Wrocław).

⁴⁹ Зоргенфрей Олексій (1895–1957) – педагог і мовознавець. Із 1932 р. працював на кафедрі іноземних мов Технологічного інституту в Ленінграді, 1934 р. очолив кафедру новітніх мов у Педагогічному інституті ім. Герцена. З 1954 р. працював в Інституті вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені, був заступником голови Вченої ради інституту.

⁵⁰ Гіппіус Рудольф (Hippius Rudolf, 1905–1945) від 1942 р. очолював кафедру соціальної психології та психології народів у Німецькому Карловому університеті у Празі.

За сприяння Оперативного штабу низка радянських громадян вже на території Польщі, Чехії, Німеччини у 1944 р. була працевлаштована при інших німецьких організаціях, у т. ч. пропагандистських (станом на середину 1944 р. – бл. 30 осіб). Так, наприклад, при «Вінеті» (нім. Vineta) – спеціальному підрозділі Міністерства народної освіти і пропаганди Третього райху (нім. Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda), який готував пропагандистські матеріали для поширення серед військовослужбовців – противників Німеччини, у Плауені був працевлаштований К. Штепа, при Німецькому Карловому університеті у Празі – харків'янин Олександр Філіппов, учений у галузі соціології та філософії, при фонді ім. Райнгарда Гейдріха у Празі – Олександр Оглоблин і Олександр Моргун та ін. До Відня у 1944 р. переїхав харків'янин М. Ветухов⁵¹. Музикознавець А. Ольховський та економіст В. Марченко у 1944 р. залишилися при Оперативному штабі у Ратіборі, де також були розміщені археологи Борис Безвенглінський (з дружиною і сином) та археологиня і фахівчиня музейної справи Валерія Козловська⁵², яка, як і згадана вище І. Горохолінська, мала упорядковувати зібрання з археології у Східній бібліотеці. В. Козловська, Б. Безвенглінський з родиною, а також Петро Курінний з дружиною і сином (разом 7 осіб), приїхали до Кракова у жовтні 1943 р., але не змогли отримати документи на проживання у Генерал-губернаторстві, тому Оперативний штаб клопотав про їх переїзд до Ратібора⁵³. На початку 1944 р. вони все ще працювали у Ратіборі на Оперативний штаб, причому відомо, наприклад, що за свою роботу В. Козловська отримувала 150 райхсмарок у місяць⁵⁴.

У листуванні Управління штабу в Берліні та служби Оперативного штабу у Кракові є інформація й про українського археолога, нумізмата, діяча музейної справи Валентина Шугаєвського. У січні 1944 р. В. Шугаєвський перебував у Львові з дружиною і 13-річною донькою. За даними

⁵¹ Детальніше щодо цих осіб та їхню роботу при Оперативному штабі див.: *Кашеварова Н.* Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940–1945). Ч. 1: Джерелознавче дослідження. Київ: Інститут історії України, 2014. 552 с.

⁵² Про Козловську Валерію (1889–1956) – археологиню, музеєзнавицю, дійсну членкиню УВАН (1949) більше див.: *Білокінь С. І.* Козловська Валерія Євгенівна // *Енциклопедія історії України*: Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (гол.) [та ін.]. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2007. С. 437; *Павлова В. В.* Козловська Валерія Євгенівна // *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2013. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=7928 (дата звернення: 13.03.2022).

⁵³ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 2. Спр. 19. Арк. 81.

⁵⁴ Див. листування за лютий 1944 р., справа 220 у фонді NS 30 Федерального архіву Німеччини.

Оперативного штабу він написав Андрусюву⁵⁵, кураторові групи українських і російських інтелігентів у таборі для переміщених осіб у Гейдебреку⁵⁶, де проживала частина радянських громадян, і висловив бажання влаштуватися на роботу до Аненербе (нім. Ahnenerbe)⁵⁷. А оскільки Андрусюв на той момент був зайнятий спеціалістами технічного профілю, він переслав листа В. Шугаєвського до Оперативного штабу з проханням влаштувати його на роботу. За даними штабу дружина В. Шугаєвського була мікробіологом і у той час була працевлаштована у Львові при Інституті хімії, в той час як сам В. Шугаєвський не мав належної роботи. Дехто на прізвище Мюллер⁵⁸, співробітник «Аненербе», який займався історією готів в Україні і на той час перебував у Львові, виказав зацікавленість у співпраці з В. Шугаєвським, крім того, йшлося про те, що і дружина В. Шугаєвського з огляду на професію могла б знайти роботу на території Третього райху. На жаль, нами поки не знайдено документів, які висвітлили б подальший перебіг цієї справи⁵⁹.

Частина українських спеціалістів після завершення війни працювала у Мюнхені, в Інституті з вивчення історії та культури СРСР (1950–1972) (В. Марченко, О. Зоргенфрей, О. Філіппов, Пантелеймон Ковалів, Василь Дубровський та ін.), а також при Українському Вільному університеті, наприклад, Н. Полонська-Василенко, О. Моргун, А. Ольховський, археолог П. Курінний, педагог Григорій Ващенко та ін. Деякі з них згодом переїхали до США (К. Штепа, П. Ковалів, М. Ветухов, П. Курінний, В. Дубровський та ін.).

Таким чином, завдяки архівним джерелам можна відслідкувати переміщення певної особи, реконструювати хронологію та маршрут її руху територією Західної Європи після від'їзду разом із німецькими службами, дізнатися, при яких організаціях вона працювала і в який проміжок часу, встановити, у якому складі родина особи залишила територію СРСР, чи залишилися там у неї родичі, які потреби були у родини. Хоча ці свідчення уривчасті і неповні, розосереджені по різних справах, вони можуть стати в нагоді дослідникам, які реконструюють біографії окремих осіб, а також бути використаними при дослідженні повсякдення окупації, оскільки відображають не лише побут і умови щоденного життя, а опосередковано – ще й соціальні трансформації, зміни життєвих цінностей і пріоритетів.

⁵⁵ Ім'я нами не встановлене.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 3676. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 5–5зв.

⁵⁷ Аненербе (нім. Ahnenerbe), повна назва «Німецьке товариство з вивчення давньої германської історії та спадку предків». Засноване у 1935 р., із 1939 р. – у структурі СС («СС» від нім. SS – «Schutzstaffeln», укр. «захисні загони») – військової організації НСДАП.

⁵⁸ Ім'я нами не встановлене.

⁵⁹ Відомо, що В. Шугаєвський у 1944 р. виїхав до Праги, з 1945 р. жив у Німеччині, а з 1947 р. – у США.

REFERENCES

1. Kalinina, A. & Lyhovskiy, O. (2010). Kyivskiy budynok uchenykh: roky vyprobyvan (Yak vyzhyvaly ukrainski naukovtsi pid chas natsystyskoi okupatsii 1941–1943) [The Kyiv House of Scientists: the years of trials (How Ukrainian scientists survived during the Nazi occupation 1941–1943)]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 2, 36–44. [in Ukrainian].
2. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945). Chastyna 1: Dzhereloznavche doslidzhennia* [The ERR activities on the Nazi Ostrau study (1940–1945). Part 1: Source study research]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
3. Kashevarova, N. (2014). *Dialnist Operatyvnoho shtabu Rozenberga z vyvchennia natsystamy «skhidnoho prostoru» (1940–1945). Chastyna 2: Dzhereloznavche doslidzhennia* [The ERR activities on the Nazi Ostrau study (1940–1945). Part 2: Documents]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Kuhr-Korolev, C., Schmiegelt-Rietig, U., Zubkova, E. & Eichwede, W. (2019). *Raub und Rettung: russische Museen im Zweiten Weltkrieg*. Köln: Böhlau-Verlag. [in German].
5. Sebta, T. (2007). Ukrainska chastka Skhidnoi biblioteki Rosenberga (1941–1945) [The Ukrainian part of Rosenberg's Ostbuecherei (1941–1945)]. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk*, 12, 299–318. [in Ukrainian].
6. Sebta, T. (2009). Kraiove upravlinnia arkhiviv, bibliotek i muzeiv pry raikhskomissari Ukrainy: istorychnyi narys [Regional department of archives, libraries, and museums under the Reich Commissar of Ukraine: a historical essay]. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 114–118. [in Ukrainian].
7. Sorokina, S., Zavalna, O. & Radievska, T. (2017). Muzei do- i rannoï istorii u Kyevi (1942–1943): struktura ta personalnyi sklad. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy*, 1(1), 220–229. [in Ukrainian].
8. Stieber, G. (1995). Die Bibliothek der «Hohen Schule des Nationalsozialismus» in Tanzenberg. In *Carinthia*, 1, 343–362. [in German].

Nataliya Kashevarova

Candidate of Historical Sciences,

Doctoral Candidate in History,

Institute of History of Ukraine

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2426-0440>

**BETWEEN OCCUPATION AND EMIGRATION:
FATE OF SOVIET INTELLIGENTSIA IN 1943-1944 REFLECTED
IN DOCUMENTS OF THE ALFRED ROSENBERG OFFICE**

Abstract. The purpose of the research is to characterize the documents of the Reichsleiter Rosenberg Taskforce and the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training

of the NSDAP (or briefly the Rosenberg Office) as sources about the life of the representatives of the Soviet intelligentsia, who migrated to Western Europe in 1943–1944. **The research methodology** consists of historical-archival, historical-comparative research methods, source analysis methods. **The scientific novelty** is determined by the fact that the materials of the Rosenberg Office, in particular, have not yet been the subject of a separate comprehensive scientific archival and source review for their possible use as the historical sources on the life of the representatives of the Soviet intelligentsia, who migrated to Western Europe in 1943–1944. **Conclusions.** The analysis of the documents from the Reichsleiter Rosenberg Taskforce as well as related documents of the Rosenberg Office allows us to conclude that a number of their documents for 1943–1944 contain the valuable information on several dozen persons from Ukraine, Russia, and Belarus, who collaborated with the Rosenberg Office and the Reichsleiter Rosenberg Taskforce as researchers, librarians, translators, etc. These documents were characterized by the place of storage, in form and content: among them were reports, lists of employees, correspondence. They contain information about the place of work, place of residence, salary, marital status, job duties, as well as personal data: age, education, profession, knowledge of the German language.

Key words: World War II; occupation; migration; the Soviet intelligentsia; the Commissioner of the Fuehrer for the Supervision of the Entire Intellectual and Ideological Schooling and Training of the NSDAP (Beauftragter des Führers für die Überwachung der gesamten geistigen und weltanschaulichen Schulung und Erziehung der NSDAP); Reichsleiter Rosenberg Taskforce (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg); the Fight Against Bolshevism Threat Society (Arbeitsgemeinschaft zur Erforschung der bolschewistischen Weltgefahr).

DOI 10.47315/archives2022.330.061

УДК 930.25(477.63)«18/191»

Олег Журба

доктор історичних наук,

професор,

звідувач кафедри історіографії,

джерелознавства та архівознавства,

Дніпровський національний університет

імені Олеся Гончара

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

АРХІВНІ ГОРИЗОНТИ КАТЕРИНОСЛАВЦІВ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Виявлення особливостей історії регіональної архівної справи видається актуальним завданням. Тому метою статті стала презентація процесу становлення й еволюції архівної культури Катеринослава ХІХ – початку ХХ ст. у контексті генези регіональної історичної культури та формування міського духовно-культурного ландшафту. **Методологія дослідження** базується на уявленнях про історичну культуру суспільства як простір виробництва, споживання, трансляції та збереження знань/уявлень про минуле у певному культурному просторі. Невід’ємним сегментом історичної культури суспільства є його архівна культура, яка усвідомлюється не лише як комплекс професійних і суспільних практик, але і як сфера ідеального – проекти, програми, плани, мрії, що можуть позначатися терміном «архівні горизонти». **Наукова новизна** дослідження визначена тим, що історико-архівні сюжети, поставлені в контексти історичної урбаністики, інтелектуальної і нової соціальної історії, широкого і розгалуженого напрямку memory studies, регіональної історіографії та історичної культури можуть набувати цілком нового звучання і смислів. Важливим тут видається вивчення того ідеального сегменту архівної культури, який пропонується визначати поняттям «архівні горизонти». Під цим терміном для ХІХ – початку ХХ ст. може розумітися сукупність знань і суспільних уявлень щодо ролі, місця, цінності та можливостей використання рукописної спадщини в науковому, громадському і духовно-культурному просторі. **Перспективи подальшого студіювання** «архівних горизонтів» та «архівних мрій» як сегментів архівної та історичної культури суспільства пов’язані із залученням історії архівної справи до тісної міждисциплінарної взаємодії. Результатом дослідження стало виявлення 3-х періодів в еволюції катеринославської архівної культури, визначення їх змістовного наповнення та особливостей.

Ключові слова: архівна культура; архівні горизонти; регіональна історіографія; регіональна історична культура; катеринославські архівні зібрання; Катеринославська учена архівна комісія.

Історія архівної справи в Катеринославській губернії ще не написана, проте в історіографії досягнуто достатньо високого рівня освоєння цієї теми. Справу ще на початку ХХ ст. розпочали представники першого покоління професійного цеху місцевих істориків, згуртовані Катеринославською ученою архівною комісією (1903–1919): В. Біднов, В. Данилов, Д. Дорошенко, Я. Новицький, В. Пічета, А. Синявський. Відновлення наукової актуальності та суспільного запиту до вивчення місцевих архівів і рукописної спадщини загалом відбулося майже через століття. Завдяки дослідженням М. Ковальського¹, С. Абросимової², О. Журби³, а також зусиллям співробітників Державного архіву Дніпропетровської області, які підготували і видали 4 випуски спеціалізованого регіонального архівознавчого альманаху «Спадщина»⁴, згадана проблематика повернулася до професійного історіографічного простору. Головним предметом цих студій ставали історія формування архівних зібрань, дослідження їхнього складу та інформаційного потенціалу, діяльність місцевих архівістів, використання рукописної

¹ Ковальський М. П., Абросимова С. В. Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916 гг.) // Археографический ежегодник за 1988 год. Москва, 1989. С. 52–57.

² Абросимова С. В. Д. І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Студії з архів. справи та документознавства. 1998. Т. 3. С. 129–135; Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. 1992. Вип. 1. С. 34–46; Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (1904–1915) : бібліограф. довід. / уклад.: С. В. Абросимова, О. І. Журба, М. В. Кравець. Київ, 1991. 43 с.

³ Журба О. І. Про початок історико-археографічних досліджень на Катеринославщині // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). Дніпропетровськ, 1995. С. 184–187; Його ж. Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. // Архіви України. 2002. № 4–6. С. 179–188; Його ж. Перша історична та археографічна розвідка з історії міста Катеринослава // Гуманітарний журнал. 2000. № 3–4. С. 211–229.

⁴ Спадщина: до 75-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. статей / Державний архів Дніпропетровської області; відп. за випуск Д. Ю. Мешков. Дніпропетровськ: Арт-Пресс, 1999. 200 с.; Спадщина: до 85-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. статей / Державний архів Дніпропетровської області; ред.: Н. В. Киструська. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 2. 268 с.; Спадщина: зб. наук. статей / Державний архів Дніпропетровської області; упорядн.: Н. Л. Юзбашева; ред.: Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева. Дніпропетровськ: Герда, 2012. Вип. 3. 344 с.; Спадщина: до 100-річчя створення системи архівних установ України та 95-річчя Державного архіву Дніпропетровської області: зб. наук. статей / Державний архів Дніпропетровської області; упорядн.: Н. Л. Юзбашева; ред.: Н. В. Киструська, Н. Л. Юзбашева. Дніпро: ЛІРА, 2018. Вип. 4. 276 с.

спадщини в історичних студіях. Найважливішим для вітчизняної історичної науки наслідком сучасних архівознавчих досліджень стало планування та реалізація в регіоні високопрофесійних археографічних проектів, які дістали всеукраїнське визнання. Не випадково головними осередками археографічної праці стали інституції, на які покладені функціональні обов'язки збирання, збереження, наукового опрацювання і використання рукописної спадщини: Держархів Дніпропетровської області⁵ та Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького⁶.

Накопичений протягом століття історіографічний досвід, на наш погляд, у цілому завершив екстенсивний етап нагромадження емпіричного матеріалу і вирізняється певною герметичністю у підходах до вивчення історії архівної справи. Безумовно, цей комплекс регіональної професійної архівознавчої літератури заслуговує окремого дослідження, а експертиза архівознавчої історіографії повинна стати актуальним науковим завданням.

Одним із перспективних напрямів архівістики можна вважати розширення контекстуалізації проблем регіонального архівознавства. Сюжети, пов'язані з історією архівної справи в регіоні, поставлені в контекст історичної урбаністики, інтелектуальної і нової соціальної історії, широкого і розгалуженого напрямку *memory studies*, регіональної історіографії та історичної культури можуть ставати як метою наукового

⁵ Журба О. І. Археографічні видання Державного архіву Дніпропетровської області (з кінця ХХ століття) // Спадщина: до 100-річчя створення системи архівних установ... С. 262–273.

⁶ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 1: Листи вчених до Д. І. Яворницького / упорядн.: С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. Дніпропетровськ: Гамалія, 1997. 888 с.; Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упорядн.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ: ОП «Дніпропетровська книжкова друкарня», 1999. 460 с.; Вип. 3: Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / упорядн.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. Дніпропетровськ, 2005. 740 с.; Вип. 4: Листи Д. І. Яворницького до діячів науки та культури / упорядн.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-Прес, 2005. 500 с.; Вип. 5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / упорядн.: С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2010. 952 с.; Вип. 6: Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / упорядн.: С. Абросимова, В. Бекетова, Н. Василенко, В. Єкшов та ін.; за заг. ред. Н. Капустіної. Дніпропетровськ: АРТ-ПРЕС, 2012. 848 с.; Вип. 7: Листи вчених, діячів культури, літератури, мистецтва та шанувальників старовини до Д. І. Яворницького / упорядн.: Я. Бандур, В. Бекетова, Н. Василенко та ін.; за заг. ред. Н. Василенко. Дніпропетровськ: Ліра, 2021. 800 с.

дослідження, так і інструментом вирішення широкого комплексу історико-культурологічної проблематики, надавати історії архівної справи цілком нового звучання і смислів.

Одним із таких питань є розуміння місця і ролі архівних знань і уявлень, архівної культури загалом у становленні духовно-культурного простору, інтелектуального середовища, історичної культури міста і регіону. Складність поставленої проблеми полягає в тому, що поняття «архівна культура», «архівна думка», «архівні уявлення» недостатньо відрефлексовані у вітчизняному архівознавстві. Водночас, процес засвоєння суспільством значимості рукописної спадщини як важливого сегмента суспільного життя є невід'ємною частиною регіональної історичної культури та вимагає спеціального вивчення у різноманітних проблемно-тематичних і дисциплінарних ракурсах. На це свого часу звернула увагу в серії статей і кандидатській дисертації К. Тележняк (Вирченко), яка досліджувала процес формування рукописних колекцій у зібранні Катеринославського обласного музею імені О. Поля (нині – Дніпропетровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького)⁷.

Тому видається важливим окреслити основні контури проблеми формування архівної культури катеринославців як складової регіональної історичної культури загалом. Поняття «історична культура» розуміється тут як процес виробництва, споживання, збереження та трансляції історичних знань і уявлень у певному культурному просторі на різних рівнях функціонування «історичного» в суспільно-політичних, соціальних, повсякденних та інтелектуальних практиках.

Архівна справа в регіоні бере свій початок з архівування документації Коша останньої Запорозької Січі. Проте сфера документування була доволі вузькою, а переважна частина соціальних і політичних відносин регулювалася звичаєм. Інтеграція наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. земель колишньої Запорозької Січі та Кримського ханства до Російської імперії, поширення на цій території її бюрократичних структур створили умови для виникнення регулярного документообігу та архівних практик на офіційному і приватному рівнях. Серед них: засвоєння правил оформлення документів, створення, відбір, збереження та опрацювання масивів офіційної документації, формування навичок роботи з текстами, виникнення уявлень про цінність архівних документів, підготовка відповідних кадрів. Водночас міцна прив'язка архівних практик та уявлень до обслуговування запитів державної влади та місцевого самоврядування робила їх невід'ємною складовою

⁷ Тележняк К. О. Колекціонування писемних пам'яток у регіональному історико-культурному просторі (на матеріалах Катеринославщини кінця XVIII – початку XX століття): автореф. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Тележняк Катерина Олексіївна; Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпропетровськ, 2014. 21 с.

діяльності адміністраторів і чиновників. Тому не дивно, що елементи архівної культури кристалізувалися в середовищі, яке своєю службою та соціальним статусом було пов'язане з владою.

Масове роздавання земель у новоприєднаних до імперії регіонах призвело до формування наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. родових дворянських осередків та утворення численних приватних архівів (Миргородські, Родзянки, Криштаровичі, Шмакови та ін.). Виявлено описи 12-ти архівів катеринославських дворян та фамільний фонд (описи в 4-х томах) херсонських поміщиків Фальц-Фейнів у фондах Держархіву Дніпропетровської області⁸. Самі справи були втрачені в часи Другої світової війни, але описи все ж таки дають можливість реконструювати склад, обсяг, хронологічні межі та загальний зміст архівних справ приватного характеру. Фрагменти дворянських архівів зберігаються також у сховищах Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького, куди вони, найвірогідніше, потрапили на початку 1920-х років стараннями Д. Яворницького, який, поєднуючи нетривалий час посади керівника губернського архіву і музею, перемістив частину архівних фондів до музейного рукописного зібрання, врятувавши в такий спосіб інформативні справи від майбутніх непоправних втрат⁹.

Проте говорити про рефлексії стосовно суспільної значимості архівів на етапі становлення регіональної мережі державних і приватних архівних зібрань не доводиться. Незрілість форм інтелектуального життя до останньої чверті XIX ст. визначила запізнений старт цього процесу на Катеринославщині. Водночас сам факт накопичення масивів архівної документації не лише на офіційному рівні засвідчував необхідність і цінність її присутності у соціальних практиках та уявленнях катеринославців. Особливо показовим тут є дбайливе ставлення до епістолярного жанру, яке продемонстрували родини катеринославських дворян Нечаєвих і Шпербергів, багато поколінь яких зберігали у сімейних архівах великі комплекси листування своїх членів із кінця XVIII ст. Це дало змогу на межі XX–XXI ст. здійснити блискучі археографічні видання, що суттєво розширили наші знання про сферу приватного і суспільного життя дворянства Південної України та їхнє ставлення до власних рукописних зібрань як до важливої родинної і суспільної цінності¹⁰.

⁸ Держархів Дніпропетровської обл. (Державний архів Дніпропетровської області). Ф. Р-1684. Оп. 2. Спр. 125, 128–133, 135–138, 144, 829–832.

⁹ Журба О. І. Втрачені папери катеринославського дворянства у Державному архіві Дніпропетровської області // Спадщина: зб. статей. Дніпропетровськ, 2008. Вип. 2. С. 21–40.

¹⁰ «Пишу тебе, мой ангельский друг...» (Из эписотлярного наследия начала XIX века) / сост.: С. Абросимова, А. Бойко. Запорожье, 1997. 146 с.; Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII–XX століття) / упорядн.: С. Абросимова, А. Бойко. Запорожье, 2003. 488 с.

Початок розшуків архівних скарбів на Катеринославщині був пов'язаний з імпульсами, що виходили від верховної імперської влади. Відомі укази Катерини II, розпорядження обер-прокурора Синоду О. Мусіна-Пушкіна, які стимулювали виявлення стародавніх літописів і раритетних документів із метою дослідження ресурсів та історії регіонів. Деякий відгук ці заклики знаходили і в нашому краї. Так, справа № 127 за 1791 р. з опису втраченого фонду Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря має характерну назву, яка, без сумніву, відображає перші евристичні спроби місцевих діячів у галузі архівної справи: «Исследование между библиотеками не окажутся какие рукописные в российской истории летописи или замечания по книгам церковным»¹¹.

Перші прояви суспільного зацікавлення долею рукописної спадщини в нашому краї пов'язані з іменами А. Скальковського (1808–1899) та архиєпископа Гавриїла (В. Ф. Розанова, 1781–1858). Перший з них за підтримки генерал-губернатора М. Воронцова, починаючи з 1835 р., здійснив декілька експедицій по 3-х причорноморських губерніях у пошуках старих архівних зібрань, які мали б стати основою регіонального історичного архіву. Місцеве чиновництво, виконуючи розпорядження влади, допомагало оглядати архівні фонди, які вийшли з поточного використання, описувати їх та передавати до Одеси. Таким чином, у Катеринославі в другій половині 1830-х років був знайдений і врятований від фізичного знищення архів Коша Запорозької Січі, що стимулювало подальші розшуки рукописних старожитностей з пізнавальною, дослідницькою метою¹².

Відчуваючи підтримку влади, спираючись на нагромаджений до того часу значний масив архівних документів, реагуючи на «дух часу», який робив історичні студії соціально престижними, в 1830–1840-х роках велику евристичну роботу в архівній галузі розгорнув місцевий архиєпископ Гавриїл. Її результатом стало: обстеження церковних архівів на предмет їх інформаційної значимості для дослідження місцевої історії; формування відповідного комплексу копій архівних джерел; створення на цій основі оригінальних досліджень і археографічних публікацій з історії Катеринослава та Новоросійського генерал-губернаторства в цілому, церков і монастирів підвладної єпархії. Користуючись своїм статусом і службовим становищем, архиєпископ Гавриїл, спираючись на своїх підлеглих, створив цілу мережу інформаторів про архівні скарби краю, вимагаючи від них виявлення, копіювання та відправлення до

¹¹ Журба О. І. Комплектування архівних зібрань і колекцій на Катеринославщині... С. 184.

¹² Історичний начерк архівного фонду Коша Запорозької Січі // Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. 1713–1776. Київ, 1994. С. 14.

нього найцінніших документів¹³. Внаслідок архівних обстежень у архиєпископа накопичився великий комплекс копій документів другої половини XVIII – початку XIX ст., який був ним упорядкований і переплетений у 3 великі рукописні історичні збірки, що нині зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського¹⁴. Вони надають неоцінений матеріал для постановки низки проблем у контексті вивчення архівної думки й архівної культури: коло історичних інтересів регіонального духовенства, його проблемно-тематичні зацікавлення, критерії відбору архівних документів тощо та заслуговують окремого джерелознавчого дослідження.

Система обстеження і використання архівів, створена архиєпископом Гавриїлом, після його від'їзду перестала діяти. Це, з одного боку, засвідчило виняткову роль персонального фактора, відсутність кадрового і інтелектуального потенціалу для продовження такої роботи, а з другого – перервність у формуванні стійкої архівної культури регіону як однієї з характерних ознак модерного інтелектуального ландшафту Катеринослава та його історичної культури в цілому¹⁵.

Лише через 30 років, наприкінці 1870-х років, інтерес до місцевих рукописних старожитностей відновився зусиллями іще одного архиєрея, єпископа Феодосія (О. Г. Макаревського, 1822–1885), який проводив цю роботу за алгоритмом свого попередника. Інтенсивні розшуки церковних архівів проводили численні співробітники і підлеглі архиєпископа, які привчалися бачити в давніх, вже не потрібних у повсякденному використанні документах важливу культурну цінність. Головною метою цих пошуків була реконструкція історії церковних установ краю. Їх результатом став колосальний фоліант, в якому на основі архівних документів реконструйовувалася рання історія всіх церков і монастирів Катеринославської губернії до початку XIX ст.¹⁶ Праця єпископа Феодосія не втратила свого наукового значення й досі,

¹³ Журба О. І. Новоросійські археографічні та історичні студії архиєпископа // Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї інституції. Дніпропетровськ, 2003. С. 190–254.

¹⁴ Сборники документов архиєпископа Екатеринославского, Херсонского и Таврического Гавриила Розанова // Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України. Ф. V. Спр. 449–461 (1781–1836 pp.). 228 арк.; Спр. 462–546 (1738–1799 pp.). 333 арк.; Спр. 547–612 (1785–1837 pp.). 326 арк.

¹⁵ Журба О. І. Історична культура Катеринославщини та особливості формування історичної пам'яті регіону // Харківський історіографічний збірник. 2016. Вип. 15. С. 163–173.

¹⁶ Макаревский Феодосий. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской Епархии: Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / упорядн. В. Г. Долгополий. Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2000. 1080 с. [Репринт із видання 1880 р.]

бо більша частина документів, які згадувалися та розлого цитувалися, зникла в роки Другої світової війни.

Архівна активність деяких місцевих православних ієрархів, безумовно, зіграла вирішальну роль у формуванні серед провінційної публіки уявлень про важливість і цінність рукописної спадщини. Отже, до початку 1880-х років основною соціальною групою, яка демонструвала зацікавленість у роботі з архівними документами, було духовенство. Водночас, значна частина світської освіченої публіки Катеринославщини в останній чверті XIX ст. вже мала достатню гімназійну та університетську освіту, яка передбачала формування основ архівної культури через засвоєння історико-філологічних дисциплін, студіювання численних археографічних видань, поширення в регіоні історичної періодики. Це створювало передумови для кадрового забезпечення зрілої, повноцінної структури історичної та архівної культури регіону в недалекому майбутньому.

Лише з початком промислового розвитку регіону з 1880-х роках та суттєвим зростанням й урізноманітненням інтелектуального ландшафту Катеринослава в середовищі освіченої публіки почала визрівати ідея утворення місцевого архіву та губернської архівної комісії для збереження, наукового і просвітительського використання рукописів¹⁷. Подібні заклики все частіше звучали зі сторінок місцевих газет «Степь» (1885), «Екатеринославский юбилейный листок» (1887), «Екатеринославские губернские ведомости» (1895), «Приднепровский край» (1899), а також журналу «Киевская старина» (1899). Мотивація цих пропозицій зводилася до необхідності наукового розроблення регіональної історії, виховання місцевого патріотизму засобами «архівної реанімації» славних сторінок минулого, прагнення до засвоєння форм і структур життя великих європейських та імперських міст, для яких наявність архівних інституцій усвідомлювалася як норма. Так, на сторінках «Екатеринославского юбилейного листка» зазначалося, що: «...не только в названных губерниях [раніше згадувалося створення архівних комісій у Тверській, Тамбовській, Рязанській та Орловській губерніях – *О. Ж.*], но и в соседней с нами Таврической и некоторых других уже открыты архивные комиссии, для чего потребовались весьма ограниченные средства, собранные в большинстве по добровольной подписке. Как видно из сведений, помещенных в «Екатер. Юбил. Листке», местные архивы содержат богатый исторический материал, неразобранный и подвергающийся разным случайностям; в Екатеринославе же найдется много лиц с ученою подготовкою, найдется и просвещенное сочувствие к делу, а следовательно на средства нравственные и материальные, чтобы сдви-

¹⁷ *Абросимова С. В.* «Летопись» екатеринославских архивистов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии: в 11-ти вып. Вып. 1. Репринтное издание. Днепропетровск, 2010. С. 6–8.

нуть дело, рассчитывать можно. Казалось бы своевременным открытие Екатеринославской архивной комиссии, которой предстоит почтенная задача сохранить богатый исторический материал и обогатить науку сведениями за целое столетие жизни края»¹⁸.

Суспільне зацікавлення архівними раритетами, на мій погляд, може також розглядатися не лише як спосіб легітимації регіональних особливостей, але й як консервативна реакція частини соціуму на надзвичайно швидку модернізацію регіону, яка загрожувала руйнуванню традиційних форм життя.

Яскравим підтвердженням готовності катеринославського соціуму усвідомлено формувати місцеву архівну культуру з її суспільним і когнітивним запитом, кадровим потенціалом, інституційними структурами, рефлексіями щодо ролі та місця архівного документа у громадських і наукових практиках стала робота Катеринославського губернського статистичного комітету. На початку ХХ ст. він прийняв програму широкого економічного, статистичного, природно-кліматичного обстеження регіону і підготував декілька випусків довідкового видання «Екатеринославская губерния» з досить глибокими дослідженнями, здійсненими місцевими інтелектуалами. Не обмежуючись експертизою поточного стану справ, Комітет поставив завдання вивчення «... различных сторон ея жизни за возможно больший период времени»¹⁹. Спираючись на результати власних обстежень місцевих архівів, співробітники Комітету представили історико-економічні екскурси з історії продовольчої справи, лісорозведення, мобілізації земельних ресурсів, розвитку сільського господарства тощо. Особливої уваги в контексті окреслення архівних горизонтів Катеринославщини заслуговує фундаментальне й унікальне для регіонального історіографічного середовища дослідження І. Ребрина, присвячене підготовці та реалізації в губернії Селянської реформи 1861 р. і цілком побудоване на результатах ґрунтовних архівних обстежень²⁰. У передмові до 3-го випуску довідника відзначалося, що такий історичний екскурс, цілком побудований на документальній основі, є надзвичайно актуальним, бо «именно теперь, когда вопрос об экономическом и правовом устройстве крестьян стоит на очереди, следует посмотреть как совершалась великая реформа, послужившая основанием для новой жизни крестьян...»²¹. З цією метою був залучений архів колишнього Катеринославського губернського з селянських справ присут-

¹⁸ Екатеринославский юбилейный листок. 1887. № 23. С. 222.

¹⁹ Предисловие // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Екатеринослав, 1903. С. 1.

²⁰ Ребрин И. А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Екатеринослав, 1903. Отд. I. С. 1–312.

²¹ Предисловие // Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года. Екатеринослав, 1903. С. II.

ствія. Свою пізнавальну позицію автор обґрунтовував, цілком виходячи з позитивістського образу науки: «Статистический комитет совершенно сознательно устраняет свое вмешательство в факты минувшей действительности крестьянского дела в губернии, становясь от возможных упреков за отсутствие объективности под защиту «кавычек» и самих «архивных дел», которых просмотрено было и использовано для работы 387, объемом нередко до 350, а иногда и до 400 с лишком листов»²².

Важливо, що автор усвідомлював і окреслив у монографії перспективи архівних розшуків з означеної теми: «Очень жаль, что за недостатком времени и при срочности работы нельзя было использовать архивные дела мировых посредников и уездных мировых съездов, перешедшие от бывших уездных по крестьянским делам присутствий в ныне существующие уездные съезды; не использованы также дела бывшей палаты государственных имуществ и казенной палаты, архивные дела канцелярий губернского и уездных предводителей дворянства, губернского комитета по устройству быта помещичьих крестьян, временной комиссии по подготовке местных условий ко введению реформы 1861 года и некоторых других местных учреждений, находившихся в том или ином отношении к крестьянской реформе...»²³. Варто зауважити, що праця І. Ребрина, про якого, до речі, майже нічого не відомо, а її текст ніколи ще не розглядався в контексті формування місцевого історіографічного середовища, стала не лише найбільшою за обсягом історичною монографією, виробленою в катеринославському інтелектуальному просторі початку ХХ ст., але й винятковим джерелом інформації для наступних досліджень з історії Великих реформ і селянського питання в регіоні. Справа в тому, що всі архівні зібрання, на які спирався І. Ребрин, втрачено. Саме тому його робота, де розлого цитуються фрагменти рукописів і цілісні документи, справедливо може розглядатися як своєрідна археографічна публікація.

Ще одним проявом архівної культури Катеринославщини стало приватне колекціонування рукописів із пізнавальною та дослідницькою метою. Таких свідочств є небагато. Серед них – лист О. Захарченка, титулярного радника, службовця катеринославського відділення державного банку, дійсного члена Катеринославського губерньського статистичного комітету, відправлений з Катеринослава 30 березня 1883 р. до редакції журналу «Киевская старина». Він зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України і був оприлюднений Т. Литвиною в журналі «Київська старовина»²⁴. В ньому йшлося про придбання О. Захарченком у одно-

²² Ребрин И. А. Указ. соч. С. 2.

²³ Там само. С. 3.

²⁴ Литвинова Т. Ф. Про невідомий список «Разговора Великороссии с Малороссией» Семена Дівовича // Київська старовина. 2000. № 1. С. 155–159.

го з місцевих старожилів найповнішого списку невідомого рукопису видатної пам'ятки суспільної думки середини XVIII ст. «Разговор Великороссии с Малоросией» Семена Дівовича. Лист був спровокований публікацією у лютневій книжці журналу за 1882 р. одного зі списків цієї пам'ятки і містив докладний опис зовнішніх параметрів рукопису, а також порівнянням його змісту з надрукованим текстом. У нашому контексті важливо те, що освічений катеринославець включався до ширшого інтелектуального простору як активний учасник архівних розшуків та джерелознавчих студій.

Від архівних мрій про створення спеціалізованої інституції, яка б об'єднала місцевих ентузіастів рукописних скарбів до їх реалізації минуло майже 20 років, коли у 1903 р. розпочала свою роботу Катеринославська губернська учена архівна комісія. Потужний індустріальний бум, центром якого ставав Катеринослав, динамічно змінював не лише соціально-економічну ситуацію, зовнішні параметри міського ландшафту, але й інтелектуальний і духовно-культурний потенціал міста. На межі XIX–XX ст. у Катеринославі сформувалося професійне середовище істориків, здатних реалізовувати складні проекти, згуртовувати навколо себе краєзнавців, істориків-аматорів, просто зацікавлених співгромадян, які розуміли важливість і значимість архівного документа та архівної справи для міста, регіону, країни. Зазначимо, що особливістю створення міського фахового середовища став результат інтелектуального імпорту, тобто залучення до катеринославського духовно-культурного простору випускників історико-філологічних факультетів університетів Москви (В. Пічета), Києва (А. Синявський і Д. Дорошенко), Харкова (Д. Яворницький), Ніжина (В. Данилов) та Київської духовної академії (В. Біднов). Незважаючи на різний професійний вишкіл та проблемно-тематичні уподобання, всі вони отримали якісну фахову підготовку і були орієнтовані на професійне освоєння незвіданого архівного простору Катеринославщини. Звернемо також увагу на вік представників першого покоління катеринославського цеху професійних істориків. Більшості з них у 1903 р., коли виникла Катеринославська учена архівна комісія, не було й 30-ти років: В. Пічеті виповнилося 25 років (у Катеринославі у 1903–1905 рр.), В. Данилову – 23 (викладав у 1905–1907 рр.), Д. Дорошенку – 22 (працював у Катеринославі в 1910–1913 рр.), В. Біднову – 27. Молоді, амбітні, з навиками «спілкування» з рукописними джерелами, вони робили перші кроки у професійній кар'єрі, активно долучаючи до предмета своїх досліджень виявлення, опрацювання й популяризацію архівних скарбів регіону.

Старші ж за віком, досить статусні у міському середовищі персони, – директор комерційного училища А. Синявський, якому було 37 років, та директор крайового музею Д. Яворницький (48 років) –

патрунували молодших колег, брали на себе питання комунікації з владою, у т. ч. й у справі організації обстежень місцевих архівних сховищ.

Вершиною діяльності місцевої наукової інституції стала публікація 10-ти випусків «Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии». Це видання надзвичайно репрезентативно представляло архівну культуру регіону: напрями, тематику, форми і методи архівної роботи, широту і фаховість кадрового складу архівної громадськості. Матеріали «Летописи» уможливають реконструкцію втрачених архівних фондів, а також архівних ідеалів, втілених у намічені, обговорювані, доручені до виконання, але так і не реалізовані плани, проекти і програми виявлення, опрацювання, використання та видання рукописних скарбів краю²⁵.

Найактивнішу участь у виданні «Летописи» брали саме місцеві професійні історики. Так, перу В. Біднова належать 32 позиції, В. Данилову – 10, Д. Дорошенку – 3, В. Пічеті – 7, А. Синявському – 12, Д. Яворницькому – 4. Із загальної кількості праць в усіх 10-ти томах (182) майже 43% (78) опубліковано саме дипломованими фахівцями²⁶. Проте, якщо поррахувати анонімні рецензії, протоколи зібрань Комісії, випущені без підпису, інформацію без авторства про наукові й історичні події, які, напевно, писалися саме істориками-фахівцями (найвірогідніше А. Синявським, який як Товариш Голови Комісії виконував обов'язки редактора усіх 10-ти випусків), то частка цією когорти збільшиться до 50%.

Але ж інші 50% матеріалів архівознавчого збірника надали аматори, любителі місцевої історії, краєзнавці, тобто, той регіональний інтелектуальний актив, для представників якого архівний документ ставав не лише науковою, але й культурною і суспільною цінністю. Ними була опублікована низка окремих архівних документів, огляди родових і особових архівних зібрань, церковних архівів, персонологічні та проблемно-тематичні дослідження, побудовані на використанні знайдених рукописів. Автори були впевнені у значимості пошуків і оприлюднення архівних документів та активно піклувалися про їх збереження і публічну репрезентацію, що особливо яскраво відобразилося у протоколах засідань Комісії.

Якщо під регіональними «архівними горизонтами» розуміємо усвідомлення значимості перспектив архівознавчих проєктів, то саме протоколи Комісії дають можливість побачити, які стратегії архівної евристики й едиції, наукового опрацювання і збереження уявляло та

²⁵ *Абросимова С. В., Журба О. І.* Едиційна археографія в Україні у XIX–XX століттях: плани, проєкти, програми видань. Катеринославська учена архівна комісія (1903–1919 рр.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник, 2001. Вип. 2. С. 430–452.

²⁶ «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904–1915): бібліограф. довідник...

конструювало катеринославське архівознавче середовище на початку ХХ ст. Серед «архівних мрій» катеринославців, які потроху розпочали реалізовуватися, але так і не були завершені, пріоритетне місце займали описи: а) історичних документів церковних і монастирських архівів Катеринославської єпархії; б) сімейних архівів дворян Катеринославської губернії; в) архівних справ повітових предводителів дворянства; г) історичних документів громадських і казенних установ губернії. Наступним пріоритетом Комісія визначала створення колекції спогадів катеринославців, причому, як шляхом збирання і опрацювання наявного матеріалу, так і звертаючись до земляків із закликом творити нові мемуарні джерела. Важливою у горизонтах архівних очікувань Комісії визнавалася справа збирання і публікації документів, присвячених відомим катеринославцям та значимим місцевим родинам.

Отже, саме на початку ХХ ст. Комісія стала стабільним майданчиком обговорення прикладної архівознавчої проблематики, осередком спілкування професійних істориків і аматорського середовища, у взаємодії яких формувалася специфіка регіональної архівної культури як сегмента інтелектуального ландшафту динамічного індустріального міста та губернії загалом.

Безумовно, така ситуація не була ексклюзивною. Потужні модернізаційні процеси, що активно розгорнулися в другій половині ХІХ ст. та охопили всі сторони життя Російської імперії, створили умови для потужного регіонального архівного руху, який своєрідно виявився і на Катеринославщині.

Оригінальним джерелом для визначення місця архівів і архівної справи в уявленнях катеринославців можна вважати комплекс листування самого авторитетного і статусного місцевого історика – Д. Яворницького. Формальний кількісний аналіз використання понять «архів» та «архівна справа» у перших 6-ти томах (1997–2012) фундаментального археографічного епістолярного серіалу приніс такі результати:

№ тому	Рік видання	Назва тому	Кількість згадок
1	1997	Листи вчених до Д. І. Яворницького	34
2	1999	Листи діячів культури до Д. І. Яворницького	9
3	2005	Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького	23
4	2005	Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури	23
5	2010	Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького	19
6	2012	Листи друзів, приятелів і знайомих до Д. І. Яворницького	11
Разом			129

Докладний аналіз змісту і контекстів цього «архівного» листування ще попереду, але початкові спостереження дозволяють із впевненістю стверджувати, що архівна проблематика, хоча й не була центральною, займала важливе місце не лише у спілкуванні фахових істориків, але й в уявленнях освіченої публіки. Звертає на себе увагу, що архівні сюжети активно включалися у спілкування Д. Яворницького не лише з професійними музейниками, науковцями, діячами культури, але й з далекими від фахових зацікавлень відомого історика кореспондентами.

Отже, в еволюції катеринославської архівної культури можна виділити 3 періоди: 1) кінець XVIII – 1820-і роки – зародження уявлень про цінність рукописних документів під впливом зовнішніх обставин та адміністративних стимулів, початок регулярної архівно-діловодної практики; 2) 1830–1870-і роки – виникнення приватної ініціативи в середовищі місцевого духовенства вищого рівня, залучення до евристичної роботи їхніх підлеглих; характерна перервність розвитку архівних зацікавлень; 3) 1880-ті – початок ХХ ст. – формування повної структури архівної культури (професійна архівна робота фахових істориків, аматорські зусилля в пошуках і популяризації архівної справи, формування масових уявлень про культурну і соціальну цінність архівів). Архівна культура набула розвинених, у т. ч. й інституційних форм, стала невід’ємною частиною міського інтелектуального пейзажу та регіональної історичної культури.

REFERENCES

1. Abrosymova, S. V., Zhurba, O. I. & Kravets, M. V. (Comps.) (1991). *Letopis Ekaterinoslavskoi uchenoi arkhivnoi komissii (1904–1915): Bibliografichny dovidnyk* [Chronicle of the Yekaterinoslav Scientific Archival Commission (1904–1915): Bibliographical guide]. Kyiv. [in Ukrainian & Russian].
2. Abrosimova, S. & Boiko, A. (1997). «Pishu tebe, moi angelskii drug...» (Iz ehpistol'yarnogo naslediya nachala XIX veka) [«I am writing to you, my angel friend...» (From the epistolary heritage of the early nineteenth century)]. Zaporizhia. [in Russian].
3. Abrosimova, S. V. (2010). «Letopis» yekaterinoslavskikh arkhivistov [Yekaterinoslav archivists' «Chronicle»]. *Letopys Yekaterynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komysyy: v 11 vyp. Repryntnoe yzdanye, 1*, 6–15. [in Russian].
4. Abrosymova, S. V. (1998). D. I. Yavornytskyi i rozvytok arkhivnoi spravy na Katerynoslavshchyni [D. I. Yavornytsky and the development of archival affairs in the Yekaterinoslav region]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva, 3*, 129–135. [in Ukrainian].
5. Abrosymova, S. V. & Zhurba, O. I. (2001). Edytsiina arkhivnitsi v Ukraini u XIX–XX stolittiakh: plany, proekty, prohramy vydan. Katerynoslavska uchena arkhivna komisiia (1903–1919 rr.) [Editorial archeography in Ukraine in the 19th – 20th centuries: plans, projects, programs of publications. Yekaterinoslav Scientific

Archival Commission (1903–1919)]. *Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk*, 2, 430–452. [in Ukrainian].

6. *Ekaterinoslavskii yubilejnyi listok*. (1887). [Yekaterinoslavsky anniversary leaflet.] (Vol. 23). [in Russian].

7. Abrosymova, S. V., Vasylenko, N. Ye. & Pierkova, A. I. (Comps.); Kapustina, N. I. (Ed.) (1999). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 2: Lysty diiachiv kultury do D. I. Yavornytskoho* [Academician D. I. Yavornytskyi's epistolary legacy. Vol. 2: Letters of cultural figures to D. I. Yavornytskyi] (S. V. Abrosymovi, Foreword). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

8. Abrosymova, S. V., Vasylenko, N. Ye. & Pierkova, A. I. (Comps.); Kapustina, N. I. (Ed.) (2005). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 3: Lysty muzeinykh diiachiv do D. I. Yavornytskoho* [Academician D. I. Yavornytskyi's epistolary legacy. Vol. 2: Letters of museum figures to D. I. Yavornytskyi]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

9. Abrosymova, S. V., Vasylenko, N. Ye. & Pierkova, A. I. (Comps.); Kapustina, N. I. (Ed.) (2005). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 4: Lysty D. I. Yavornytskoho do diiachiv nauky ta kultury* [Academician D. I. Yavornytskyi's epistolary legacy. Vol. 4: D. I. Yavornytsky's letters to personalities in the field of science and culture]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

10. Abrosymova, S. V., Vasylenko, N. Ye. & Pierkova, A. I. (Comps.); Kapustina, N. I. (Ed.) (2010). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 5: Lysty ridnykh, druziv i znaiomykh do D. I. Yavornytskoho* [Academician D. I. Yavornytskyi's epistolary legacy. Vol. 5: Letters from relatives, friends, and acquaintances to D. I. Yavornytskyi]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

11. Abrosymova, S. V., Vasylenko, N. Ye. & Pierkova, A. I. (Comps.); Kapustina, N. I. (Ed.) (2012). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 6: Lysty ridnykh, druziv i znaiomykh do D. I. Yavornytskoho* [Academician D. I. Yavornytskyi's epistolary legacy. Vol. 6: Letters from relatives, friends, and acquaintances to D. I. Yavornytskyi]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

12. Bandur, Ya., Beketova, V. & Vasylenko, N. (Comps.) (2021). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 7: Lysty vchenykh, diiachiv kultury, literatury, mystetstva ta shanivalnykh starovyny do D. I. Yavornytskoho* [Academician D. I. Yavornytskyi's epistolary legacy. Vol. 8: Letters of scientists, figures of culture, literature, art, and antiquity admirers to D. I. Yavornytskyi]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

13. Abrosymova, S. V., Vasylenko, N. Ye., Pierkova, A. I. & Cherednyk, N. H. (Comps.) (1997). *Epistoliarna spadshchyna akademika D. I. Yavornytskoho. Vyp. 1: Lysty vchenykh do D. I. Yavornytskoho* [Academician D. I. Yavornytskyi's epistolary legacy. Vol. 1: Letters of scientists to D. I. Yavornytskyi]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

14. Abrosymova, S. & Boiko, A. (2003). *Epistoliarna spadshchyna rodyny Nechaievykh (kinets XVIII – XX stolittia)* [Epistolary heritage of the Nechaev family (end of the 18th – 20th centuries)]. Zaporizhia. [in Ukrainian & Russian].

15. Istorychnyi nacherk arkhivnoho fondu Kosha Zaporozkoi Sichi. (1994). [Historical review of the archival fond of the Zaporozhian Sich]. In *Arkhiv Kosha Novoi Zaporozkoi Sichi. Opys sprav. 1713–1776* (pp. 14–18). Kyiv. [in Ukrainian].

16. Kovalsky, M. P. & Abrosimova, S. V. (1989). Iz istorii Yekaterinoslavskoi uchenoi arkhivnoi komissii (1903–1916) [From the history of the Yekaterinoslav Scientific Archival Commission (1903–1916)]. In *Arheograficheskii ezhegodnik za 1988 god* (pp. 52–57). Moskva. [in Russian].

17. Lytvynova, T. F. (2000). Pro nevidomyi spysok «Razghovora Velykorossyy s Malorossyei» Semena Divovycha [On the unknown list of «The conversation of Great Russia with Little Russia» by Semen Divovych]. *Kyivska starovyna, 1*, 155–159. [in Ukrainian].

18. Makarevskii, F. (1880). Materialy dlya istoriko-statisticheskogo opisa-niya Yekaterinoslavskoi Yeparkhii: Cerkvi i prikhydy proshedshego XVIII stoletiya [Materials for the historical and statistical description of the Yekaterinoslav Diocese: Churches and parishes of the past 18th century]. Dnepropetrovsk. [in Ukrainian & Russian].

19. Predislovie [Foreword] (1903). In *Ekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar 1903 goda* (Vol. I–II). Yekaterinoslav. [in Russian].

20. Rebrin, I. A. (1903). Krestyanskaya reforma v Yekaterinoslavskoi gubernii (istoricheskii ocherk) [Peasant reform in the Yekaterinoslav governorate (historical review)]. In *Ekaterinoslavskaya guberniya. Pamyatnaya knizhka i adres-kalendar 1903 goda* (pp. 1–312). Yekaterinoslav. [in Russian].

21. Yuzbasheva, N. L. (Comp.); Kystruska, N. V. & Yuzbasheva, N. L. (Ed.) (2012). *Spadshchyna* [Heritage]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

22. Yuzbasheva, N. L. (Comp.); Kystruska, N. V. & Yuzbasheva, N. L. (Ed.) (2018). *Spadshchyna: do 100-richchia stvorennia systemy arkhivnykh ustanov Ukrainy ta 95-richchia Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti* [Heritage: to the 100th anniversary of the system of archival institutions in Ukraine and the 95th anniversary of the State Archives of the Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

23. Mieshkov, D. Yu. (Comp.) (1999). *Spadshchyna: do 75-richchia Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti* [Heritage: to the 75th anniversary of the State Archives of the Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

24. Kystruska, N. V. (Ed.) (2008). *Spadshchyna: do 85-richchia Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti* [Heritage: to the 85th anniversary of the State Archives of the Dnipropetrovsk region]. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

25. Telezhniak, K. O. (2014). *Kolektsionuvannia pysemnykh pamiatok u rehionalnomu istoryko-kulturnomu prostori (na materialakh Katerynoslavshchyny kintsia XVIII – pochatku XX stolittia)* [Collecting written artifacts in the regional historical and cultural space (on the materials of the Katerynoslav region of the late 18th – early 20th century)] (*Abstract of Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

26. Zhurba, O. I. (1995). Pro pochatok istoryko-arkheohrafichnykh doslidzhen na Katerynoslavshchyni [On the beginning of historical and archeographic research in the Ekaterinoslav region]. In *Rehionalne i zahalne v istorii* (pp. 184–187). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

27. Zhurba, O. I. (2000). Persha istorychna ta arkheohrafichna rozvidka z istorii mista Katerynoslava [The first historical and archeographic exploration of the history of Ekaterinoslav]. *Humanitarnyi zhurnal, 3–4*, 211–229. [in Ukrainian].

28. Zhurba, O. I. (2002). Komplektuvannia arkhivnykh zibrani i kolektsii na Katerynoslavshchyni u druhii polovyni XVIII – pershii polovyni XIX st. [Acquisition of archival collections in the Ekaterinoslav region in the second half of the 18th – first half of the 19th century]. *Arkhivy Ukrainy*, 4–6, 179–188. [in Ukrainian].

29. Zhurba, O. I. (2003). Novorosiiski arkhieohrafichni ta istorychni studii arkhiepyskopa Havryila (Rozanova) [Novorossiysk archeographic and historical studies of Archbishop Gavriil (Rozanov)]. In *Stanovlennia ukrainskoi arkhieohrafii: liudy, idei, instytutsii* (pp. 190–254). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

30. Zhurba, O. I. (2008). Vtracheni papery katerynoslavskoho dvorianstva u Derzhavnomu arkhivi Dnipropetrovskoi oblasti [Lost papers of the Ekaterinoslav nobility in the State Archives of the Dnipropetrovsk region]. *Spadshchyna*, 2, 21–40. [in Ukrainian].

31. Zhurba, O. I. (2016). Istorychna kultura Katerynoslavshchyni ta osoblyvosti formuvannia istorychnoi pamiaty rehionu [Historical culture of the Ekaterinoslav region and features of historical memory formation of the region]. *Kharkivskyi istoriohrafichnyi zbirnyk*, 15, 163–173. [in Ukrainian].

32. Zhurba, O. I. (2018). Arkheohrafichni vydannia Derzhavnoho arkhivu Dnipropetrovskoi oblasti (z kintsia XX stolittia) [Archaeographic editions of the State Archives of the Dnipropetrovsk region (from the end of the 20th century)]. *Spadshchyna*, 4, 262–273. [in Ukrainian].

33. Zhurba, O. I. & Abrosymova, S. V. (1992). Arkheohrafichna diialnist Katerynoslavskoi uchenoi arkhivnoi komisii [Archaeographic activity of the Ekaterinoslav Scientific Archival Commission]. *Ukrainskyi arkhieohrafichnyi shchorichnyk*, 1, 34–46. [in Ukrainian].

Oleh Zhurba

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Head of the Department of Historiography,

Source Studies and Archival Studies,

Oles Honchar

Dnipro National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

THE ARCHIVAL HORIZONS OF KATERYNOSLAV CITIZENS OF THE XIX – EARLY XX CENTURIES

Abstract. Identifying the features of the history of regional archival affairs is an urgent task. Therefore, **the aim of the article** was to present the process of formation and evolution of archival culture of Katerynoslav of the XIX – early XX centuries in the context of the genesis of regional historical culture and the formation of the urban spiritual and cultural landscape. **The research methodology** is based on ideas about the historical culture of society as a space of production, consumption, translation and preservation of knowledge/ideas about the past in a particular cultural space. An integral segment of the historical culture of society is

its archival culture, which is perceived not only as a set of professional and social practices, but also as an area of the ideal – projects, programs, plans, dreams, which may be referred to as «archival horizons». **The scientific novelty** of the study is determined by the fact that historical and archival stories set in the context of historical urbanism, intellectual and new social history, broad and extensive field of memory studies, regional historiography and historical culture can acquire completely new sounds and meanings. It is important here to study the ideal segment of archival culture, which is proposed to define the concept of «archival horizons». Under this term for the XIX – early XX centuries can be understood as a set of knowledge and public ideas about the role, place, value and opportunities for the use of manuscript heritage in the scientific, social and spiritual-cultural space. **Prospects for further study** of «archival horizons» and «archival dreams» as segments of archival and historical culture of society are associated with the involvement of the history of archival affairs in close interdisciplinary cooperation. The result of the study was the identification of three periods in the evolution of Katerynoslav archival culture, determining their content and features.

Key words: archival culture; archival horizons; regional historiography; regional historical culture; Katerynoslav archival collections; Katerynoslav Scientific Archival Commission.

DOI 10.47315/archives2022.330.079

УДК 930.2:004.774]:94(477)«2022.02/04»

Георгій Папакін

доктор історичних наук,

директор,

Інститут української археографії

та джерелознавства імені М. С. Грушевського

НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

ДОПИСИ ПІД РЕВІННЯ СИРЕН

Анотація. Археографічна публікація є першою в Україні спробою оприлюднити історичні джерела, що розміщувалися в соціальній мережі Фейсбук упродовж 2-х місяців російської навали (лютий – березень 2022 р.), на сторінках фахового наукового журналу. **Мета** її – подати в звичайному паперовому вигляді оригінальні тексти дописів, що публікувалися в авторському Фейсбук-профілі і мають певне історичне значення як цифрове джерело, джерело абсолютно нового типу, специфіку якого ще практично не досліджено сучасною джерелознавчою наукою. Такі джерельні матеріали набувають усе більшого поширення, популярності, отримують велике наукове та суспільне значення, виступають абсолютно новим різновидом історичних джерел, навіть витісняють традиційні писемні джерела з суспільного обігу. Тому їх публікація, початок наукового дослідження стає нагальною потребою для джерелознавства. У цьому випадку – оприлюднені дописи у Фейсбуці, що стали безпосередньою реакцією на початок неспровокованої агресії Російської Федерації проти України та її народу. Опубліковані дописи мають різноманітну форму: публіцистичну, науково-популярну, історико-просвітницьку тощо. В комплексі вони створюють нове джерело для майбутнього дослідження історії сьогодення, подій і процесів, які ще далеко не завершилися. Дописи є сучасними пам'ятками, історичним віддзеркаленням конкретних подій, поглядів, настроїв, суспільного сприйняття того жахливого, трагічного і героїчного часу, що його переживає Україна, весь світ в умовах зухвалої російської агресії. Вони конкретно відбивають самий дух часу, суспільні ідеї, що панують в українському соціумі, піднесення патріотизму, бажання покарати загарбників.

© Г. Папакін, 2022

Публікація їх може стати початком фахової дискусії про історичні джерела новітньої доби.

Ключові слова: Україна; Збройні сили; Росія; війна; агресія; рашизм; злочини; перемога.

Від самого початку відкритої агресії Російської Федерації проти України я став писати дописи та оприлюднював їх у своєму Фейсбук-профіль. Хотілося висловитися, не міг за тих умов мовчати, не міг дивитися на те, що витворює Росія на нашій землі, без слів і сліз. Хотілося, щоб мій голос хоч хтось почув у тій страшній какофонії вибухів, пострілів, сирен, людських криків відчаю і горя. Хотілося говорити про нашу майбутню перемогу над рашизмом і Путіним. Зрештою, хотілося бути разом з усім українським народом у цій війні за свою волю, державу, культуру, за саме існування України.

Так склалася серія дописів, що віддзеркалюють тодішні думки, настрої, переживання. Більшість із них народжена на скороминушу потребу того або іншого дня, далеко не всі вони (і я чудово це розумію) мають значення навіть сьогодні, коли нашу Вітчизняну українську війну ще не завершено. Разом із тим ці дописи можуть, на мій погляд, послужити певним джерелом конкретної доби: початкового етапу кривавої рашистської агресії проти мого народу і держави. Як джерелознавець і археограф усвідомлюю свою відповідальність за збереження і такого, навіть незначного сегменту пам'яті про цю війну.

Гарний приклад у збиранні джерел найновішої доби і, насамперед, цієї війни надав Інститут історії України НАН України, оприлюднивши на своєму порталі щоденник відомого історика Української революції 1917–1921 років Владислава Верстюка за лютий–березень цього року¹. Таке цікаве джерело – оповідання про події найостанніших часів, думки і настрої історика-професіонала на тлі російської агресії, перебування під окупацією є вкрай потрібним для майбутніх дослідників. Разом із тим воно становить велику цінність і для нас, сучасників. Оповідання цілком укладаються в парадигму «Історик і війна», окреслену директором Інституту академіком НАН України Валерієм Смолієм².

¹ *Верстюк В.* Думки з підвалу: Думки та рефлексії воєнної доби. Діаріуш історика // Інститут історії України НАН України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016524.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 (дата звернення: 01.05.2022).

² Див.: *Смолій В. А.* Історик і війна // Національна академія наук України. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8855> (дата звернення: 20.04.2022).

Я намагаюся представити інший сегмент діяльності істориків, джерелознавців, археографів і на загал гуманітаріїв під час війни. Йдеться про дописи у Фейсбуці. Це джерело має, зрозуміло, недовгу історію існування, є дуже вразливим, скороминушим, адресованим певному конкретному сегменту аудиторії.

Можливо, ця публікація послугує певним прикладом для інших істориків і джерелознавців, архівістів, спонукає їх звернути увагу на власні дописи доби війни, або примусить збирати з швидкоплинного фейсбучного середовища ті дописи, які віддзеркалюють найважливіші процеси й явища нашого трагічного і героїчного часу. Як член ФБ-товариства щодня стикаюся у загальній стрічці з такими дописами і назрів, мабуть, час почати збирати їх докупи, зберігати або ж публікувати. Просто для прикладу назву імена знаної фахівчині історії і джерел ранньомодерної доби Наталі Старченко з її яскравими дописами про сучасний ідейний ландшафт у світі, імперськість Росії, її маркери в Україні та знавця історії релігійного життя XVIII–XX ст. Андрія Стародуба з його інтелектуальними міркуваннями з приводу історії Росії, її політичної думки, культури, мистецтва. Щоб не отримати звинувачень в інститутському патріотизмі, маю згадати також актуальні дописи відомих істориків Дмитра Вірського, Тараса Чухліба та ін.

Але дописи у Фейсбуці – практично незнаний сучасним джерелознавством об'єкт. Проблема їхнього побутування, оцінювання, зберігання і публікації стає надзвичайно актуальною, адже досі не було випадків оприлюднення у звичайному паперовому форматі дописів із Фейсбуку. Це – такий розділ археографії (вірніше вже, оскільки йдеться про сучасні події – неографії), щодо якого на сьогодні відсутні будь-які методичні та методологічні напрацювання. Їх просто не існує, як і самих публікацій такого виду джерел.

Не відчуваю себе піонером у такій складній тематиці, тому використав у публікації утилітарні, навіть не дуже наукові методи. Публікується лише текст допису в хронологічній послідовності. Відмовився від оприлюднення отриманих коментарів і уподобань інших користувачів, оскільки це може зачіпати проблему приватності. З іншого боку, вважаю, що повноцінна археографічна публікація джерел з Фейсбуку має обов'язково містити їх. Адже вони є її суттєвою складовою.

В усьому іншому мій власний текст збережено. Тому перепрошую за випадки вживання не завжди науково-коректної лексики (Рашастан, орки, кремлівський карлик тощо). Оскільки частина дописів носить публіцистичний характер, то використовувалася відповідна лексика.

Проте термін «рашизм» вважаю науково-коректним, таким, що визначає саму сутність сучасної російської ідеології. Його генеза, розвиток, сенс потребують глибокого наукового дослідження, важливість

якого вже позначена відомими дослідниками радянської історії Станіславом Кульчицьким³ і Ларисою Якубовою⁴.

У цьому номері журналу вміщено 20 дописів різного жанру, здебільшого – публіцистичні та науково-популярні. Внесено деяку коректуру, виправлено друкарські й смислові помилки. Все інше – збережено так, як публікувалося в електронному варіанті впродовж 36 днів рашистської агресії. Продовження – у наступному номері.

1 (24 лютого)

Дорогі друзі, колеги, брати і сестри! Настав той день, якого всі ми не бажали, сподівалися, що він попри все ніколи не прийде. Адже так важко було уявити, що у XXI ст. майже в центрі Європи насправді знайдеться такий параноїк і така кількість його адептів.

Але цей день настав. Хворе почуття абсолютної неповноцінності кремлівського карлика підштовхнуло його на найбільшу авантюру останнього часу. Сподіваюсь, останню!

Тож на нашу Україну, на всіх нас чекають великі випробування. Кожен має робити те, що може і здатен робити в такій ситуації. Будемо боронити Україну, бити ворога насамперед своїми знаннями, своєю науковою та життєвою позицією, стійкістю і незламністю!

Згадаємо, чим для імперії зла закінчувалися «маленькі переможні війни». Сподіваємося на Збройні сили України, молимося Богу за відвернення цього зла і покарання кремлівського карлика. Але і робимо все, що від нас залежить! Чому ми вчилися і що можемо робити найкраще! Мобілізуємося на інтелектуальну відсіч агресора!

2 (25 лютого)

Дорогі друзі і колеги, співробітники Інституту, їхні рідні та близькі! Живемо у важкий час, який жорстко випробує нас на стійкість, професіоналізм, патріотизм, мудрість і відвагу. Знаю, що частина з вас – уже в армії, частина – в підрозділах тероборони, інші беруть участь у волонтерському русі... Хтось виїхав з Києва. Хтось оберігає свою родину в цей тяжкий час. Звертаюся до тих, хто здатний, має сили й готовий прислужитися наближенню нашої Перемоги своїм гострим пером, глибокими знаннями, науковим талантом. Використовуйте кожну можливість виступити у ЗМІ, соцмережах, перед живою аудиторією, викрити підступні задуми і дії агресора, висвітлити історичні підвалини московського і російського прагнення до поневолення України у солодкій обгортці «братерства, дружби, захисту». Потрібно доводити нашу історичну окремішність, давню інтеграцію в європейську цивілізацію та інші

³ *Кульчицький С.* Путін перевершив Гітлера, рашизм страшніший за нацизм. Інтерв'ю // *Обозреватель*. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/istorik-kulchitskij-putin-perevershiv-gitlera-rashizm-strashnishij-za-natsizm-intervyu.htm> (дата звернення: 09.05.2022).

⁴ *Якубова Л.* Звір з безодні. Як виник і чого прагне путінський фашизм // *Український тиждень*. URL: <https://tyzhden.ua/World/254889> (дата звернення: 08.05.2022).

фактори, що визначили суспільний розвиток України аж до XVIII ст. Нарешті, непереможність Українського народу! Це наш професійний обов'язок в умовах дуже конкретної найновішої українсько-російської війни. Гарний приклад надає нам співробітниця Інституту докторка іст. наук Наталя Старченко, яка оприлюднює в соцмережах свої талановиті дописи.

Це має стати нашим вагомим і конкретним внеском у перемогу над підступним ворогом. Перемога настане обов'язково, і ми в силах наблизити її!

3 (26 лютого)

Дорогі друзі і колеги, третю добу сусідня держава – Росія – намагається навчити нас, як треба жити поруч із нею, з ким дружити та в які союзи вступати – за допомогою ракет, літаків, танків, БТРів, артилерії, «Градів» і ще Бог знає чого, що в них є на озброєнні. ЗСУ, Нацгвардія, поліція, тероборона та пересічні українці протистоять цій ординській навалі. Слава Богу, дещо підкинули зі зброї наші друзі з-за кордону, є чим спалювати рашистські танки та БТри. Щира їм за це дяка.

Але згадаємо і про культурологічну зброю, наприклад, другий куплет нашого гімну «Ще не вмерла Україна», в основі якого – вірш Павла Чубинського.

Нагадаю, що він існує у більш розширеному варіанті, ніж нинішній Державний гімн України:

Національний Гімн України (повна версія):

Ще не вмерла Україна, і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеться доля.
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.
Станем, браття, в бій кровавий від Сяну до Дону
В ріднім краю панувати не дамо нікому;
Чорне море ще всміхнеться, дід Дніпро зрадіє,
Ще у нашій Україні доленька наспіє.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду.
А завзяття, праця щира свого ще докаже,
Ще ся волі в Україні піснь гучна розляже,
За Карпати відоб'ється, згомонить степами,
України слава стане поміж народами.
Душу, тіло ми положим за нашу свободу.
І покажем, що ми, браття, козацького роду!

І нехай вибачають друзі поляки, але з Гімну слова не викинеш.

4 (27 лютого)

Дорогі друзі і колеги, брати і сестри! Минула ще одна доба війни. Збройні сили України, Нацгвардія, тероборона героїчно відбивають війська кремлівського карлика. Крихітка Цахес явно втратила все. Бог нас захищає, це

вже очевидно. Як завжди, влучно пише пані Старченко про те, чому США та інші не бігли нам на допомогу – виявилось, що вони не сподівалися на нас, а серйозно розраховували, що наш опір буде недовгим, тож бронювали можливість врешті домовитися з переможцем.

Україна довела свою спроможність не тільки залишитися на мапі світу, але й перейти в іншу вагову категорію! ВПЕРШЕ ми довели свою вагу, значення (не тільки геополітичне, а й стратегічне), а, головне, – доказали, що ми не якась земля, навіть не просто країна, а НЕЗАЛЕЖНА І СИЛЬНА ДЕРЖАВА!

І ще одне. Є така дуже стара притча про праведника, який жив молитвами і повністю сподівався на Бога. Розпочалася повінь. До його будинку постукали і сказали: «Вода наближається, підемо на гору». Відповідь була: «Мене Бог збереже!». Вода підступала до будинку. Під'їхав вершник із конем на повідку, теж звав на гору. Відповідь була така сама. Вода залила будинок, праведник виліз на дах. Приплив човен, з якого покликали: «Сідай, відвеземо на гору». Відповідь була така сама.

Нарешті вода поглинула будинок, праведник утонув і представ перед Богом. Першими його словами було: «Господи, чому ти не врятував мене?». Бог відповів: «Я посилав тобі вісника, вершника, човен. Чому ти не слухав їх?».

Любі українці! Бог врятує нас, але він рятує нас нашими руками, нашими захисниками, допомогою, що звідусіль надходить до нас! Тож вся надія на нас! Тримаймося, б'ємося, знищуємо ворога повсюдно, де тільки можливо!

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам! Україна понад усе!

5 (28 лютого)

Дорогі мої колеги, друзі, брати і сестри! Пішла п'ята доба війни з Рашастаном. Тримаємося якнайкраще. Народ наш неймовірний. Читаючи новини, не знаєш, чи радіти, чи дивуватися. Війна настільки набула форму цивілізаційного зіткнення, що навіть на Майорці українець затопив яхту заступника керівника російської зброярки, а суддя іспанський його виправдав. Що діється в Україні – це просто диво! Роми викрали рашистський танк, селяни розвертають ворожі колони, жінки матюкають окупантів. Тероборона, ЗСУ – настільки неймовірні, що слів не вистачає. Є величезні втрати (я це не про людські, про це окремо), втрачаємо міста і села. Це – війна, і доведеться їх всі відбивати. Гинуть найкращі, і вони теж – неймовірні. Доведеться після війни будувати за репарації Рашастану Пантеон героїв. Але, сподіваюся, там не буде невідомих солдатів. Імена повинні знати і пам'ятати – всі, до останнього.

А тепер – про агресора. Не можу навіть уявити, на що кремлівський карлик розраховував? Невже він і справді думав, що у нас тут всі медведчуки та киви? Проте залишається реальний факт: пересічний росіянин досі вважає дії свого «імператора» правильними, підтримує ідею «научить русскому языку» українців, «почистить Украину от нацистов». Вони навіть запевняли нас, що «гражданским ничего не угрожает».

Я 20 років прожив у Росії, закінчив там школу, здобув вищу освіту. Мав багато однокласників, однокурсників, друзів. Були також колеги – російські архівісти, науковці. Але це все у минулому, бо зараз не можу вважати їх на-

віть знайомими. Я їх більше не знаю. Бо всі вони там – на боці агресора, підтримують його. Знаючи російський менталітет, можу сказати таке: головне не зупинятися, бити і бити, до останнього. Плачуть і просяться до мами вони тільки у полоні. До того вони – дуже небезпечні: своїм зухвальством, жорстокістю, нахабством, підступністю, навіть непередбачуваністю. І перемовин із ними не треба – вони вдерлися на нашу землю, то хай ляжуть в неї або негайно забираються геть.

Найголовніше: ми НІКОЛИ не маємо вибачити їм все те, що завдано Україні. І попередньою війною (начебто і не війною?), окупацією 2014 р. Криму, Донеччини і Луганщини, нищенням нашої спадщини упродовж цих років. І цією війною, що розпочалася чотири дні тому. Всіх наших полеглих воїнів, мирних громадян, дітей... Всі руйнування, бомбардування, ракетні і гарматні обстріли... Щоденний ризик смерті – на фронті і в тилу... Вже чотири доби – в укриттях... Сльози в очах жінок і дітей... Відчай, жах, істерики, нервові зриви... НЕ ЗАБУДЕМО І НЕ ВИБАЧИМО НІКОЛИ!

6 (1 березня)

Дорогі мої друзі, колеги, знайомі, шоста доба нашої Вітчизняної війни триває. Україна б'ється, стікає кров'ю, але не здається, а перемагає. І ніколи не здасться! Ворог буде розбитий, перемога буде за нами (це ще Сталін сказав, але він навіть не міг здогадатися, чия це перемога).

І знову про росіян. На жаль, тепер уже і про білорусів. Невже до них досі не доходить, що з народом воювати не можна? Народ, наш Український народ, завжди перемаже будь-який Рашастан і Лукакратію. Невже вони вірять байкам Шойгу, Пескова, Захарової та їхніх друзів про «обмежену військову операцію», високоточну зброю, відсутність загрози для мирних мешканців? Не уявляю, що всіх можна обдурити такими словами. Не розумію строковиків, які роблять невірний вибір між трьома роками в'язниці та смертю. Не розумію т. зв. інтелектуалів, котрі підтримують загарбницьку війну проти сусідів.

Все це означає страшне цивілізаційне провалля. Це означає викреслення на довгі роки Росії як державного утворення зі світової мапи цивілізації. Це означає навіть не суцільну ізоляцію від світу, як у Північній Кореї. Адже Росія більша за розміром, тож ніхто їх годувати вже не буде.

І на що вони розраховують? Усі їхні олігархи потроху втечуть на Захід – усіма правдами і неправдами. Сподіваюся, що там їх позбавлять усього майна, капіталу, акцій, і вони бомжуватимуть десь у Нью-Йорку чи Лондоні. Принаймні на це сподіваюся, якщо Захід буде твердий, а не заплаче від жалю.

А як інша Росія? Невже вони сподіваються, що «могутня російська економіка» витримає все, а «могутня російська армія» їх захистить? Так нехай не сподіваються.

Хочу сказати їм таке і нашою мовою – нехай вчать! Армія ваша вже об... лася і довела, що воювати може тільки з беззбройними, а від озброєних – тікає. А наші українці здатні і голіруч її зупинити, якщо доведеться. На сьогодні маєте більше 5 тис. загиблих, за два дні – мабуть, і всі десять. Ваші баби не встигнуть народити нових, будьте впевнені.

Тож найкраще, що ви можете зробити зараз – не відпускайте чоловіків і дітей на цю непотрібну війну, єдина мета якої – задовольнити хвору фантазію вашого карлика. Краще в'язниця, ніж українська земля, куди їх заріють.

Не буду говорити про інший шлях – шлях спротиву, на який ви просто не здатні. Якщо 1968 р. були серед вас люди, які могли протестувати проти вторгнення до Чехословаччини, то сьогодні їх вже немає. Навіть ті, хто наважився вийти з плакатиком, гуртом тікають від одного «правоохоронця». Як писав ваш поет: «Паситесь, мирные народы! Вас не разбудит чести клич. К чему стадам дары свободы? Их должно резать или стричь. Наследство их из рода в роды Ярмо с гремящими да бич». Але знайте, що миру вже не буде. І ви – вже не «мирний народ». Ваш карлик пробудив демона війни, і той не заспокоїться. Не сподівайтесь, що відсидитеся по домівках десь у Вятці чи Симбірську.

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

7 (2 березня)

Дорогі мої друзі, колеги, всі українці! Сьома доба війни. Нашої Вітчизняної війни за свободу, незалежність, за Європу, за весь світ! Світ аплодує, демонструє всіляку підтримку: дипломатичну, моральну, матеріальну, грошима, зброєю, навіть добровольцями. Джо Байден у щорічному посланні заявив: «Він (Путін) думав, що захопить Україну, і світ з цим погодиться. Але він зустрів те, на що не сподівався: український народ».

Усе це правильно. Але правда полягає і в тому, що США та Європа також припускали, що Путін захопить Україну. Більше того, вони були в тому впевнені. Дай Боже, щоб їхня точка зору насправді докорінно змінилася, щоб вони перестали бути лише спостерігачами гладіаторського бою між добром і злом. Час нарешті обрати сторону, зробити остаточний вибір і активно втрутитися у бій. Незрівнянний Толкієн передбачив це все у своєму «Володарі перснів», де описав спільні дії людей, гномів, гобітів та ельфів на боці добра, проти Мордору. Тільки в єднанні сила! І не варто вже лякатися повномасштабної війни з нинішнім Сауроном. Путін фактично вже розпочав Третю світову війну. Якщо впаде Україна, війна стане ще масштабнішою. Той не зупиниться, натхненний перемогою. І ніхто не відсидиться за океаном.

Але Україна не впаде. Наш народ не подолати ніколи. Як герої Толкієна, які стали на герць під стінами Мордору без надії на перемогу, ми стоятимемо насмерть. І обов'язково переможемо той Мордор будь-якою ціною, разом зі Заходом чи без нього. Перший варіант кращий, бо збереже багато життів мирних мешканців українських міст і сіл, наших героїчних воїнів.

І поясніть мені, будь ласка, чому США, не вагаючись і під сумнівним приводом розпочали «Бурю в пустелі» проти Саддама, а нині не наважуються прямо ввійти в конфлікт? Тільки тому, що йдеться нині про «великого Путіна», володаря «великого Мордору»? Але ж і ставки нині зросли. Повна ізоляція Росії стає реальним фактом. І небезпека від цього карлика значно більша, ніж того разу. Набагато більша за Саддамівську хімічну зброю, яку так і не знайшли.

Тож чи не час нарешті втрутитися? Кожна згаяна година може підштовхнути цього шура, загнаного у кут, до надто небезпечних кроків. Адже воєне вні в Україні і з Україною, але головна його ціль – США, НАТО, Європа.

8 (3 березня)

Дорогі українці, друзі, колеги. Вже більше тижня перебуваємо під постійним вогнем Рашастану. Знаходжуся вдома, навіть не бігаю до укриття, бо вважаю це нераціональною витратою часу. Надто вже часто звучить сирена. Слава Богу і ЗСУ, безпосередньо на нас ще не впала жодна бомба чи ракета. З тих саме бомб і ракет, які посилає нам «великий старший брат», щоб навчити уму-розуму, «денацифіцировать», «демилитаризировать» і продемонструвати свою любов до нас. В ім'я цієї «братської любови» він готовий стерти з лиця землі Харків, Чернігів, Суми, Київ, житлові будинки, вокзали, храми, меморіали, навіть найменші українські містечка й села, якщо вже не вдасться захопити великі міста.

При цьому в їхнього карлика вистачає нахабства заявляти Е. Макрону (єдиному з лідерів Європи, який з ним ще спілкується), що це все не насправді, а лише «антиросійська пропаганда». А російська армія несе «хліб, воду і свободу» поневоленому Америкою і нацистами українському народу.

Але про це, мабуть, не варто говорити. Кремлівська брехня настільки очевидна всьому світові, що навіть проплачені Кремлем журналісти на Заході вже скаржаться, що їм просто не дають можливості просувати таку маячню.

Хочу знову сказати про мешканців Рашастану. Не тих пересічних мешканців «русского міра», які зомбовані пропагандою і не мають жодної своєї думки. А про так звану «совесть России». Їм і хочеться, і колеться, вони навіть якісь колективні листи підписують нібито проти війни. Але при тому демонструють повне нерозуміння того, що наша Вітчизняна війна 2014–2022 рр., нінішня пряма агресія стала лише закономірним наслідком, розвиненням їхньої власної ідеології, їхніх поглядів, поширених усіма академічними, науковими каналами: «братские народы», «общая история», «всемирная миссия России», «Россия – освободитель славянских народов», «Россия – великая держава, гарант мирового порядка» і тому подібні б...ри. Фактично різниця між ними і Путіним лише в тому, що той нахабно і безсоромно нав'язує Україні те, що вони протягували тихо, лагідно, наполегливо під виглядом наукових досліджень, нібито об'єктивних аналізів. Їхній спосіб убити мою Україну можна охарактеризувати словами персонажа культового радянського серіалу: «Не бойся, я тебя зарежу не больно». А Путін прийшов зробити відверто боляче, як коновал, зіпсувавши їм всю попередню хірургічну роботу з видалення української національної свідомості.

Тож не забуваємо, що мета у них єдина. Різняться лише методи. І справжні російські інтелігенти охоплені жахом – все зіпсовано 24 лютого 2022 р. Весь їхній протест спрямований лише на методи, а не на мету.

Будемо бачити цю мету. Будемо пильними, не дамо ввести себе в оману. Російська інтелігенція винна в усіх кремлівських злочинах. Вона їх готувала, вона їх формулювала, вона постійно протягувала їхнє обґрунтування. Нинішній Рашастан потребує повної депутатизації, дерашизації. І після покарання військових і політичних злочинців настане черга цієї інтелігенції. Вона має покаятися, має заприсягнути на тому, що відмовляється від ідей «русского міра» і рашизму, Тільки після того з нею можна буде розмовляти без огиди.

Росія! Настав час нарешті відмовитися від імперії! 300 років «Арієнтальського цесарства» більш ніж достатньо! Світ цього більше не витримає!

9 (4 березня)

Дорогі друзі, колеги, любі українці. Дев'ята доба війни. Повномасштабної війни у центрі Європи, на нашій святій українській землі. Війна добра з абсолютним злом, уособленим у кремлівському Сауроні. Хоча ні, на Саурона він схожий лише злобою, прагненням знищити все світле, підкорити мир своїй чорній божевільній волі. Але, на щастя, потужності Саурона він не може мати. Він залишається карликом, який уявляє в своїх хворих фантазіях, що вдягнений в обладунки велетня. Та і волі в нього не вистачить, я в тому впевнений. І мрію про той момент, коли за його 30-метровий стіл посадять Шойгу, Лаврова, Пєскова (хоча це незначна постать) та інших військових злочинців і примусять їх підписати повну і беззастережну капітуляцію. Сподіваюся, що самого карлика вже не буде в живих на той час.

Але нині – не про них.

Сьогодні – про переговори. Я не можу збагнути, як можна сісти за стіл з агресорами, як можна тиснути їм руки, взагалі говорити з ними! Так, Харків під обстрілом і бомбардуванням. Так, Херсон тимчасово втрачений. Так, під Миколаєвом – важкі бої. Палають Суми, Чернігів, Охтирка. Маріупіль – в облозі. Ворог – у Тростянці. Київ – під серйозною загрозою. Молюся за всіх моїх співвітчизників, молюся за наших воїнів, які героїчно відбивають агресора. І саме тому подумасмо, чи не є такі перемовини відвертою зневагою до них. До пам'яті полеглих, цивільних і військових. Чи не є перемовини, вислуховування маячні представників агресора про «денацифікацію», «демілітаризацію», «позаблоковий статус» зрадою всіх жертв Українського народу у нинішній Вітчизняній війні. До речі, наполягаю саме на такому визначенні, бо «визвольна війна» – абсолютна нісенітниця. Ми не визволяємося – адже Україна є незалежною державою. Визволятимуться колонії, залежні країни. Ми б'ємося з агресором, який напав на нашу Батьківщину-Вітчизну. Щодо заявленості терміну – не погоджуюся. Навпаки, завдяки впізнаності він є не-заперечно кращим.

Про це треба думати. Історія підказує, що в таких випадках є вихід – перемовини за допомогою посередників. Саме вони можуть, не втрачаючи обличчя, переговорити з Рашастаном, передати нам його вимоги, озвучити йому нашу позицію.

Імовірних посередників дуже багато. Це може бути Туреччина, Угорщина, Азербайджан, навіть Казахстан. Єдина умова: бути сумлінним посередником. Не шукати користі для себе, а діяти в інтересах усього світу. Світу, який нині фактично вступив у гарячу стадію Третьої світової. Її лише не проголошено офіційно. Насправді вона вже насувається. Насувається швидко. Кожен день безкарної агресії Рашастану проти України її провокує. Резолюції, заклики, стурбованість більшості держав світу, міжнародних організацій не здатні її зупинити.

Вірю в Перемогу! Не вірю прямим переговорам з агресором! Сподіваюся на активну дипломатію США, Європи, а не на умовляння Путіна Е. Макроном або О. Шольцем. Його бламати не варто. Потрібно продемонструвати єдиний

фронт вільного світу, справжню міжнародну антипутінську коаліцію, як єдина зможе зупинити Рашастан! Коли наші герої гинуть, захищаючи свободу всього світу, весь світ повинен сказати Путіну: ні кроку далі! Всі червоні лінії вже перейдено! Stop Putin!

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

10 (5 березня)

Дорогі мої друзі, колеги, всі, хто читає мої пости у Фейсбуці. Знову звертаюся до вас. Десяту добу наші героїчні воїни відбивають атаки орків з усіх напрямів. Десяту добу світ дивиться і дивується нами, захоплюється, але не бажає прямо втручатися у нашу боротьбу з Рашастаном. Нібито не про долю цивілізації йдеться, а про якийсь невеличкий збройний конфлікт десь далеко. Нібито це зіткнення прикордонників між Індією і Пакистаном, Азербайджаном і Вірменією.

Представники нашої дипломатії, Президент вибиваються з сил, щоб довести всю вагу нашої Вітчизняної війни, донести до США, НАТО, Євросоюзу, ООН той абсолютно зрозумілий факт – рашастанський карлик пішов війною на всю європейську цивілізацію. Тільки глухий не чує, незрячий не бачить, дурний – не розуміє. Зрозуміють, коли карлик дасть наказ своїм оркам атакувати держави Балтії. І це станеться скоро, якщо його не зупинити тут і зараз.

Проста історична паралель. У 1939 р. США вагалися вступити у бій з Гітлером, адже то була не їхня війна. Але після Перл-Харбора війна ввійшла і в їхній дім. Та невже треба чекати нападу на Естонію, Латвію, Литву, Швецію, Фінляндію, щоб збагнути – карлика треба зупинити? Закликаємо іменем усіх загиблих у Харкові, Сумах, Херсоні, Чернігові, Маріуполі, Волновасі, Ірпені, в селах і містечках старих, дітей, жінок – Путіна треба негайно зупинити! Зупинити зараз, бо завтра буде пізно! Зрозумійте, нарешті – це не нормальний керівник нормальної держави, з яким можна сісти за стіл. І стіл його бачили Е. Макрон та О. Шольц, ми всі бачили. Це параноїк на чолі мільйонної банди орків, для якого вже давно не існують міжнародне право, дипломатія, закони етики і моралі. Його Ріббентроп розмовляє кримінальним арго. Сам він визнає тільки закони вуличної шпани. І відверто заявив, що прикриття наших міст і сіл від його варварських бомбардувань вважатиме оголошенням війни проти нього. Чи Заходу цього не досить?

Ми не здамося, ми переможемо, жодних сумнівів у тому немає. Ми вже перемагаємо, адже замість 48 годин, які відводили на наш спротив аналітики у Пентагоні, тримаємося страшні й трагічні 10 діб. Не здалися і ніколи не здамося! Навіть під окупацією скандуємо: «Слава Україні!» і підносимо наш прапор! Але якими очима США та Європа будуть дивитися на нас після війни? Чи вони рахуватимуть, скільки мільйонів кредитів, тон озброєння нам віддали? За це спасибі величезне. Але цього недостатньо.

Народе мій! Я знаю, в тебе вистачить сил розбити щент усі війська карлика, всіх «кадирівців», «вагнерівців», «таманців» (уже знищених) тощо. Усі найновіші літаки, танки і гармати твої захисники здатні подолати навіть застарілою технікою. Впевнений у спроможності командування здійснити операції з оточення і розгрому рашистських сил. Більш ніж певен у Перемозі!

Але болить серце за воїнів, за мирних мешканців міст і сіл, які загинули впродовж цих 10 діб. Які гинуть сьогодні, стоячи на захисті цивілізації. Ці жертви неможливо відновити. Їх неможливо забути або вибачити. І їхня кров на руках політиків Заходу...

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

11 (6 березня)

Дорогі мої друзі, колеги та всі читачі моїх дописів. Уже одинадцять добу триває спротив України іноземним загарбникам, які підло вдерлися до нас, примушуючи нас погодитися з їхнім рашизмом і путінізмом, бажаючи «денацифікувати» нас, навчити, як потрібно любить росіян.

І саме про них, про «русский народ», хочу сьогодні поговорити. Впродовж XIX ст., а також у XX ст. завдяки російській літературі, радянським книгам, фільмам, музиці народився міф про величний народ, опору всього слов'янства, визволителя всіх від гніту, який переживає за всіх скривджених і ображених, народ «богоносець», який врятував весь світ від нацизму і т. д. Європа слухала це, лукаво підморгувала, але зрештою чомусь прийняла це як правду. Більше того, в це повністю повірили і самі росіяни. Про «загадкову російську душу» писалися трактати.

Найулюбленішим автором став Ф. Достоєвський з його божевільними ідеями. Насправді, варто вдуматися і зважити дії його героїв. Наприклад, «Преступление и наказание». Раскольников убиває двох жінок. І він не кається у злочині, а лише йде постраждати за нього. Але найбільше мене вражає інший персонаж – Мармеладов. Той пропиває мундир, куплений за останні гроші родини, прирікаючи її на злидні. І зі захватом терпить побиття від дружини. При тому готовий знову грішити так само. Така «истинно русская душа» – здійснити злочин, потерпати за нього, а завтра бути готовим до нового. Не кажучи вже про те, що переважна більшість росіян взагалі злочин таким не вважає. Злочин – це коли спіймали. Не спіймали – то і не злочин. Дозволено абсолютно все.

Наочні свідчення бачимо вже 11 довгих днів. Немає такого злочину, який не спромоглися здійснити ці орки. Обстріли міст, нищення історичних пам'яток, розстріли мирних мешканців, жінок і дітей відбуваються щодня.

Це – жахливо. Це – страшно. І умовляння, терапія тут не допоможуть. Потрібна хірургічна операція з видалення цієї «загадочної русской души». Потрібно повністю викоринити ту «національну гордість великоросів», про яку писав засновник радянської імперії.

Але росіяни – лише мізерна частина населення Російської Федерації. Та фактично етнічних росіян не існує. Отже, це фальшива нація, нація, яка не спромоглася стати нацією, і не могла нею стати. Що об'єднує той конгломерат народів, який перебуває в кордонах РФ? Не мова, що істотно різняться по регіонах. Не релігія – адже мусульман там, мабуть, більше, ніж православних. Придивіться: там узагалі немає нічого національного. «Русский мир», «скрепы» було вигадано тому, що жодної насправді об'єднавчої російської ідеї не існує. Як не існує фактично ніякого «русского народа». Немає спільних цінностей, спільної культурної спадщини, спільних ідеалів, моралі. Тільки сила, гола, неприхована, брутальна сила, що намагається тримати у купі такий конгломерат абсолютно різних народів.

В Україні ця сила надірвалася. Вона здатна здійснити ще багато злочинів, на жаль. Але кінець її наближається. Наближається відплата за все. Росія надалі може існувати лише як депутінізована, дерашизована держава, без ядерної зброї, мільйонної армії тощо. Росія – в національних кордонах Московії.

Україна платить нині страшну криваву ціну в боротьбі за такий вирок історії. Але ми переможемо, бо за нами правда. Правда української нації, яку загартували століття національного приниження. Нарешті в ХХІ ст. Україна здатна стати справжнім лідером у Східній Європі. Це наша історична місія.

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

12 (7 березня)

Дорогі мої друзі і колеги, вже дванадцять добу триває наша Вітчизняна війна з рашистською ордою. Сьогодні спіймав самого себе на тому, що неможливі для усвідомлення ще 2 тижні тому фрази: «до війни», «за війни», таке бажане – «після війни» промовляються навіть якимось нейтрально. Вони не викликають обурення, а просто відзначають часовий відтинок, ніби традиційні – вчора, сьогодні, завтра. Ми, не усвідомлюючи ще того, поділили все своє життя на 3 періоди. Перший – те, що було перед 24 лютого, вже видається чимось давно минулим. Згадується лише гарне, позитивне, ностальгічне. Сьогодні – у крові, попелі, вогні. Біль, туга за загиблими, жах від злочинів рашистських загарбників. Істерики, психологічні травми. Не шукайте в аптеках заспокійливого – його розкупили в перші дні.

Але водночас – захват від героїзму, жертвості захисників, пересічних громадян, пожежників, працівників АЕС, лікарів, комунальників... Не можна всіх перерахувати, бо це – весь український народ, який піднявся на боротьбу проти загарбників. Херсонці, які раз за разом виходять на патріотичні мітинги на очах і під автоматами окупантів. Харків'яни, сумчани, мешканці Маріуполя і Волновахи, які боронять рідні міста, тримаються в них до останнього. Мешканці Бучі й Ірпеня, які раптом опинилися в епіцентрі військових дій. Ви всі – прекрасні, чудові. Велика честь бути частиною такого народу.

І, нарешті – майбутнє, яке український народ виборює своїм героїзмом, своїми жертвами, своїм незламним прагненням волі. Певен, воно буде незвичайним, блискучим, адже вперше за століття своєї історії Україна виборює право припинити бути суб'єктом великої геополітики. Через кров, біль, страждання, жертви Україна стає об'єктом історії. Прийдешній світ уже не буде таким, як попередній. Він не може залишитися таким, адже саме завдяки нашій крові, нашим жертвам нарешті Рашастан представ усьому світові тим, чим він є. Не цивілізованою державою, а зграєю диких орків, які нищать все, що бачать, які уникають битися з воїнами, а відігруються на цивільних. У новому світі, після нашої перемоги, він не може існувати. Його більше не буде на мапі світу. А Україна посяде своє гідне місце серед держав Центрально-Східної Європи як один із лідерів регіону. За нами Бог, за нами правда!

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

13 (9 березня)

Дорогі друзі, колеги, усі, хто мене читає! Ось уже чотирнадцяту добу наш Український народ чинить тотальний опір тотальній війні, розв'язаній рашистським карликом. Війни неспровокованої, війни настільки безсоромної, що навіть уявити таке у XXI ст. було неможливо. До 24 лютого 2022 р.

Але сьогодні палають міста і села рідної України! Гинуть сотні мирних мешканців, жінок, дітей! Немає в історії прикладу такого варварства практично в центрі Європи! Не було ще таких загарбників, які у безсилій люті мстяться мирним громадянам! Надпотужні бомби, призначені для руйнування фортець, силпляться на голови простих громадян у селах і містечках.

А найголовніше – без жодного приводу, провокації, причини. Ну, не вважати ж за реальні причини те, що на ходу вигадує кремлівська пропаганда! То нібито українські фахівці зібрали ядерну бомбу. То російську мову заборонили в аптеках. То одна (!) українська БТГ готувалася до наступу на все «ЛДНР». То ЗСУ планували перейти кордон, напасти на Росію і Білорусь.

Це було б просто смішно, якщо б не призвело до таких жахливих наслідків, до загибелі тисяч наших людей, руйнувань Харкова, Сум, Чернігова, Волновахи, Маріуполя та інших міст, десятків містечок і сіл. Звичайних сіл, де не було гарнізонів, військових баз, летовищ або якихось стратегічних об'єктів.

А причина – дуже проста, навіть банальна. В одному з попередніх дописів я згадував Ф. Достоєвського. Тут уже варто послатися ще на одного «бытописателя» російського XIX ст. – А. Островського, його драму «Безприданниця». Ревнивець, якого залишила його наречена, волає, вбиваючи її: «Так не доставайся же ты никому!».

Україна не хоче «любові» підстаркуватого рашистського карлика, йде від нього. І він, як у драмі А. Островського, волає: «Так не доставайся же ты никому!». Знову було б смішно, але трагічні обставини, значна військова потуга (не старий пістолет, як у Карандишева) робить із драми на межі комедії криваву трагедію. Трагедію мого народу! Мій народ, український народ ціною життів найкращих синів і доньок, дітей і старих змушений страждати у фіналі цієї трагедії.

Можу собі уявити, що за кілька років у Голлівуді або іншому місці талановиті режисери створять фільм/серіал про ці події. І геніальний американський актор відтворить на екрані всю психологію цього карлика-злочинця. Своєю неперевершеною грою він розкриє ті приховані струни (можливо – оті скрепи?) його мерзеної душі, що зробили з респектабельного глави великої держави, яким він позиціонував себе ще не так давно – найбільшого світового ізгоя, з яким всі гидують спілкуватися.

На жаль, це все – попереду. Сьогодні ми маємо вистояти проти рашистської орди, що давно перевершила злочини Чінгісхана і Батия. Історія надала нам унікальний шанс. Україна повинна стати причиною загибелі останньої імперії у світі.

Не може існувати у XXI ст. така держава. Держава, що лише позірно вдяглася у сучасні європейські шати, еліта якої п'є віскі і їздить на ролс-ройсах, навчає дітей за кордоном і має рахунки у Швейцарії. Але насправді вона

є тим, чим була завжди. Це – старозавітна азіатська деспотія. А всі експерименти ХХ та ХХІ ст. закінчувалися, як у радянському анекдоті: щоб не намагався виробляти Тульський завод у рамках конверсії, все одно виходив автомат Калашнікова.

Знову і знову: Росії в будь-якій формі не місце на мапі світу. Австрійська імперія змогла перетворитися на мирну Австрію. З Німеччиною були проблеми у вигляді 2-х світових воєн, але нині вона процвітає у формі ФРН. Шведська імперія, яку розбудовували її королі впродовж XVII – початку XVIII ст., у XIX стала мирною нейтральною Швецією. Цей ряд можна продовжити Великою Британією, Францією, навіть Бельгією. І завжди результат був позитивний як для самої країни, так і для всього світу. І лише одна держава періодично «освобождає славянський мир», «встає с колін», будує «соціалістический лагерь» (насправді – концтабір), «русский мир». Досить! Самий хід світової історії вимагає поставити останню крапку. І роль України тут вирішальна!

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

14 (10 березня)

Дорогі друзі, колеги, читачі моїх дописів. П'ятнадцяту добу агресор, який не визнає жодних міжнародних законів, прав, елементарних норм моралі, поведінки, ведення війни плюндрує нашу землю, вбиває, гвалтує, знущається над мирним населенням, нищить лікарні, житлові будинки, історичні пам'ятки, саме життя в Україні. При тому йому вистачає нахабства заявляти вустах рашистського карлика, його вірних недоРібентропа і недоГеббельса, що ніякої війни немає, а знищення пологового будинку в Маріуполі – виправдана операція з ліквідації «націоналістів» полку «Азов».

Масмо справу з повним, системним цивілізаційним розривом. Розривом, який наочно демонструє той очевидний, але чомусь досі не усвідомлений в Європі та США факт. Російська цивілізація, російська державність у нинішній її формі є рідкісним (на щастя світу, але на шкоду нам, її сусідам) викривленням у цивілізаційній історії. Власне, її можна назвати покручем історії.

Наприкінці минулого року я опублікував у найінтелектуальнішій українській газеті «День» статтю про 300-річчя проголошення Російської імперії. Стаття залишилася майже непоміченою, тому дозволю собі процитувати її завершення: «На загал можна стверджувати, що на одній шостій земної кулі було встановлено суспільно-економічний лад, до якого дуже пасує застосований Карлом Генріхом Марксом термін «азіатський спосіб виробництва». Справа в тому, що творець однойменної соціально-економічної теорії вивів стадії суспільного розвитку (рабовласництво, феодалізм, капіталізм) виключно для Європи та Північної Америки. В інших державах, насамперед східних, він бачив лише один, але дуже тривалий етап, найпершу форму класового суспільства – азіатський спосіб виробництва. Той проіснував у більшості держав Азії та Африки від кінця IV тис. до Р. Х до кінця II тис. н.е. Його вирізняли державний деспотизм, відсутність приватного землеволодіння, регулювання державою найдрібніших деталей політичного та економічного життя, позбавлення населення будь-яких прав, постійна військова агресія, нещадна

експлуатація основної складової суспільства – аграрного населення, мобілізація значних мас на задоволення забаганок правителя тощо. «Ариентальское цесарство» Петра, про яке ми написали, як і всі пізніші державні утворення в Росії, не виключаючи ССРСР, стали практичним та класичним його втіленням. Тому нинішнє керівництво Росії, поза сумнівом, має всі підстави святкувати 300-річний ювілей петровської імперії. Сучасна Росія – пряма її наступниця й спадкоємиця».

Події початку агресії у лютому зайвий раз підтверджують ці висновки. Росія, зовні тюнінгована під європейську державу, лишається тим самим Аріентальським цесарством, має той самий «азіатський спосіб виробництва», про який писав засновник марксизму. Певною мірою це надає їй стійкості від усіх західних санкцій. Очевидно, що вони не матимуть на покірний, воєнізований, зомбований і заляканий російський народ того «пекельного» впливу, на який розраховували Дж. Байден і Б. Джонсон. Але вони створюють великі незручності для панівного стратуму, що є дуже добрим. Цей стратум має великі можливості (сподіваюся, скоро – і велике бажання) знайти спосіб рішучо вплинути на свого очільника. Недарма в Європі XIX ст. говорили, що в Росії існує самодержавство, обмежене царевбивством. Не буду наводити приклади – вони всім відомі.

Але головна проблема існує і не зникне навіть за такого розвитку подій. І, подібно римському сенатору Катону, закликаю вкотре: «Carthaginiem delendam esse» – Карфаген має бути знищений! З історії пунійських воєн знаємо, що лише безжальна ліквідація Карфагену нарешті призвела до їхнього припинення. Так само має бути знищено сучасне Аріентальське цесарство! Тривалому існуванню цієї азійської деспотії в Європі має бути покладено край! Громадяни нової, неімперської Росії, Росії дерашизованої, депутатізованої будуть згодом лише вдячні за це!

За волею долі саме Україні судилося відіграти в тому найголовнішу роль. Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

15 (11 березня)

Дорогі мої – друзі, колеги, однодумці! Шіснадцять добу палають українські міста і села, наші оборонці стримують божевільну навалу «царя північного». Скоро настане час гнати його з нашої святої землі. Історія не знає прикладів такого героїчного опору багаточисельній силі загарбника.

Сьогоднішні події в Україні означають становлення нового світового порядку. Існуючі міжнародні інституції – ООН, НАТО, ОБСЄ, які народилися внаслідок Другої світової та наступної холодної воєн, остаточно довели свою абсолютну неспроможність приборкати одного параноїка, який повністю втратив почуття реальності. Вони не мають жодного важеля впливу на нього. Всі вдаються до умовлянь замість реальних дій. Санкції, можливо, спрацюють із часом, але не стримають агресора. Той це знає і, погрожуючи ядерною зброєю, шантажує всіх.

Аналогія з ситуацією напередодні Другої світової просто вражає. Щоправда, тоді було аж 2 некерованих маніяка: Гітлер і Сталін, які з двох боків підпальвали Європу. ССРСР свого часу виключили з Ліги Націй, але це не завадило російському вождю воювати з Фінляндією, захопити держави Балтії,

Бессарабію і Буковину, поділити з Гітлером Польщу. Знову хочеться згадати Вінстона Черчилля з його історичною фразою про «миротворців», які, обираючи між ганьбою і війною, обрали ганьбу і отримали війну. Чи не нагадує це нинішніх західних лідерів, які категорично проти втручання у російсько-українську війну? Невже вони думають, що Путін не заявить, що вони вже втрутилися, підтримуючи нас, надаючи зброю, вводячи санкції проти РФ? Хай не сподіваються, така заява з обґрунтуванням агресії проти Литви, Польщі і взагалі будь-якої сусідньої держави НАТО та ЄС уже в течці Лаврова! Чекають тільки поразки України.

Отже, в центрі всього перебуває Україна. Україна не стільки як поле бою між Європейською цивілізацією та східною імперією. Насправді Україна веде бій за новий світовий порядок, в якому вже не має бути біполярності. У ньому не має бути Росії як світової потуги, тому що Російській імперії більше не місце у світовому просторі. Але в ньому вже не стає місця для ООН, НАТО, ОБСЄ як недієздатних інституцій. Мають народитися нові міжнародні органи – сучасні, потужні, здатні у зародку задушити будь-якого агресора, гарантувати мир і спокій усьому світові. Інституції, що матимуть реально дієвий механізм реагування, мандат і повноваження. Якими вони будуть – ще не відомо. Але ясно достеменно – з крові та страждань України такий порядок народжується. І мій героїчний, неймовірний народ не є священною жертвою. Він стає творцем нового світопорядку. Дай, Боже, нам сили здійснити цей святий обов'язок, не схибити в останній момент, не спокуситися примарою миру, продиктованого агресором.

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

16 (13 березня)

Дорогі мої друзі та колеги, читачі у Фейсбуці. Вісімнадцяту добу завивають сирени, бомби, ракети і снаряди летять на мирні українські міста і села. ЗСУ, Нацгвардія, тероборона героїчно відбивають скажену рашистську орду. Гинуть наші бійці, громадяни, жінки і діти! Нашому господарству, економіці, культурі завдано величезної шкоди. Оскаженілий ворог нищить заводи, лікарні, пологові будинки, бібліотеки, музеї. Його плани – захопити весь український народ у заручники і диктувати світу свої божевільні умови. Незалежно від їх зовнішнього оформлення вони зводяться до одного: визнайте, що ми найкращі, найвеличніші, найрозумніші, полюбіть нас за це, інакше ми вас всіх повбиваємо.

Але ми є свідками того, що завдяки нашій крові, стражданням, утратам нарешті весь світ починає – дуже повільно, непослідовно, на жаль, – відходити від традиційних стереотипів, відмовляється від старих поглядів на Росію як одного з членів Європейської спільноти, шляхетного гравця на світовій шахівниці. Нарешті (краще пізно, ніж ніколи) більшість вже сприймає її як державу-терориста з величезною територією та ресурсами, основним завданням якої стало підірвати сталий світовий порядок.

Рашастан прорахувався. Його «недофюрер» не здогадувався, що він напад не на Казахстан, як у січні цього року, а на вільну європейську державу. 30 років незалежності попри очевидні втрати від «багатовекторності» з ухилом до Росії не пройшли даремно. Сформувалося нове покоління, яке не може жити

ані в таборі, ані в зоні, для якого свобода – категоричний імператив. І навіть попереднє покоління, здається, нарешті позбулося совкового духу, відчуло переваги свободи і незалежності, вільного слова і вибору. Все це накладалося на вікові українські традиції, якими виявилися не стільки вишиванка, шаровари і журливі пісні, а вільний дух шляхетства, козаччини, повстанства. Український народ доводить щодня, що готовий загинути за Батьківщину, а не жити в Новоросії, Лугандонії чи ХНР. Хто не може боротися до останнього – виїжджає, а той, хто лишився – ніколи не підкориться агресору. Запорукою тому – наші оборонці, захисники Маріуполя, Харкова, Сум, Чернігова! Свідчення тому – мирні мешканці Херсона, Мелітополя, інших захоплених рашистами міст, містечок і сіл, які щодня демонструють перед озброєними окупантами свою мужність і патріотизм!

У Путіна залишився лише один шлях підкорення України – знищити весь Український народ від немовлят до старих, зруйнувати всі міста і села, стерти нас з лиця землі. Але таке здійснити, не дивлячись на всі свої злочини, він не в силах.

Наш опір тільки зростатиме! А коли стиснута пружина розпрямиться, то нас уже ніщо не зупинить. І порятунку у ворога вже не буде!

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

17 (14 березня)

Дорогі мої друзі та колеги, брати і сестри! Дев'ятнадцяту добу Історія шалено випробовує нас, весь Український народ. Усіх – воїнів і працівників комунальних служб, продавців і провізорів, лікарів і пожежників, жінок, дітей, старих і немічних. Політиків і держслужбовців. Банкірів і підприємців.

Абсолютна більшість гідно тримає цей удар долі, цю божевільну війну, розв'язану бункерним карликом задля самозадоволення. Лише для того, щоб на останок днів своїх довести, що він – світовий лідер, стратег, якого боїться Америка і Європа. Так кривавий Кадиров оспівує свого шефа.

Але останні події у світі демонструють, що все це – лише слова підлабузника. Старий та Новий світ переконується, нарешті, в тому, що цей ліліпутін – лідер банди дрібних гопників. І тільки за інерцією їх раніше вважали пристойними людьми, саджали за один стіл із собою, говорили як з рівними. Заслуга в спростуванні такої думки належить виключно Україні, яка бореться, яка не кориться, яка не здається, яка перемагає.

Але знову виринає питання про переговори. Лідери кількох держав пропонують посередницькі послуги. Наші переговорники вже кілька разів зустрічалися з представниками агресора. Результат і раніше, і сьогодні – нульовий. Мордор стоїть на своєму, а навіть якщо йде на позірні поступки стосовно «зелених коридорів», то просто дуриє нас, відкриваючи їх за власним бажанням, а в більшості випадків відкриває вогонь по біженцях. Для нього це фальшива гра. Як у фільмі І. Пирьєва «Браття Карамазови»: «Захоцу – вскацу, захоцу – не вскацу». Тобто: захочу – пропущу. Захоцу – знищу всіх. Життя людей для нього – ніщо.

Можна ігнорувати заклики не вдаватися до переговорів з агресором, що лунають в Україні. Адже зрозуміла надто висока ціна кожного дня війни – в людських життях, матеріальних і культурних утратах.

Але варто прислухатися до слів мислителя світового рівня Ф. Фукуями, сказаних буквально вчора: «Немає жодного дипломатичного вирішення війни... Немає жодного компромісу, який був би прийнятним як для Росії, так і для України...».

Це жорстоко. Але це – очевидна річ. Путін не піде на жодний компроміс. Ніякі поступки його не задовольнять. Немає ніякої кістки, яку можна було б кинути цьому скаженому псу. Сказ не лікується. Тим більше він не лікується поступками.

Ми приречені на безкомпромісну перемогу. Це – наша Вітчизняна війна, війна за свободу, демократію, новий світовий порядок, в якому більше не буде місця «Великій Росії».

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

18 (15 березня)

Дорогі брати і сестри, друзі та колеги! Двадцять добу живемо з війською, яку приніс на нашу землю жадливий бункерний карлик та його картонне військо. Жертви нашого народу рахуються тисячами військових і цивільних, проти яких особливо затято воює ліліпутінська солдатня. Наші військовики тримають фронт бойовий, президент і МЗС наращують зусилля на дипломатичному фронті.

Але існує ще один фронт. Фронт ідейний, перемога на якому вкрай потрібна.

Тут на першому плані виявилася проблема суспільної оцінки нинішньої війни. Весь український народ є одноставним у сприйнятті путінського вторгнення як злочинної агресії проти нашої незалежної держави. Агресії, офіційною метою якої стало нав'язування нам своєї волі, свого світосприйняття, своєї ідеології. До такого саме висновку дійшов (доходить) і весь цивілізований світ.

Але стосовно цього виникла суттєва проблема. Як українське суспільство має назвати цю війну? Лунають голоси, що це – визвольна війна. Так, ідеться дійсно про повне й остаточне визволення 2-х українських областей і Республіки Крим, захоплених ще 2014 р. Проте суть проблеми в іншому. Ми – держава, народ – не визволяємося від чогось. Ми – вільна держава і боремося за нашу землю, за наш народ. Тому і війну потрібно назвати Вітчизняною.

Деякі ура-патріоти заперечують, указуючи, що це – імперський термін, заявлений радянсько-російською пропагандою. І що у нас немає слова «Вітчизна», але є «Батьківщина». Маю заперечити – слово таке в українській мові існує, але практично не використовується з причини його відповідності російському «Отечество». Але відповідність – не тотожність. Той факт, що інша сторона зробила з поняття «Отечество» фейковий жупел (георгіївська стрічка, «Бессмертный полк», «Деды воевали»), не забороняє використання нашого терміну «Вітчизна». Так само не підходить і просто «російсько-українська війна». Таких воєн, починаючи з XII ст., було дуже багато. У такій множинності розчиняється сенс нинішньої війни.

Повертаючися до світоглядних проблем, варто зазначити наше відставання у подоланні імперської російської спадщини, насамперед, в історіософських проблемах. Попри намагання нашої офіційної історіографії позбутися її,

бачимо, що досі дивимося на наше минуле нарешті вже українськими очима, проте кризь російські окуляри. Їх нарешті потрібно скинути. Тоді весь «радянський» період історії України виявиться тим, чим він був насправді: тривалою російською окупацією, дещо тюнінгованою наявністю «квазіукраїнської» державності. Зрозуміло, що це викликає внутрішній спротив найстаршого покоління істориків, на загал гуманітаріїв. Вони не можуть самі собі пробачити, а дехто просто визнати, що довгий час працювали під повним ідейним контролем окупанта, за його настановами і лекалами висвітлюючи історію України. Доводять, що за радянського часу всіляко намагалися відстоювати обмежені, проте україноцентричні ідеї. Хай буде так. Але нині потрібна докорінна ревізія всієї нашої ідейної парадигми. Час зробити її винятково україноцентричною, спрямованою на повну відмову від усіх залишків радянської/російської спадщини.

Україноцентричність, на мій погляд, полягає зовсім не в доведенні споконвічності української нації, її першості в усіх напрямках розвитку культури. Це – дуже примітивно і зовсім не науково. Всі сучасні нації склалися наприкінці XVIII–у XIX ст., не раніше.

Україноцентричність полягає в тому, що потрібно ревізувати всі без винятку напрями гуманітаристики. Їх слід спрямувати на висвітлення основного, засадничого: Україна завжди була європейською державою. Навіть у недержавні часи вона перебувала в лоні європейської цивілізації. Намагання російської окупаційної влади (імперської російської, російської комуністичної) відірвати нас від Європи не мали остаточного успіху, але суттєво відбилися на самосвідомості українців упродовж XIX–XX ст. Саме тому проголошення незалежності 1991 р. не призвело до визначення головного курсу на Європу, стало «багатовекторним» пошуком світоглядних орієнтирів. І лише події початку XXI ст. нарешті поклали край цьому безглузду хитанню між Сходом і Заходом. Не в останню чергу завдяки агресивному тиску Путіна, який не визнає ані українського народу, ані української історії, відбулася остаточна консолідація нашого суспільства. Тож створено всі умови для подолання комплексу «малоросійської меншовартості», адаптації поглядів на Україну, український народ як на рівних у європейській (навіть не євразійській) родині.

Водночас негайно маємо опрацювати західний вектор нашого ідейного фронту. Потрібна маса літератури (популярної, науково-популярної, академічної; брошури, книги, монографії), адресованої закордонній аудиторії, виданої англійською, німецькою, французькою та ін. мовами. Потрібно докласти всіх зусиль, щоб остаточно донести до тієї аудиторії об'єктність України, її народу, зламати нарешті той ідеологічний конструкт, яким два століття Росія годувала Європу і Америку. Так само потрібні і праці з історії Росії, писані українськими авторами. Демонтаж «руського мира» за кордоном, розкриття його надуманої «величч», штучності, нежиттєздатності, фальшивості – завдання нагальне, невідкладне. Потрібно нарешті повноцінно показати, що Україна – не Росія-2, не антиРосія, а держава цілком окрема, незалежна, самодостатня.

Завдань на ідейному фронті ще багато. Їх втілення потребує дуже багато зусиль. Маємо все це зробити, щоб закріпити нашу перемогу, яка наближається.

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

19 (28 березня)

Дорогі друзі, колеги і колежанки, брати і сестри! Сьогодні тридцять третій день рашистської навали, до того ще й всевітній день історика. Тож не можу не сказати своє слово з цього приводу.

Історія вчить лише тому, що в неї дуже погані учні. Згадаймо сумного пророка Еклезіяста, моє улюблене місце: «Що було, воно й буде, і що робилося, буде робитися воно – і немає нічого нового під сонцем! Буває таке, що про нього говорять: Дивіться, це нове! Та воно вже було від віків, що були перед нами! Нема згадки про перше, а також про наступне, що буде – про них згадки не буде між тими, що будуть потому...» (Ек., 1, 10, 11).

Наш відомий історик Юрій Мицик нещодавно написав, що як мінімум 50 разів Заліська Русь, Московія, Росія нападала на Україну впродовж XII–XX ст. І прихід XXI ст., початок третього тисячоліття та сама Росія відзначила черговим безглуздим і безжальним нападом. Спочатку намагалася створити Новоросію, відібрала Крим і Донбас, а сьогодні в її планах – повне знищення України. Інакше як розуміти заявлену бункерним карликом «демлітаризацію» та «денацифікацію» України, як не ліквідацію української армії та самого українства?

Повну ліквідацію можливості опору. Але відомо, до чого призводить відмова від армії та національного духу: Голодомори, репресії, депортації і просто винищення всіх українців. Звісно, окрім жменьки «хохленков» та «самоотверженных малороссов», які радо допомагатимуть у брудній роботі зі знищення України.

Проте розвиток подій явно не на користь агресора. Попри свої сподівання він об'єднав Україну, об'єднав Європу й Америку, практично весь світ проти себе. Такого ще не було в історії – щоб хтось став головним злочинцем в очах всього людства.

В Європі деякі держави ще марно намагаються зробити вигляд, що це – не їхня війна. Але насправді і вони розуміють, що це – цивілізаційна війна, війна добра, демократії, всіх вільних людей проти Росії.

Цього разу йдеться не про якесь «переписування історії». Нині всі ми є свідками, безпосередніми учасниками і більш того – творцями новітньої історії. Саме Україні випала драматична, навіть трагічна честь, надзвичайно важкий обов'язок стати щитом світу проти варварства.

І ми вже ввійшли в історію. Історію Третього тисячоліття, яке повинно нарешті покласти кінець цьому протистоянню між Україною і Росією, а фактично – між Росією і цілим світом. Адже з'ясувалося, що розв'язати потрібно не «українське», «польське», «грузинське», «молдовське» чи інші питання. Для миру і спокою у Східній Європі, в Європі в цілому, і навіть у всьому світі потрібно раз і назавжди вирішити «російське питання».

Тому мене просто бісить, що і нині, місяць після початку російської агресії, знову чути голоси з Європи: це війна Путіна, а не Росії, російський народ страждає від санкцій, але він не винний, російська культура не винна і т. п. Що це «братовбивчий конфлікт», що український народ страждає від агресора, а от ім'я агресора назвати не можна!

Можна і дуже потрібно! Негайно і на повний голос! Агресор – Росія як держава, російська армія і, безперечно, російський народ, який у переважній

більшості підтримує свого правителя, того, хто давно вже став божевільним маніяком, з гіпертрофованою манією величі та меншовартості водночас. І, зокрема, завдяки такий підтримці! Допоки не буде знищено Росію в її нинішньому вигляді – агресивної реваншистської держави, що мститься всім без винятку за незрозумілі нормальній людині образи – до того часу світ не буде вбезпечений! Бо діагноз Путіна – це діагноз всієї Росії, всього суспільства. І діагноз російської культури зокрема. Така диявольська суміш здавалося б несумісних божевільних маній є насправді тією «загадковою російською душею», якою захоплювався світ майже два століття. Нині немає місця в нормальному цивілізованому світі для такої хворобливої і навіть підлої культури. Культури, яка виправдовує всі злочини, підлість, підступність!

Мусимо йти до кінця. Звісно, одній Україні це важко зробити. Але за нами – все цивілізоване людство. На відміну від окремих своїх керівників людство підтримує Україну в її непосильній боротьбі. Сподіваюся, воно примусить тих керівників нарешті наважитися на те, що потрібно зробити раз і назавжди. Бо страшніша за нинішню хвору на путінізм Росію буде Росія реваншистська. Росія, яка відклигає від нинішньої поразки, залиже рани і знову почне мститися за образу «російської величі».

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

20 (29 березня)

Дорогі мої друзі, колеги, колежанки, брати і сестри! Вельми вдячний усім, хто прочитав мій попередній допис, прокоментував або лайкнув його. Дякую вам усім. Отже, недарма я пишу їх, висловлюючи своє ставлення до поточних подій. Мої думки, на щастя, співпадають із настроями досить великої (як на мене) аудиторії.

Тож що у нас станом на 34-й день повномасштабної агресії Російської федерації проти суверенної України? Агресії, що супроводжується тисячами жертв серед цивільного населення, героїзмом наших захисників, які стали єдиним щитом проти рашистської навали, руйнацією всього – будинків, промислових об'єктів, докільля...

Руїна всього попереднього життя... Адже мало хто сумнівається, що навіть після перемоги не зможемо жити так, як раніше. Ні, цього вже не буде ніколи. Гіркий присмак війни ще дуже довго супроводжуватиме нас... Полеглі захисники, втрачені рідні залишаться з нами...

То буде по війні. Нині живемо в умовах війни. На фронті зі зброєю, відбиваючи атаки ворога. Під обстрілами та бомбардуванням у зоні військових дій, найближчому чи віддаленому тилу. На руїнах рідних міст і селищ. Або в чужих оселях, навіть на чужій землі. З поспіхом зібраними речами, що вже непотрібні або взагалі були не потрібними, лише випадково потрапили до валізи чи наплічника.

Жахливі, трагічні випробування проходить мій народ із вини бункерного карлика та суголосної з ним Росії. Тієї неадекватної країни, того неадекватного сучасності російського суспільства, яке виплекало свого недофюрера, дало йому карт-бланш на будь-які авантюри, гучно підтримує його.

На загал у диктатора та суспільства, що підтримує, дуже своєрідні стосунки. Диктатор підлаштовує суспільство під себе, кидаючи тому якісь кістки

і вимагаючи навзаєм пишатися ним. За часів Давнього Риму плебсу давали хліб і видовища. Нинішнє російське суспільство годують в основному телебаченням і міфами про російську велич. Натомість суспільство чекає від диктатора конкретних виявів цієї величі в обмін на обмеження своєї свободи. Нагородване картинками «розіп'ятих хлопчиків», «масових поховань жертв українських націоналістів» на Донбасі, «ешелонів озброєних бендерівців», що їхали на Крим, російське суспільство радо вітало анексію чужого півострова, «повстання у Донецьку та Луганську». Так само радо вітає воно і нинішню агресію, загострення війни на знищення вже цілої України. Це навіть не взаємини доктора Франкенштейна та його страхітливого створіння. Тут усе перемішано: «доктор» зшиває з людських решток монстра, вдихає в нього потворне життя, але і монстр починає дресирувати доктора, відбираючи в того залишки здорового глузду, примушуючи підтримувати свої криваві забаганки: «Адже це ти мене створив таким!».

Російському суспільству ще довго доведеться пожинати плоди накоєного ним самим під проводом Путіна. Наше найголовніше завдання, спільно з усім світом – ліквідувати такого монстра, зліпленого віками російської історії. На цьому шляху потрібно вірити в успіх, потрібно досягати його попри всі жертви, страхіття, кров, страждання. Тому що будь-яка домовленість з монстром лише підживить його, дасть йому час набратися нових сил знову почати остаточно вирішувати «українське питання». Жодного поля для маневру насправді не існує.

Або ми, або він – «tertius non datur» – «третього не дано», як казали римляни.

Слава Україні! Героям слава! Слава нації! Смерть ворогам!

(Далі буде)

REFERENCES

1. Haizhevskaya, T. (2022). Istoryk Kulchytyskyi: Putin perevershyv Hitlera, rashyzm strashnishyi za natsyzm. Interviu [Putin surpassed Hitler, Ruscism is worse than Nazism]. Retrieved from <https://news.obozrevatel.com/ukr/society/istorik-kulchitskij-putin-perevershiv-gitlera-rashizm-strashnishij-za-natsizm-intervyu.htm> [in Ukrainian].
2. Smolii, V. A. (2022). Istoryk i viina [A historian and the war]. Retrieved from <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=8855> [in Ukrainian].
3. Verstiuk, V. (2022). Dumky z pidvalu: Dumky ta refleksii voiennoi doby. Diariush istoryka [Thoughts from the basement: Thoughts and reflections of the war period. Historian's diary] (H. Boriak, Foreword). Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0016524.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1 [in Ukrainian].
4. Yakubova, L. (2022). Zvir z bezodni. Yak vynyk i choho prahne putinskyi fashyzm [The beast from the abyss. How Putin's fascism originated and what it seeks]. Retrieved from <https://tyzhden.ua/World/254889> [in Ukrainian].

Heorhiy Papakin

Doctor of Historical Sciences,

Director,

Hrushevsky Institute

of Ukrainian Archaeography and

Source Studies

of the National Academy of

Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5647-1686>

POSTS WRITTEN TO THE SOUND OF SIRENS

Abstract. Archaeographic publication is the first attempt in Ukraine to publish historical sources, that were posted on Facebook social network during the 2 months of the Russian invasion (February – March 2022), on the pages of professional scientific journal. **Its purpose** is to present in paper the original texts of posts published in the author's Facebook profile and have some historical significance as a digital source, a source of a completely new type, the specifics of which have not yet been studied by modern source science. Such source materials are becoming more widespread, popular, gaining great scientific and social significance, are a completely new kind of historical sources, even displacing traditional written sources from public circulation. Therefore, their publication, the beginning of scientific research becomes an urgent need for source studies. In this case – published posts on Facebook, which were a direct reaction to the beginning of the unprovoked aggression of the Russian Federation against Ukraine and its people. Published posts come in various forms: journalistic, popular science, historical and educational, and so on. Together, they create a new source for future research into the history of the present, events and processes that are far from over. The posts are modern monuments, a historical reflection of specific events, views, moods, public perception of the horrible, tragic and heroic time that Ukraine is going through, and the whole world is in the face of bold Russian aggression. They specifically reflect the very spirit of the time, the social ideas prevailing in Ukrainian society, the rise of patriotism, the desire to punish the invaders. Their publication can be the beginning of a professional discussion about the historical sources of modern times.

Key words: Ukraine; Armed forces; Russia; war; aggression; rashism; crimes; victory.

DOI 10.47315/archives2022.330.103

УДК 930.25:342.78(477)

Анатолій Хромов

кандидат історичних наук,

Голова,

Державна архівна служба України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9546-7089>

ОПТИМІЗАЦІЯ СИСТЕМИ ЦЕНТРАЛЬНИХ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Анотація. Широкомасштабна фаза війни рф проти України, яка почалася 24 лютого 2022 р., поставила перед Урядом України низку нагальних проблем, серед яких – забезпечення сталої роботи системи центральних державних архівів в умовах збройної агресії, скорочення видатків державного бюджету та переміщення професійних кадрів. **Мета дослідження** – характеристика й аналіз положень і практик роботи центральних архівів України, в першу чергу, Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки, а також Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного; визначення пропозицій щодо удосконалення адміністрування їхньої діяльності та подальшої реорганізації. **Методи дослідження.** Використано системний метод (для аналізу архівної структури та її функціоналу), загальнонауковий – порівняльний та спеціальні – порівняльно-правовий і порівняльно-історичний методи (для співставлення практики реалізації цього напрямку діяльності державних архівів в Україні). Формально-юридичний метод було застосовано для комплексної характеристики основних правових категорій архівного законодавства України. Метод наукового тлумачення права – для обґрунтування змісту постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів України та інших нормативних актів. **Результатом дослідження** є пропозиції щодо підготовки проекту рішення Уряду щодо оптимізації системи центральних державних архівних установ України. **Висновки.** Встановлено, що сучасна структура центральних державних архівів України не в повній мірі забезпечує реалізацію державної архівної політики в напрямках формування, обліку, зберігання і використання інформаційних

© А. Хромов, 2022

ресурсів в електронній формі та архівної україніки. Оптимізація 4-х держархівів шляхом злиття в 2 нових має значно покращити ситуацію.

Ключові слова: Державна архівна служба України; електронні архіви; архівна україніка; аудіовізуальні архіви; архіви в умовах війни.

Станом на початок 2022 р. у систему центральних державних архівів України входило 9 установ, наймолодшими з яких є Центральний державний електронний архів України (ЦДЕА України) й Центральний державний архів зарубіжної україніки (ЦДАЗУ). 15 років тому, в 2007 р., з ініціативи Державного комітету архівів України (попередник Державної архівної служби України) Кабінетом Міністрів України було ухвалено розпорядження щодо утворення ЦДЕА України та ЦДАЗУ¹. Цьому рішенню передувала тривала підготовча робота, зокрема встановлено, що робочу групу з розроблення Концепції створення державного архіву для централізованого зберігання електронних документів та інформаційних ресурсів було утворено в Держкомархіві відповідно до наказу № 52 ще 5 квітня 2007 р.² Робочими назвами майбутніх архівів на першому етапі були: Центральний державний архів електронних документів та Центральний державний архів діаспори³. В пояснювальній записці до проекту акта КМ України в загальних рисах описувалися візії новоутворених архівів. Зокрема передбачалося, що утворення ЦДЕА України «...дасть можливість забезпечити відповідними державними ресурсами розв'язання наявних проблем проведення технологій та виробничих процесів експертизи цінності електронних документів та їх відбору на державне зберігання, обліку, описування, забезпечення збереженості, створення і розвитку довідкового апарату до цих документів, організації використання їхньої інформації [...] архів передусім має напрацювати необхідні, але відсутні [...] технологічні рішення та проекти нормативно-методичних документів щодо довгострокового зберігання електронних документів, механізми забезпечення збереженості, цілісності та справжності таких документів»⁴. Також Держкомархів

¹ Про утворення Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.05.2007 р. № 279-р. // Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279-2007-r#Text> (дата звернення: 21.03.2022).

² Документи (проект постанови Кабінету Міністрів України, протокол, розрахунки, листи) щодо утворення Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки // Державна архівна служба України. Поточний архів. Спр. за 2006 р. Арк. 1.

³ Там само. Арк. 10–11.

⁴ Документи (проекти постанов Кабінету Міністрів України, пояснювальні записки, розрахунки, листи) щодо утворення Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіж-

планував, що утворення ЦДАЗУ «...забезпечить розв'язання проблем виявлення, збирання, передавання в Україну, описування та зберігання архівних документів української еміграції, діаспори, а також україніки. Невідкладність утворення архіву пояснювалася загрозою зникнення таких історичних джерел у зв'язку з відходом останнього покоління емігрантів [...] відсутність державної програми копіювання важливих для історії України архівних документів...»⁵.

Варто зазначити, що українське наукове середовище активно займалося проблематикою архівної україніки⁶ та електронних архівів⁷, як

ної україніки // Державна архівна служба України. Поточний архів. Спр. за 2007 р. Арк. 4.

⁵ Там само. Арк. 38.

⁶ *Лупандін О. І.* Питання реституції культурних цінностей в контексті українсько-російських мирних переговорів 1918 р. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років. Київ: Інститут історії України. 2020. Вип. 5. С. 287–314; Повернення на Україну архівних матеріалів із Москви // Бюлетень Укрцентрархіву. № 17(19). Харків. 25 листопада 1926 р. С. 6–8; Боряк Т. Г. Концепт «україніки» у практичній діяльності з розшуку та повернення архівної україніки з Росії (1917 – сер. 1930-х рр.) // Спеціальні історичні дисципліни. Київ: Інститут історії України, 2011. № 18. С. 38–43; *Кот С. І.* З історії формування організаційних засад державної політики повернення та реституції культурних цінностей в незалежній Україні // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. 2010. С. 361–371; *Його ж.* Проблеми повернення культурних цінностей в українсько-російських міждержавних відносинах (1991–2015 років) // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2016. Вип. 21. С. 160–177; *Матяш І. Б.* Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст. Київ: Вид-во «Горобець», 2008. 150 с.; *Її ж.* Концепція створення та функціонування Національного реєстру «Архівна україніка» // Студії з архівної справи та документознавства. Київ, 2007. Т. 15. С. 12–18; *Левченко Л. Л.* Чорноморський військово-морський архів (1794–1934). Дослідження. Документи. Реєстр фондів: реконструкція. Миколаїв: Іліон, 2018. 660 с.; *Лозенко Л. І.* Архівні втрати України: вивезене до Росії // Пам'ятки України. 1994. № 3–6. С. 87–91; *Нестуля О. О.* Визвольні змагання українського народу і охорона пам'яток культури: 1917–1920 рр. Полтава, 1993. 90 с.; *Палієнко М. Г.* Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). Київ: Темпора, 2008. 688 с.; *Папакін Г. В.* Переміщені архіви: спадщина поділеного світу (тези) // Архіви України. 2004. № 3(254). С. 87–88; *Акуленко В. І.* Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ: Юстініан, 2013. 616 с.; *Його ж.* Політико-правові проблеми повернення культурних цінностей між державами СНД // Праці Центру пам'яткознавства. Ч. 1. 2009. Вип. 15. С. 5–17; Ч. 2. 2010. Вип. 17. С. 5–15.

⁷ *Боряк Г. В.* НАІС і проблеми доступу до архівної інформації в документальних архівних та інформаційних системах // Національна архівна інформаційна система «Архівна та рукописна Україніки» і комп'ютеризація архівної справи в Україні. Вип. 1: Інформатизація архівної справи в Україні: сучасний стан та перспективи : зб. наук. праць / ред. кол.: О. С. Онищенко (гол. ред.), Б. В. Іваненко, В. С. Лозицький, П. С. Сохань [та ін.]. НАН України.

до утворення профільних архівів, так і після появи ЦДЕА України та ЦДАЗУ в 2007 р. Характерно, що розроблення теоретичних питань із цього напрямку значно випередило й поглинуло практичний аспект втілення результатів і задумів.

В умовах початку широкомасштабної російської агресії проти України питання дослідження проблеми оптимізації й реорганізації центральних державних архівів, відповідальних за реалізацію державної політики, щодо електронних документів та архівної україніки ще не розроблялися, а, отже, потребують відповідних новел у правовому та історіографічно-теоретичному плані.

Правові засади діяльності та функціонал Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки

На виконання Ст. 25 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» Урядом України можуть бути створені центральні державні архіви⁸, зокрема, як зазначено вище, наразі функціонує 9 таких установ – серед них ЦДЕА України та ЦДАЗУ. Положення про центральні державні архіви затверджуються наказами Міністерства юстиції України. Ці ж Положення доповнюють і конкретизують Конституцію, закони України, укази Президента та рішення Уряду, які

Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукописів; Гол. арх. управління при КМ України; Укр. держ. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 1996. С. 19–40; *Новохатський К. Є.* Закон України «Про Національний архівний фонд і архівні установи» та деякі завдання у зв'язку із створенням НАІС та інших автоматизованих архівних систем // Там само. С. 66–71; *Дубровіна Л. А.* «Архівна та рукописна Україніка»: до проблеми об'єкта археографічного та інформаційного опису в системі НАІС // Там само. С. 41–62; *Спасенова Ю. М.* Термінологічний аналіз понять «інформаційні архівні ресурси» й «електронні архівні ресурси» // Вісник Харківської державної академії культури. 2014. Вип. 43. С. 126–135; Віднесення електронних інформаційних ресурсів до Національного архівного фонду: аналіт. Огляд / Держ. архівна служба України; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства; уклад.: Т. М. Ковтанюк, Н. М. Христова. Київ, 2012. 33 с.; *Кисельова А. А.* Архівні ресурси України в глобальній інформаційній мережі: види, доступ, перспективи: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Кисельова Алла Анатоліївна; Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства. Київ, 2005. 19 с.; *Левченко Л. Л., Попова Л. М., Хромов А. В.* Національні архівні інформаційні ресурси: правові засади реформування архівної справи // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2021. № 1(93). С. 249–263.

⁸ Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-ХІІ (в ред. від 16.10.2020) // Верховна Рада. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 23.03.2022).

в комплексі визначають правові засади діяльності ЦДЕА України та ЦДАЗУ.

Відповідно до Положення про ЦДЕА України⁹, основними завданнями архіву є: 1) участь у реалізації державної політики в сфері архівної справи та діловодства; 2) забезпечення формування Національного архівного фонду, комплектування ЦДЕА України профільними документами, їх облік та зберігання, використання відомостей, що в них містяться; 3) надання методичної допомоги державним архівним установам, архівним відділам міських рад, підприємствам, установам, організаціям – джерелам формування Національного архівного фонду з питань роботи з профільними документами, організації електронного документообігу; 4) участь у підготовці нормативно-правових актів, науково-методичних розробок із питань роботи з профільними документами, впровадження електронного документообігу, зберігання профільних документів та використання їхньої інформації; 5) забезпечення реалізації прав громадян на вільний доступ до відомостей, що містяться в архівних документах; 6) забезпечення дотримання законодавства України про Національний архівний фонд та архівні установи; 7) участь у проведенні наукової й методичної роботи у сфері архівної справи, документознавства.

Профільними документами для ЦДЕА України¹⁰ є документи в електронній формі, у т. ч. електронні документи юридичних та фізичних осіб – джерел формування Національного архівного фонду, передані державними архівними установами й архівними відділами міських рад до ЦДЕА України; документи в електронній формі, у т. ч. електронні документи особового походження, передані власниками або уповноваженими ними особами до ЦДЕА України; електронні інформаційні ресурси, у т. ч. відібрані ЦДЕА України на постійне зберігання; документи, що відносяться до власного архівного фонду ЦДЕА України; страховий фонд і фонд користування документами та копії документів, що зберігаються в інших архівах, музеях і бібліотеках; цифрові копії документів Національного архівного фонду, створені для фонду користування, що зберігаються в архівних установах; цифрові копії описів справ постійного зберігання, передані державними архівними установами та архівними відділами міських рад до ЦДЕА України; облікові документи і довідковий апарат до документів ЦДЕА України у паперовій та електронній формах.

⁹ Про затвердження Положення про Центральний державний електронний архів України: Наказ Міністерства юстиції України від 21.05.2012 р. № 759/5 (в ред. від 29.12.2016) // Верховна Рада. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0759323-12> (дата звернення: 23.03.2022).

¹⁰ Там само.

Так само Положенням¹¹ визначено профільні документи ЦДАЗУ: оригінали і/або копії документів, що були в різні історичні періоди вивезені за кордон чи створені за кордоном, але відбивають події історії України в її сучасних кордонах; оригінали і/або копії документів, що є історико-культурним надбанням зарубіжного українства, які на законних підставах надійшли у власність України і внесені до Національного архівного фонду; 2) страховий фонд копій документів, що зберігаються в інших архівах, музеях і бібліотеках; 3) облікові документи ЦДАЗУ та архівні довідники (описи, каталоги, картотеки, путівники, електронні носії інформації, бази даних тощо), що розкривають склад і зміст документів.

Варто зазначити, що ЦДЕА України та ЦДАЗУ в силу історичного розвитку архівної справи України та власної матеріально-технічної бази ніколи не були і досі не стали монопольним чи унікальним сховищем профільних для себе архівних інформаційних ресурсів: електронних документів НАФ та архівної україніки відповідно.

Поточний стан розвитку ЦДЕА України та ЦДАЗУ

15 років діяльності ЦДЕА України та ЦДАЗУ – наймолодших серед центральних держархівів, можна охарактеризувати як процес становлення, що затягнувся. Ключові показники звітів та паспортів цих установ свідчать, що вони є найменшими за кількістю фондів та архівних справ, окремих документів на зберіганні загалом. Сукупно¹² в традиційних чи електронних сховищах зібрано декілька тисяч одиниць зберігання, що не відповідає рівню центральних державних архівів. Такі обсяги зберігання документів НАФ є навіть меншими ніж для рівня архівного підрозділу районних державних адміністрацій в будь-якому регіоні, водночас у цих 2-х центральних архівах державою утримуються на порядок більші штати співробітників і витрачаються в десятки разів більші кошти державного бюджету. Ці висновки підтверджуються звітами ЦДЕА України та ЦДАЗУ, поданими до Державної архівної служби України за результатами 2021 р. Особливу увагу варто звернути на те, що ці архіви майже не відвідуються користувачами (загальна кількість відвідувачів протягом року традиційно дорівнює нулю або не перевищує пари десятків користувачів). Фактично, ЦДЕА України та ЦДАЗУ – єдині серед центральних державних архівних установ Украї-

¹¹ Про затвердження Положення про Центральний державний архів зарубіжної україніки: Наказ Міністерства юстиції України від 21.05.2012 р. № 759/5 (в ред. від 04.09.2020) // Верховна Рада. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0759323-12> (дата звернення: 23.03.2022).

¹² Перелік фондів // Центральний державний електронний архів України. URL: <https://tsdea.archives.gov.ua/ua/funds/> (дата звернення: 23.03.2022); Архівні фонди ЦДАЗУ // Центральний державний архів зарубіжної україніки. URL: <https://tsdazu.archives.gov.ua/archives/9> (дата звернення: 23.03.2022).

ни, які не надають платних послуг користувачам та не мають жодної гривні, акумульованої на рахунках спеціального фонду державного бюджету. Така практика й політика архівів додатково негативно впливає на рівень їхнього матеріально-технічного забезпечення, особливо в умовах повномасштабної збройної агресії росії проти України і скорочення видатків державного фінансування державного сектору економіки.

Водночас, варто розуміти, що для держави є критично важливими виконання на належному рівні реалізації політик щодо комплектування, обліку, збереження та використання профільних для ЦДЕА України та ЦДАЗУ документів НАФ. Обов'язком Державної архівної служби України є розробити дієвий механізм роботи спроможних архівів, відповідальних за ці напрями, зокрема шляхом оптимізації системи центральних державних архівів.

Пропозиції щодо оптимізації системи центральних державних архівів України в умовах війни

2022 р. є часом складних і відповідальних кроків і рішень для органів влади України. Очевидною проблемою архівної галузі України є її консервативність і слабка керованість внаслідок застарілої нормативно-правової бази. Комплексним рішенням має стати ухвалення принципово нового профільного закону¹³ з визначенням нових основних дефініцій та побудовою галузевої вертикалі державних архівів. Водночас, в умовах війни нагальною є потреба оптимізації системи центральних державних архівів із метою перетворення окремих із них на спроможні установи, здатні виконувати весь спектр визначених завдань. Реальним шляхом вирішення згаданої проблеми є підготовка Державною архівною службою України в ініціативному порядку проекту постанови Кабінету Міністрів України, яка передбачає відповідно до частини першої Ст. 25 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»¹⁴: 1) утворити: **Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки**, реорганізувавши шляхом злиття Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний архів зарубіжної україніки; **Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів**, реорганізувавши шляхом злиття Центральний державний кінофотофоноархів України

¹³ Левченко Л. Л., Хромов А. В. Реформування архівної системи України: минуле і майбутнє (архівознавчий, історичний та правовий аспекти) // Архівістика: теорія, методика, практика: матер. Другої міжн. наук.-практ. конференції. Кам'янець-Подільський: Друкарня «Рута», 2021 С. 113–120.

¹⁴ Про Національний архівний фонд та архівні установи: Закон України від 24.12.1993 р. № 3814-ХІІ (в редакції від 16.10.2020) // Верховна Рада. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> (дата звернення: 23.03.2022).

імені Г. С. Пшеничного, Центральний державний електронний архів України; 2) установити, що: центральні державні архіви України, які припиняють діяльність згідно з цією постановою, продовжують здійснювати повноваження та функції у визначених сферах до завершення здійснення заходів з утворення центральних державних архівів, яким передаються їхні повноваження і функції; центральні державні архіви, які утворюються згідно з цією постановою, є правонаступниками центральних державних архівів України, які реорганізуються; реорганізація, утворення та подальше утримання центральних державних архівів, зазначених у цій постанові, здійснюється в межах видатків, передбачених Державній архівній службі України в Державному бюджеті України на відповідний рік; 3) Міністерству юстиції затвердити у двомісячний строк Положення про Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки й Положення про Центральний державний аудіовізуальний та електронний архів.

Висновки

Створення за рішенням Уряду в 2007 р. нових архівів – Центрального державного електронного архіву України та Центрального державного архіву зарубіжної україніки було вчасним і обґрунтованим. Водночас державою й керівництвом архівів не було забезпечено ефективного виконання головної мети – побудова спроможних установ, здатних реалізувати державну політику в архівній справі щодо профільних документів НАФ. Ця проблема стала особливо нагальною після початку широкомасштабної фази війни росії проти України з 24 лютого 2022 р. Оптимальним рішенням має стати реорганізація і створення нових потужних центральних архівів: Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки й Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву. Потужний кадровий склад, належна матеріально-технічна база та пристойні рівні спецфондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України та Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, посилені ресурсами архівів, що ліквідуються шляхом злиття, мають забезпечити сталу роботу реорганізованих установ за розширеним колом основних завдань.

REFERENCES

1. Akulenko, V. I. (2009, 2010). Polityko-pravovi problemy povnennia kulturnykh tsinnosti mizh derzhavamy SND [Political and legal issues of the return of cultural property among the CIS states]. *Pratsi Tsentru pamiatkoznavstva* (Ch. 1(15), pp. 5–17; Ch. 2(17), pp. 5–15. [in Ukrainian].
2. Akulenko, V. I. (2013). *Mizhnarodne pravo okhorony kulturnykh tsinnosti ta yoho implementatsiia u vnutrishnomu pravi Ukrainy* [International law of

protection of cultural property and its implementation in the domestic law of Ukraine]. Kyiv: Yustinian. [in Ukrainian].

3. Boriak, H. V. (1996). NAIS i problemy dostupu do arkhivnoi informatsii v dokumentalnykh arkhivnykh ta informatsiinykh systemakh [NAIS and the access problems to archival information in documentary archival and information systems]. In O. S. Onyschenko (Ed.), *Natsionalna arkhivna informatsiina systema «Arkhivna ta rukopysna Ukrainika» i kompiuteryzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini* (Vyp. 1: Informatyzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy: zbirnyk naukovykh prats, pp. 19–40). Kyiv. [in Ukrainian].

4. Boriak, T. H. (2011). Kontsept «ukrainiky» u praktychnii diialnosti z rozshuku ta povnennia arkhivnoi ukrainiky z Rosii (1917 – seredyna 1930-kh rr.) [The concept of «Ukrainica» in the practical activities of the search and return of archival Ucrainica from Russia (1917 – mid-1930s)]. *Spetsialni istorychni dystsypliny*, 18, 38–43. [in Ukrainian].

5. Dubrovina, L. A. (1996). «Arkhivna ta rukopysna Ukrainika»: do problemy obiekta arkeohrafichnoho ta informatsiinoho opysu v systemi NAIS [«Archival and manuscript Ucrainica»: to the problem of the object of archeographic and information description in the NAIS system]. In O. S. Onyschenko (Ed.), *Natsionalna arkhivna informatsiina systema «Arkhivna ta rukopysna Ukrainika» i kompiuteryzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini*. Vyp. 1: Informatyzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy: zbirnyk naukovykh prats, pp. 41–62). Kyiv. [in Ukrainian].

6. Kot, S. I. (2010). Z istorii formuvannia orhanizatsiinykh zasad derzhavnoi polityky povnennia ta restytutsii kulturnykh tsinnosti v nezalezhnii Ukraini [On the history of the formation of state policy organizational principles on the return and restitution of cultural property in independent Ukraine]. In *Istoriia Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty* (pp. 361–371). [in Ukrainian].

7. Kot, S. I. (2016). Problemy povnennia kulturnykh tsinnosti v ukraiinsko-rosiiskykh mizhderzhavnykh vidnosynakh (1991–2015 rokiv) [The problems of cultural property restitution in Ukrainian-Russian interstate relations (1991–2015)]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 21, 160–177. [in Ukrainian].

8. Kovtaniuk, T. M. & Khrystova, N. M. (Comps.) (2012). *Vidnesennia elektronnykh informatsiinykh resursiv do Natsionalnoho arkhivnoho fondu: analitychnyi ohliad* [Attribution of electronic information resources to the National Archival Fond: analytical review]. Derzhavna arkhivna sluzhba Ukrainy; Ukrainskyi naukovo-doslidnyi instytut arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Kyselova, A. A. (2005). *Arkhivni resursy Ukrainy v hlobalnii informatsiinii merezhi: vydy, dostup, perspektyvy* [Archival resources of Ukraine in the global information network: types, access, prospects] (Abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].

10. Levchenko, L. L. & Khromov, A. V. (2021). Reformuvannia arkhivnoi systemy Ukrainy: mynule i maibutnie (arkhivoznavchyi, istorychnyi ta pravovyi aspekty) [Reforming the archival system of Ukraine: past and future (archival, historical and legal aspects)]. Abstract of Papers: *Arkhivistyka: teoriia, metodyka, praktyka: materialy Druhoi mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 113–120). Kamianets-Podilskyi: Drukarnia «Ruta». [in Ukrainian].

11. Levchenko, L. L. (2018). *Chornomorskyi viiskovo-morskyi arkhiv (1794–1934). Doslidzhennia. Dokumenty. Reiestr fondiv: rekonstruktsiia* [Black Sea Naval Archive (1794–1934). Research. Documents. Register of fonds: reconstruction]. Mykolaiv: Ilion. [in Ukrainian].
12. Levchenko, L. L., Popova, L. M. & Khromov, A. V. (2021). Natsionalni arkhivni informatsiini resursy: pravovi zasady reformuvannia arkhivnoi spravy [National archival information resources: legal bases of archival reform]. *Visnyk Luhanskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav imeni E. O. Didorenka*, 1(93), 249–263. [in Ukrainian].
13. Lozenko, L. I. (1994). Arkhivni vtraty Ukrainy: vyvezene do Rosii [Archival losses of Ukraine: exported to Russia]. *Pamiatky Ukrainy*, 3–6, 87–91. [in Ukrainian].
14. Lupandin, O. I. (2020). Pytannia restytutsii kulturnykh tsinnosti v konteksti ukraïnsko-rosiïnskykh myrnykh perehovoriv 1918 r. [The issue of restitution of cultural property in the context of the 1918 Ukrainian-Russian peace negotiation]. *Problemy vyvchennia istorii Ukraïnskoï revoliutsii 1917–1921 rokiv*, 5, 287–314. [in Ukrainian].
15. Matiash, I. B. (2007). Kontseptsiia stvorennia ta funktsionuvannia Natsionalnoho reiestru «Arkhivna ukrainika» [The concept of founding and functioning of the National Register «Archival Ucrainica»]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 15, 12–18. [in Ukrainian].
16. Matiash, I. B. (2008). *Arkhivna ukrainika v Kanadi: istoriografii, typolohiia, zmist* [Archival Ucrainica in Canada: historiography, typology, content]. Kyiv: Horobets. [in Ukrainian].
17. Nestulia, O. O. (1993). *Vyzvolni zmahannia ukraïnskoho narodu i okhrona pamiatok kultury: 1917–1920 rr.* [Fight for independence of the Ukrainian people and protection of cultural monuments: 1917–1920]. Poltava. [in Ukrainian].
18. Novokhatskyi, K. Ye. (1996). Zakon Ukrainy «Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond i arkhivni ustanovy» ta deiaki zavdannia u zviazku iz stvorenniam NAIS ta inshykh avtomatyzovanykh arkhivnykh system [Law of Ukraine «On the National Archival Fond and Archival Institutions» and some tasks in connection with the creation of NAIS and other automated archival systems]. In O. S. Onyschenko (Ed.), *Natsionalna arkhivna informatsiina systema «Arkhivna ta rukopysna Ukraïnika» i kompiuteryzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini* (Vyp. 1: Informatyzatsiia arkhivnoi spravy v Ukraini: suchasnyi stan ta perspektyvy: zbirnyk naukovykh prats, pp. 66–71). Kyiv. [in Ukrainian].
19. Paliienko, M. H. (2008). *Arkhivni tsentry ukraïnskoï emihratsii (stvorennia, funktsionuvannia, dolia dokumentalnykh kolektsii)* [Archival centers of Ukrainian emigration (creation, functioning, fate of documentary collections)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
20. Papakin, H. V. (2004). Peremishcheni arkhivy: spadshchyna podilenoï svitu (tezy) [Displaced archives: legacy of a divided world (thesis)]. *Arkhivy Ukrainy*, 3(254), 87–88. [in Ukrainian].
21. Povnennia na Ukrainu arkhivnykh materialiv iz Moskvy [Return of archival materials from Moscow to Ukraine]. *Biuletën Ukrtsentrarkhivu*, 17(19), 6–8. Kharkiv. 25 November 1926 r. [in Ukrainian].
22. Pro Natsionalnyi arkhivnyi fond ta arkhivni ustanovy: Zakon Ukrainy vid 24.12.1993 r. № 3814-XII (v red. vid 16.10.2020) [On the National Archival Fond

and archival institutions: Law of Ukraine of 24.12.1993 № 3814-XII (as amended on 16.10.2020)]. Verkhovna Rada. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12> [in Ukrainian].

23. Pro utvorennia Tsentralnoho derzhavnoho elektronnoho arkhivu Ukrainy ta Tsentralnoho derzhavnoho arkhivu zarubizhnoi ukrainiky: Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12.05.2007 r. № 279-r. [On the foundation of the Central State Electronic Archives of Ukraine and the Central State Archives of Foreign Ucrainica: Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 12.05.2007 № 279-r.]. Verkhovna Rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279-2007-r#Text> [in Ukrainian].

24. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky: Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 21.05.2012 r. № 759/5 (v redaktsii vid 04.09.2020) [On the approval of the Regulation on the Central State Archives of Foreign Ucrainica: Order of the Ministry of Justice of Ukraine of May 21, 2012 № 759/5]. Verkhovna Rada. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0759323-12> [in Ukrainian].

25. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Tsentralnyi derzhavnyi elektronnyi arkhiv Ukrainy: Nakaz Ministerstva yustytzii Ukrainy vid 21.05.2012 r. № 759/5 (v red. vid 29.12.2016) [On the approval of the Regulation on the Central State Electronic Archives of Ukraine: Order of the Ministry of Justice of Ukraine of May 21, 2012 № 759/5]. Verkhovna Rada. Zakonodavstvo Ukrainy. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0759323-12> [in Ukrainian].

26. Spasenova, Yu. M. (2014). Terminolohichniy analiz poniat «informatsiini arkhivni resursy» i «elektronni arkhivni resursy» [Terminological analysis of the concepts «information archival resources» and «electronic archival resources»]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii kultury*, 43, 126–135. [in Ukrainian].

Anatolii Khromov

Candidate of Historical Sciences,
Head,

State Archival Service of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9546-7089>

THE OPTIMIZATION OF THE CENTRAL STATE ARCHIVES SYSTEM OF UKRAINE IN WAR CONDITIONS

Abstract. The large-scale war phase, waged by the Russian Federation war against Ukraine, began on February 24, 2022, and posed a number of urgent problems for the Government of Ukraine, such as ensuring the sustainable operation of the central state archives system in the face of armed aggression, reducing state budget expenditures, and relocating of professionals. **The aim** of this study is to characterize and analyze the provisions and practices of the central archives of Ukraine, primarily the Central State Electronic Archives of Ukraine, the Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica, the Central State Archives of Public Associations of Ukraine, and the H.S. Pshenychny Central State Film and Photo

Archives of Ukraine, as well as to identify proposals for improving the administration of their activities and further reorganization. **Research methods.** The system method (for the analysis of the archival structure and its functionality), general scientific-comparative and special – comparative-legal, and comparative-historical methods (for comparing the implementation practice of this activity direction of state archives in Ukraine) are used. The author also used the formal-legal method to characterize comprehensively the main legal categories of archival legislation of Ukraine. Method of scientific interpretation of the law was used to substantiate the content of resolutions and the Cabinet of Ministers of Ukraine orders and other regulations. **The results of the study** are proposals for the preparation of a government's draft decision on optimizing the system of central state archival institutions in Ukraine. **Conclusions.** It is established that the current structure of the central state archives of Ukraine does not fully ensure the implementation of state archival policy in the areas of formation, accounting, storage, and use of information resources in electronic form and archival Ukrainica. Optimizing the four state archives by merging them into two new ones should significantly improve the situation.

Ke words: State Archival Service of Ukraine; electronic archives; archival Ukrainica; audiovisual archives; archives in war conditions.

АРХІВИ – ДО 100-ї РІЧНИЦІ ТЕАТРУ «БЕРЕЗІЛЬ»

31 березня 1922 р. у Києві Лесь Курбас створив студію-театр «Березиль», що стала флагманом модернізму в українському театральному мистецтві.

Оцінка діяльності видатного драматурга і режисера та його театру була переглянута після відновлення незалежності України. Директорка Центру Лесь Курбаса, академік Академії мистецтв України, докторка мистецтвознавства Неллі Корнієнко так висловилася про генія української культури: «Ми мали митця ХХІ–ХХІІ століття. Це абсолютно сьогодні зрозуміло після реконструкції його вистав. Це людина, яка вважала, що театр є парламентом держави, що культура важливіша від інших сфер діяльності, що виявилось у ХХІ столітті правдою».

Попри ідеологічні переслідування, цькування березольців, нищівний розгром театру в 1930-х, арешт, соловецькі табори, а потім розстріл у 1937 р. в урочищі Сандармох Лесь Курбаса й Миколи Куліша, тоталітарній владі не вдалося знищити «Березиль». Його творча спадщина проявлялася і проявляється в українській культурі, надаючи потужний імпульс до нових творчих пошуків і обріїв, модерних шляхів розвитку в європейському і світовому контексті.

У цей драматичний для нашої країни час за ініціативи і під егідою Державної архівної служби України низка державних архівів (Центральний державний архів вищих органів влади України, Центральний державний архів громадських об'єднань України, Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, Центральний

державний кінофотофоноархів України імені Г. С. Пшеничного, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Архів управління Служби безпеки України у Харківській області, Державний архів Київської області, Державний архів Львівської області, Державний архів Одеської області, Державний архів Тернопільської області, Державний архів Черкаської області) об'єднали свої зусилля задля реалізації масштабного виставкового проєкту до 100-ї річниці театру «Березіль».

Серед документальних джерел, що нині є у вільному доступі на офіційному вебпорталі Укрдержархіву, представлені, зокрема, реєстраційна картка для використання деканату

А. Петрицький.
Портрет Леся Курбаса.
Червень 1922 р. Фотокопія.
ЦДАМЛМ України. Ф. 653.
Оп. 2. Од. зб. 1281. Арк. 2.

на студента філософського факультету університету ім. Яна Казимира у Львові Олександра Курбаса; світлини учасників 1-ї та 2-ї майстерень мистецького об'єднання «Березіль»; фотокопія портрета Леся Курбаса; сцени репетицій, а також вистав; витяг із протоколу засідань Ради Народних Комісарів УСРР про надання пільг державній капелі «Думка» та студії «Березіль»; протокол наради з питання репертуару Державного театру «Березіль» у Харкові та план роботи на сезон 1925/1926 рр.; протокол допиту Курбаса від 17 березня 1934 р. та інші архівні документи, частину з яких розміщуємо нижче.

Світлина учасників 1-ї та 2-ї майстерень мистецького об'єднання «Березіль».
Київ, лютий 1923 р. ЦДАВО України. Ф. 4473. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 87.

Режисерська лабораторія театру «Березиль». Зліва направо: сидять – Я. Бортник, В. Василько, Б. Тягно, З. Пігулович, Л. Курбас, Ф. Лопатинський, Ю. Лішанський; стоять – П. Береза-Кудрицький, І. Крига, А. Авраменко (Ірій). м. Київ, 1925 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. обл. 0-183801.

Програма гастрольного туру
Українського державного драматичного театру «Березиль». 1925/1926 рр.
ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 5. Спр. 435. Арк. 31, 34зв.

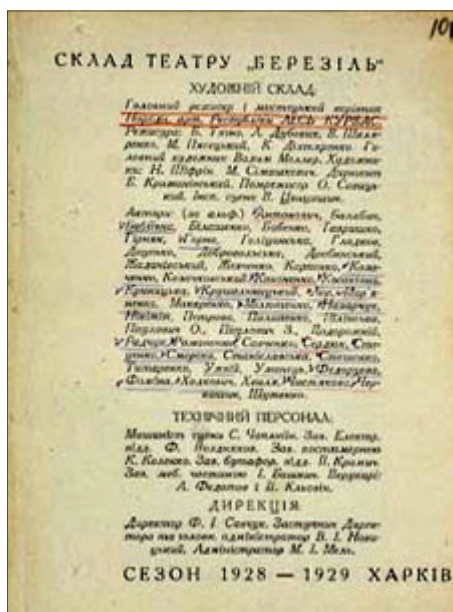
Колектив театру «Березиль». м. Київ, 1926 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 215. Оп. 1. Од. зб. 87. Арк. 2.

Мар'ян Крушельницький у ролі Малахія і Ольга Доценко у ролі сестри-жалібниці у спектаклі «Народний Малахій» за п'єсою М. Куліша у постановці театру «Березиль». 1928 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 616. Оп. 6. Од. зб. 522. Арк. 6.

Лесь Курбас із дітьми під час відвідання ним літнього табору
Драматичної студії імені Л. Курбаса. м. Ржищев. 1928 р.
ЦДАМЛМ України. Ф. 1286, Оп. 1. Од. зб. 38. Арк. 3.

Титульний аркуш брошури «Державний драматичний театр «Березіль»». Харків, 1929 р. 26 с. та зворот із складом театру на 1929 р. Брошура присвячена підсумкам театрального сезону 1928–1929 рр. і видана до київських гастролей театру, які відбувалися з 1 травня до червня 1929 р.
Галузевий державний архів Служби безпеки України. Ф. 20–21.

Наталія Ужвій у ролі Маклени
зі спектаклю за п'єсою
Миколи Куліша
«Маклена Граса» у постановці
театру «Березіль». Без дати.
*ЦДАМЛМ України. Ф. 329.
Оп. 1. Од. зб. 13. Арк. 4.*

Будинок, в якому працював театр «Березиль» у м. Харкові. 1932 р.
ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. Од. обл. 2-12265.

Детальніше з документами виставкового проєкту можна ознайомитися за посиланням: <https://archives.gov.ua/ua/berezil/>

DOI 10.47315/archives2022.330.121

УДК 792:[930.253+069](477)

Ганна Веселовська

докторка мистецтвознавства, професорка,
завідувачка відділу театрознавства,
Інститут проблем сучасного мистецтва
Національної академії мистецтв України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4898-5000>

МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ «БЕРЕЗІЛЬ» – ТЕАТР «БЕРЕЗІЛЬ» В АРХІВНИХ І МУЗЕЙНИХ ЗІБРАННЯХ УКРАЇНИ (до 100-річчя з дня створення)

Анотація. Мета роботи – розглянути широкий спектр архівних документів, що стосуються особливостей діяльності унікального театального колективу – Мистецького об'єднання «Березіль» – театру «Березіль» та його фундатора – видатного режисера, реформатора театру Леся Курбаса. **Методологія дослідження.** При розробленні питання застосовувалися методи соціокультурного, культурно-історичного і системного підходів. Також використано історичний, джерелознавчий, феноменологічний та аналітичний методи. Культурологічний підхід уможливив вивчення діяльності Мистецького об'єднання «Березіль» – театру «Березіль» як культурологічного феномена. **Наукова новизна.** Вперше здійснено комплексний огляд документальної спадщини Мистецького об'єднання «Березіль» – театру «Березіль» в архівних і музейних колекціях України. Предметом розгляду стали об'ємні зібрання Музею театального, музичного і кіномистецтва України, наукового архіву Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, архівних сховищ м. Харкова, приватних колекцій тощо. **Висновки.** У публікації наголошується на специфіці джерелознавчого вивчення театальної творчості, а також на значному потенціалі вітчизняних архівів і музеїв у дослідженні виняткового явища української культури – Мистецького об'єднання «Березіль» – театру «Березіль». **Перспективи подальших досліджень.** Повноцінне відтворення всіх обставин функціонування Мистецького об'єднання «Березіль» – театру «Березіль» неможливе без обстеження великого комплексу іконографічних матеріалів, який включає програми й афіші вистав, ескізи костюмів і декорацій, макети до спектаклів тощо. Водночас, усебічний розгляд театально-організаційної діяльності Мистецького об'єднання «Березіль» – театру «Березіль» не буде повним без урахування документів адміністративно-господарчого характеру, а також документів із слідчих справ акторів, режисерів та інших співробітників театру.

Ключові слова: Лесь Курбас; Мистецьке об'єднання «Березіль»; театр «Березіль»; театральна спадщина; архівні й музейні фонди; іконографічні матеріали.

Фіксування та архівування театрального процесу, документування вистав, збирання театральних артефактів як наукова проблема поста-ла повною мірою близько 150 років тому. Власне на другу половину XIX ст. припадає створення при театрах музейних збірок, започатко-вується мода на приватне колекціонування документів і предметів, дотичних до театральної творчості. У різних європейських країнах ці процеси відбувалися спонтанно і несинхронно, оскільки ні держав-них, ні громадських інституцій, що акумулювали б театральні зібран-ня, не існувало, а в музеях, архівах і бібліотеках театральні реалії не вважалися предметами, вартими колекціонування. Тож, лише в окре-мих випадках поважні великі театри утворювали власні архіви й ко-лекції. Так, приміром, виникли Бібліотека-музей при Комеді Франсез (Париж, Франція), музей Театру Ла Скала (Мілан, Італія) та музей при Бургтеатрі (Відень, Австрія), які, за великим рахунком, позиціонували-ся як колекції досягнень і підвищували іміджевий статус театральних колективів.

У подальшому наукові підходи до збирацької діяльності та архі-вування в сфері театру сформувалися переважно під впливом концеп-ції відомого німецького історика й теоретика театру Макса Германа, який поклав початок систематичному вивченню театру через його до-кументування і збирання іконографічних матеріалів. Такий підхід до осмислення історії театру виявився надзвичайно плідним. І не дивно, що реформатор сценічного мистецтва Лесь Курбас (Олександр-Зенон Степанович Курбас, 1887–1937), маючи дар провиденції, став першим в Україні театральним діячем, який, фактично спираючись на ідеї Мак-са Германа, ініціював системне і систематичне архівування театраль-них реалій.

30 березня 1922 р. у Києві, з широким розголосом у душі епатаж-ної перформативної акції, безпосередньо на вулиці, а також із газетних шпальт оголосили про створення нового театрального угруповання – Мистецького об'єднання «Березіль» (МОБ). Творча діяльність МОБу, який через 4 роки переїхав до Харкова і там переформатувався на ре-пертуарний театр «Березіль», була переконливим виявом театрального авангарду, прикладом викличного сценічного експериментаторства. На-ціленість МОБу на реформування сталих і консервативних театральних форм з усією очевидністю маркувала колектив як футуристський, спря-мований у майбутнє. При цьому далекоглядне бачення Леся Курбаса щодо важливості презентації театру наступним поколінням спонукали його розвивати в межах МОБу музеєфікування творчо-організаційної діяльності березильців. Для Леся Курбаса та його однодумців було про-грамним те, що пізніше сформулювали у своїх твердженнях сучасні науковці з приводу необхідності театрального архівування: «Архів є частиною легалізації дискурсу театрального минулого, оскільки ката-

логізує, упорядковує й робить доступними вистави, програмки, стенограми інтерв'ю тощо, актуалізує їхню образність для майбутнього»¹.

Таким чином, із перших днів існування МОБу, одночасно з іншими творчими лабораторіями та майстернями розпочалася робота Музейної секції, чиїм відповідальним керівником став актор і режисер Василь Василько (справж. прізвище – Міляєв)². Значний доробок музейної секції, який напрацьовувався згідно з концепцією Макса Германа, – збирання іконографічних матеріалів (афіш, програм, фотографій тощо), театральних раритетів (реквізиту, бутафорії) і сценічних костюмів, документування вистав, включно із технічними планами, креслениками, нотними партитурами, склав основу майбутнього театального музею. Відповідно, 30 січня 1923 р. є офіційною датою заснування театального музею при Мистецькому об'єднанні «Березіль» і одночасно днем народження сучасного Музею театального, музичного і кіномистецтва України (МТМКУ).

Попри організаційні пертурбації, зміни у підпорядкуванні музею, який 1926 р. увійшов до складу Всеукраїнської Академії Наук, МТМКУ залишився, як і планував Леся Курбас, найбільшим сховищем матеріалів, що стосуються МОБу – театру «Березіль» Переважна більшість цих скарбів зосереджена у кількох зібраннях його Фонду рукописів. Частина міститься в архіві Леся Курбаса і пов'язана, насамперед, з особистістю митця, його творчими пріоритетами як керівника колективу, художньо-естетичними особливостями діяльності МОБу. Тут зберігаються спогади й статті вихованців Леся Курбаса: режисерів Гната Ігнатовича «Система виховання акторів», Олександра Іщенка «Птахи із гніздів'я Курбаса», нарис актриси і режисерки Зінаїди Пігулович «Спогади про Олександра Степановича Курбаса. Становлення театру “Березіль”», «Спогади про незабутнє» Олексія Швачка, «Спогади про мого вчителя» художниці МОБу – театру «Березіль» Міліци Симашкевич.

Особливо інформативним із точки зору осмислення художньої винятковості мистецької діяльності березильців і глядацького сприйняття спектаклів є фонд театру «Березіль». Зокрема, до нього увійшли близько 500 анкет опитування про вистави кількох київських сезонів МОБу. Анкети, що розроблялися при безпосередній участі Леся Курбаса, містять питання стосовно глядацьких рефлексій, розуміння й тлумачення художніх та екзистенційних меседжів, адресованих публіці.

Інший комплекс документів МОБу – театру «Березіль» МТМКУ відклався в архіві Харківського державного академічного українського

¹ Gale M. B., Featherstone A. The Imperative of the Archive: Creative Archive Research / Research Methods in Theatre and Performance / editors: Baz Kershaw and Helen Nicholson. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd, 2011. P. 18.

² Сап'юлкіна А. Фундатори Українського театального музею // Річник МТМК України: зб. наук. ст. Вип. 2. (2018). С. 7–10.

драматичного театру імені Т. Г. Шевченка. Велика частка цих документів стосується організаційних питань діяльності колективу, що дає уявлення про розгалужену структуру МОБу, особливості функціонування багаторівневої театральної фундації. Крім того, у цьому ж фонді зберігаються рукописи протоколів засідань режисерського штабу, завдяки яким можливо відтворити процес народження вистав.

Ще одна вагома збірка МТМКУ – це архів Василя Василька, в якому міститься одне з найцінніших і найоб'ємніших свідчень епохи – кілька томів його театральних щоденників, що існують у 2-х варіантах: рукописному й машинописі. На загал цей архів налічує тисячі одиниць, серед яких унікальні фото з вистав МОБу – театру «Березіль», підготовчі режисерські матеріали до здійснених особисто Василем Васильком спектаклів, статті, листи, біографічні документи. Безперечно, згаданими великими зібраннями не обмежуються матеріали, що розкривають діяльність МОБу – театру «Березіль». В особових фондах акторів-березильців Степана Бондарчука, Івана Мар'яненка, Бориса Тягна та інших працівників театру кількість документальних свідчень березильської діяльності обчислюється тисячами. На особливу увагу заслуговує і величезне зібрання образотворчих матеріалів МТМКУ, до якого входять численні ескізи, замальовки костюмів і декорацій авторства художників «Березоля» Вадима Меллера, Міліци Симашкевич, Валентина Шкляйва та ін.³

Значна частина іконографічного архівного зібрання МТМКУ, що стосується творчості Леся Курбаса, його особистості, вистав МОБу – театру «Березіль» сьогодні є доступною для відкритого перегляду на сайті музею, завдяки здійсненню діджитального проєкту Open Kurbas. У межах цього проєкту було оцифровано близько 12 тис. музейних предметів: фотографії, негативи, рукописи, документи, афіші, програми, макети вистав і навіть костюми, які можна переглянути, долучившись до Open Kurbas.

Інше масштабне зібрання архівних джерел діяльності МОБу – театру «Березіль» знаходиться в науковому архіві Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України (ІМФЕ). Тут зберігається об'ємний фонд 42 «Театр “Березиль”», де зібрані машинописи стенограм лекцій, прочитаних Лесем Курбасом для членів режисерського штабу про театр, мистецтво актора, з практики сцени. У фонді є також машинописи протоколів засідань режисерського штабу та 11 протоколів засідань станції фіксації і систематизації досвіду, серед яких – матеріали публічних обговорень вистав 1920-х років.

³ Мельник Т. Погляд на сценографічну спадщину Вадима Меллера (Пам'ятки із зібрання Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва України) // Просценіум. 2009–2010. № 1–3(25–26). С. 14–25.

Окремо слід виділити наявність у фонді спогадів акторів, інших співробітників МОБу – театру «Березіль», зокрема режисера Леоніда Болобана «На верхів'ях послідовності і протиріч», композитора Пилипа Козицького «Музика в “Березолі”», художника Дмитра Чукіна. Серед документів фонду – і «Режисерський щоденник» Леся Курбаса, наявний не в оригіналі, а лише в записах його учня – режисера Михайла Верхацького⁴. Окрім того, в особових фондах наукового архіву ІМФЕ, зокрема у фонді Василя Василька зберігаються документи, дотичні до театру «Березіль», й ті, що стосуються безпосередньо Леся Курбаса⁵.

Об'ємний особовий фонд першого хранителя музейної колекції МОБу Василя Василька перебуває на зберіганні в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України). Тут містяться документи біографічного характеру, листування, чернетки театрознавчих праць митця, підготовчі матеріали до вистав тощо. Відклався тут також особовий фонд наступного хранителя березільської колекції – видатного театрознавця Петра Руліна. І хоча наукові інтереси вченого концентрувалися переважно довкола історії театру, його перу належить кілька статей, присвячених театру «Березіль», а саме: «Минулий сезон Березоля», «Березіль у Києві», «Березіль у роках 1922–1932» та ін. Відповідно, комплекс рукописних документів із фонду Петра Руліна, який стосується «Березоля», залишається актуальним джерелом для осмислення творчості колективу.

Крім цього, в ЦДАМЛМ України зібрано чимало особових фондів, де є додаткова інформація про МОБ – театр «Березіль», самого Леся Курбаса. Унікальні фотографії з березільських гастролей 1930 р. наявні у фонді актриси Софії Федорцевої, а у фонді актриси і режисерки-лаборантки МОБу Ганни Бегічевої є рідкісне фото Леся Курбаса з дітьми під час відвідування ним літнього табору московської студії імені Курбаса в Ржищеві 1928 р. Винятково інформативною джерельною базою для дослідження березільської творчості слугують особові фонди режисерів Бориса Балабана, Леся Дубовика, Мар'яна Крушельницького, режисера-лаборанта Івана Криги, актриси Антоніни Смереки-Баглій, акторів Доміана Козачківського і Степана Шагайди, в різний час пов'язаних із МОБом та «Березолем».

Говорячи про мистецький спадок МОБу – театру «Березіль», не можна обійти увагою також архівні зібрання художника Вадима Меллера, композитора Юлія Мейтуса, особистих друзів і знайомих Леся

⁴ Лесь Курбас. Філософія театру / упорядн. М. Лабінський. Київ: Видво Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 47–66.

⁵ Путівник по особових фондах Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Рильського / відп. ред. Г. А. Скрипник; заг. ред. Г. В. Довженок. НАН України. ІМФЕ ім. М. Рильського. Київ, 2005. 408 с.

Курбаса – письменника Володимира Гжицького й Надії Суровцової. На увагу заслуговує особовий фонд сучасного мистецтвознавця Миколи Лабінського, до якого увійшли документи одного з найвідданіших учнів Леся Курбаса – режисера і педагога Михайла Верхацького.

Особливий інтерес для науковців, які займаються вивченням добрку МОБу – театру «Березіль», становить колекція актриси і перекладачки Ірини Стешенко у фондах Музею видатних діячів української культури. До неї входять листи, фото, документи, спогади і автобіографічні матеріали. Тут можна відшукати інформацію щодо окремих вистав і виконання ролей як самою Іриною Стешенко, так й іншими березільцями. Істотною складовою колекції є дискусійні матеріали і листування, пов'язані з підготовкою до видання книги спогадів про Леся Курбаса, а також численні приватні фото березільців, включно із зробленими під час гастрольних поїздок театру⁶.

Колекцією унікальних документів, що розкривають творчий потенціал «Березоля», відзначається музей Харківського державного академічного українського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка. Тут існує окремий фонд з історії постановок театру «Березіль» із безцінною колекцією, що охоплює фотографії, програми, афіші, нотні матеріали, а також режисерські примірники п'єс, здійснених у «Березолі» («Пошилися у дурні», «Шпана» та ін.). У фонді є документи, присвячені акторам і режисерам «Березолю», зберігаються спогади про Леся Курбаса актриси Наталії Ващенко⁷, неопубліковані спогади Антоніни Смереки-Баглій, рукописи підготовчих матеріалів до мемуарної книги про Леся Курбаса.

Програми вистав «Березоля» – «Макбет» Вільяма Шекспіра (1924 р., режисер Лесь Курбас) і «97 неможливіків» Миколи Куліша (1930 р., режисер Лесь Дубовик) є у збірці Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова. Ще тут зберігаються афіші, індивідуальні фото акторів у сценічних костюмах, оригінальні світлини, датовані 1929 р., на яких концертна бригада «Березоля» виступає на взуттєвій фабриці, та фото акторів театру після концерту у шефів – робітників Харківського паровозобудівного заводу⁸.

⁶ Грабар Н. Матеріали про театр «Березіль» з колекції Ірини Стешенко у фондах МВДУК // X науковий семінар «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.», приурочений до дня народження Михайла Петровича Старицького: матеріали / упорядн.: Н. Грабар, О. Гураль, О. Мокану. Київ, 2015. С. 35–46.

⁷ Ващенко Н. Фрагменти спогадів про Курбаса // Театральна бесіда. 2004. № 2. С. 35–39; 2005. № 1. С. 43–46; 2006. № 2. С. 37–43.

⁸ Іванова Н. Харківський Державний Український Академічний Драматичний Театр імені Т. Г. Шевченка (за матеріалами збірки ХІМ імені М. Ф. Сумцова) // Двадцять треті Сумцовські читання: зб. матеріалів Все-

Чималу кількість експонатів, пов'язаних із особою видатного українського режисера, можна віднайти у фонді Леся Курбаса та в інших фондових зібраннях Харківського літературного музею. Зокрема, тут відклався такий унікальний документ як паспорт, виданий 20 квітня 1933 р. на ім'я Курбаса Олександра Степановича. У фонді письменника і драматурга Івана Дніпровського (справж. прізвище – Шевченко) містяться листи до Леся Курбаса, а також листування драматурга з приводу постановки його п'єс у «Березолі» та інших театрах України⁹.

Листування Леся Курбаса з літературним критиком Михайлом Могилянським (1930 р.), спогади про Леся Курбаса Надії Суровцової зберігаються в особових архівних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Тривалий час документи адміністративно-господарчого характеру, які нормували і обмежували творчу діяльність МОБу – театру «Березіль», залишалися поза увагою дослідників та не вважалися пріоритетними при вивченні театрального процесу. Найбільша кількість документальних свідчень про функціонування театру «Березіль» такого роду відклалися у фондах Державного архіву Харківської області. І, відповідно, вихід 2016 р. у книжковій серії «Архів розстріляного відродження» збірки документів «Леся Курбас і театр «Березіль». Архівні документи (1927–1988)», упорядкованої та відредагрованої професоркою Колумбійського університету (Нью-Йорк, США) Ольгою Бертелсен¹⁰, зумовив значне поживлення наукового інтересу до адміністративно-господарських особливостей роботи «Березолі».

Документи Держархіву Харківської області, опрацювання яких стало можливим завдяки фінансовій підтримці Гариманського інституту (Колумбійський університет) та Канадського Інституту Українських Студій, склали левову частку цієї книжки. Історикиня за фахом Ольга Бертелсен із максимальною ретельністю підійшла до опрацювання архівних документів із харківських сховищ й подала їх, зберігши особливості форматів і формулювань. Тут опубліковані протоколи засідань профспілкових і загальних зборів театру, засідань Художньої ради та місцевому, стенограми диспутів, довідки адміністрації, фінансові звіти, документи Народного комісаріату освіти та інших державних

української наукової конференції «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 100-річчю подій Української революції 1917–1921 років. 18 квітня 2017 р. Харків: «Майдан», 2017. С. 170–177.

⁹ Цимбал Н. Раритетні експонати Харківського літературного музею до ювілею Леся Курбаса // Леся Курбас в контексті світової та вітчизняної культури. Матеріали міжнародної наукової конференції до 125-річчя від дня народження Леся Курбаса. 14–15 березня 2012 р. Харків, 2012. С. 196–201.

¹⁰ Леся Курбас і театр «Березіль». Архівні документи (1927–1988) / упорядн., автор перед. і комент. Ольга Бертелсен. Т. 2. Київ: «Смолоскип», 2016. 504 с.

і адміністративних установ столичного Харкова. На підставі цих документальних свідчень можна скласти вичерпне уявлення про матеріально-фінансове забезпечення театру «Березіль», залежність творчого колективу від дотацій Наркомосвіти, що в кінцевому випадку узгоджувалися й контролювалися Москвою. Своєю чергою, система фінансових дотацій була впливовим механізмом регулювання репертуарної політики театру, відстеження його політичної благонадійності.

Серед корпусу документів адміністративно-господарчого характеру, введених у науковий обіг, у Держархіві Харківської області зберігаються неоприлюднені раніше документи, що стосуються естетичних та ідеологічних оцінок вистав «Березолю», а також внутрішнього життя колективу. Яскравим свідченням останнього може бути примірник самвидавівського журналу «Березілець», випущений під час тривалих літніх гастролей 1930 р. містами Херсон–Запоріжжя–Дніпропетровськ. На сьогодні у фондах архіву можна ознайомитися також із документами, пов'язаними із кримінальними звинуваченнями співробітників «Березолю», засуджених за політичними статтями. Зокрема, тут відклалася кримінальна справа директора театру «Березіль» Михайла Дацківа, архівно-слідчі справи окремих акторів і адміністративних працівників театру.

Започатковуючи при МОБі Театральний музей, власне дбаючи про майбутню репрезентацію українського театру, Лесь Курбас мислив стратегічно. Тож, у зверненні Музейної комісії до громадянства щодо поповнення фондів зазначалося: «У цьому музеї мають бути зібрані всі матеріали, щодо історії театральної культури на Україні від найдавніших часів аж до наших днів, незалежно від ідеологічних угруповань, незалежності до тої чи іншої нації, часу і характеру театральної роботи»¹¹. Однак, у переліку очікуваних у майбутньому матеріалів березильці не могли передбачити появи слідчих справ на самих себе, що поповнюватимуть радянські архіви від початку 1930-х років.

Слідча кримінальна справа самого Лєся Курбаса, документи якої в хронологічному порядку опубліковані у згаданій збірці 2016 р., зберігається в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Серед іншого, цей комплекс обвинувальних документів включає анкету та протоколи допитів Лєся Курбаса, протоколи допитів Михайла Дацківа, письменника Івана Ткачука, документи додаткової перевірки, пов'язані з реабілітацією митця. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України зберігаються слідчі справи учнів Лєся Курбаса: режисера Фавста Лопатинського, актора Степана Шагайди, керівника фотолабораторії МОБу Данила Демущького та ін. Такі слідчі й обвинувальні документи сьогодні стають ключовими джерелами для розумін-

¹¹ Лєсь Курбас у театральній діяльності, в оцінках сучасників: документи / заг. ред., передм. і приміт. В. Рєвущького; упорядн. і тех. ред. О. Зінкевич. Балтимор; Торонто: «Смолоскип», 1989. 144 с.

ня обставин і особливостей творчо-адміністративної діяльності МОБу – театру «Березіль», постійного політичного тиску влади на митців.

Враховуючи, що МОБ мало складну розгалужену структуру і, крім кількох київських акторських майстерень поза Києвом, діяли ще Третя, П'ята та Шоста майстерні, інші березільські підрозділи, документальні свідчення про їхню роботу відкладалися в архівних зібраннях різних міст і містечок України. Інформацію про роботу Третьої майстерні під керівництвом Януарія Бортника в Білій Церкві та П'ятої майстерні у Борисполі, очолюваної Вірою Онацькою, можливо віднайти у місцевих музеях і фондах Державного архіву Київської області. Діяльність цих двох майстерень мала виняткове значення для культурно-артистичного життя тоді невеликих міст і, водночас, стала трампліном для майбутніх акторів, режисерів, художників Бориса Дробинського, Андрія Ірія (справж. прізвище – Авраменко), Григорія Лойка, Юрія Стефанчука, Олексія Швачка та ін.

Надзвичайно активною й водночас маловисвітленою до сьогодні була діяльність Шостої майстерні МОБу, заснованої 1924 р. в Одесі Степаном Бондарчуком, Софією Мануйлович та Павлом Долиною. Певний час цей колектив діяв як повноцінна філія «Березолю» і серед іншого випустив авангардну виставу «Чудотворці» за п'єсою Джона Міллінгтона Сінга в режисурі Степана Бондарчука, про що свідчать матеріали тодішньої одеської преси й «Справа театральної майстерні Березоля», яка збереглася в Державному архіві Одеської області¹².

Факти кількаразового перебування на гастролях в Одесі самого театру «Березіль», зокрема, відпочинок березильців на березі моря, гімнастичні вправи на пляжі тощо зафіксовані на численних фотографіях і в кінофрагментах, що зберігаються в Центральному державному кінофотоархіві України імені Г. С. Пшеничного. Серед документів цього ж архіву є кіножурнал з епізодом «Відкриття сезону театру «Березіль» в Харкові» 1930 р. Утім, загалом кінодокументи, що розкривають діяльність Леся Курбаса, МОБу – театру «Березіль», а також багатьох березильців, починаючи від акторів і режисерів та закінчуючи технічними працівниками, є окремим комплексом, який дотепер не опрацьований.

Попри гігантський масив документальних свідчень різного роду про МОБ – театр «Березіль», роззосереджених в архівних зібраннях і музейних колекціях установ України, неможливо применшити цінність документів із приватних зібрань. Спогади й унікальні фото містить значною мірою оприлюднений особистий архів акторів-березильців Романа Черкашина і Юлії Фоміної¹³. Дивом збереглися в родинному архіві Володимира Скляренка – Надії Титаренко фотографії з приват-

¹² Ф. Р-5441. Оп. 1. Спр. 1. 76 арк.

¹³ Черкашин Р., Фоміна Ю. Ми – березильці. Театральні спогади-роздуми / упорядн. В. Собіянський; передм. Н. Єрмакова. Харків: АКТА, 2008. 226 с.

ного життя березильців харківського періоду, серед яких – зняті в оселі Леся Курбаса і Валентини Чистякової. Частково оприлюднені в Україні документи з архіву акторів-березильців Йосипа Гірняка та Олімпії Добровольської, що зберігається в США. У цілому ж, потужний імпульс до пошуку в сімейних зібраннях матеріалів, пов'язаних із «Березолем», дав започаткований 2012 р. проєкт «Діти березильців», до якого долучилися: онука Амвросія Бучми Валентина Заболотна, Марина Черкашина-Губаренко, сини режисерів Юхима Лішанського і Миколи Єсипенка, спадкоємці родини Степана Бондарчука – Софії Мануйлович.

У будь-якому випадку, саме в приватних колекціях зберігаються раритети, відсутні в офіційних зібраннях. Так, у приватній колекції харків'янина Сергія Гордеєва збереглася частина книг з особистої бібліотеки Леся Курбаса¹⁴; є тут і чимало матеріалів, пов'язаних із життям і творчістю дружини Леся Курбаса – актриси Валентини Чистякової, листи численних дослідників життєпису Леся Курбаса – Василя Василька, Петра Медведика, Раїси Скалій.

Навряд чи представлений вище огляд документальних свідчень, фотоматеріалів, театральних раритетів, іконографії тощо, що зберігаються в архівних зібраннях і музейних колекціях України, можна вважати всеохоплюючим і вичерпним. Очевидно, що на сьогодні це неможливо зробити з кількох причин, серед яких – багаторічне свідоме приховування свідчень виняткового мистецького буяння МОБу – театру «Березиль».

Творча вибуховість цього колективу багато в чому забезпечувалася його багатофункціональністю і різноспрямованістю, і ці фактори, своєю чергою, убезпечили цей мистецький організм від забуття. Адже, якщо театральні вистави не піддаються муміфікації, їх неможливо законсервувати і навіть їх ретельна реставрація не дає повноцінного уявлення про артпродукт минулого, то авангардна творчість художників-березильців, документально зафіксовані їхні педагогічні підходи, напрацювання у сфері театральної соціології та адміністрування завдяки архівному збереженню є неспростовними.

REFERENCES

1. Bertelsen, O. (2016). *Les Kurbas i teatr «Berezil». Arkhivni dokumenty (1927–1988)* [Les Kurbas and the Berezil Theater. Archival documents (1927–1988)] (Vol. 2). Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].
2. Cherkashyn, R. & Fomina, Yu. (2008). *My – bereziltsi. Teatralni spohady-rozdumy* [We are bereziltsi. Theatrical memories-reflections] (V. Sobiianskyi, Comp.; N. Yermakova, Foreword). Kharkiv: AKTA. [in Ukrainian].

¹⁴ Гордеєв С. Особиста бібліотека Леся Курбаса // З книжкової колекції Леся Курбаса: каталог / Мін-во культури і мистецтв України. Харківська держ. акад. культури. Харків, 2000. 149 с.

3. Gale, M. B. & Featherstone, A. (2011). *The Imperative of the Archive: Creative Archive Research / Research Methods in Theatre and Performance* (Baz Kershaw and Helen Nicholson, Ed.) (p. 18). Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd. [in English].
4. Hordiev, S. (2000). Osobysta biblioteka Lesia Kurbasa [Lesya Kurbas's personal library]. In *Z knyzhkovoi koleksii Lesia Kurbasa: katalog. Kharkiv*. [in Ukrainian].
5. Hrabar, N. (2015). Materialy pro teatr «Berezil» z koleksii Iryny Steshenko u fondakh MVDUK [Materials about the Berezil Theater from Iryna Steshenko's collection in the Ministry of Internal Affairs fonds]. In N. Hrabar, O. Hural, O. Mokanu (Comps.), *X naukovyi seminar «Rol vyznachnykh osobystosti – myttsiv, diiachiv nauky ta kultury u protsesi formuvannia natsionalnoi samosvidomosti naprykintsi XIX – na pochatku XX st.»*, pryurochenyi do dnia narodzhennia Mykhaila Petrovycha Starytskoho: materialy (pp. 35–46). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Ivanova, N. (2017). Kharkivskiy Derzhavnyi Ukrainskiy Akademichnyi Dramatychnyi Teatr imeni T. H. Shevchenka» (za materialamy zbirky KhIM imeni M. F. Sumtsova) [Taras Shevchenko Kharkiv State Ukrainian Academic Drama Theater (based on collection materials named after M. F. Sumtsov)]. Abstract of papers '17: *Dvadtsiat treti Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhennia tradytsii»*, prysviachenoï 100-richchiu podii Ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rokiv (pp. 170–177). Kharkiv: Maidan. [in Ukrainian].
7. Labinskyi, M. (2001). *Les Kurbas. Filosofia teatru* [Les Kurbas. Philosophy of a theater] (pp. 47–66). Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy». [in Ukrainian].
8. Melnyk, T. (2010). Pohliad na stsenohrafichnu spadschynu Vadyma Mellera (Pamiatky iz zibrannia Derzhavnogo muzeiu teatralnogo, muzychnogo ta kinomystetstva Ukrainy). [A look at Vadim Meller's scenography heritage (Artifacts from the State Museum of Theater, Music and Cinematography of Ukraine collection)]. *Prostsennium*, 1–3(25–26), 14–25. [in Ukrainian].
9. Revutskiy, V. & Zinkevych, O. (1989). *Les Kurbas u teatralnii diialnosti, v otsinkakh suchasnykh: dokumenty* [Les Kurbas in theatrical activities, in the assessments of contemporaries: documents]. Baltymor; Toronto: Smoloskyp. [in Ukrainian].
10. Sapolkina, A. (2018). Fundatory Ukrainskoho teatralnogo muzeiu [Founders of the Ukrainian Theater Museum]. *Richnyk MTMK Ukrainy: zbirnyk naukovykh statei*, 2, 7–10. [in Ukrainian].
11. Skrypnyk, H. A. & Dovzhenok, H. V. (2005). *Putivnyk po osobovykh fondakh Arkhivnykh naukovykh fondiv rukopysiv ta fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii imeni M. Rylskoho* [Guide to the personal fonds of the Archival Scientific Fonds of Manuscripts and Phonographs at the M. Rylsky Institute of Art History, Folklore and Ethnology]. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Tsymbal, N. (2012). Rarytetni eksponaty Kharkivskoho literaturnoho muzeiu do yuvileiu Lesia Kurbasa [Rare exhibits of the Kharkiv Literary Museum dedicated to Les Kurbas' anniversary]. Abstract of Papers '12: *Les Kurbas v konteksti svitovoi ta vitchyznianoï kultury. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 125-richchia vid dnia narodzhennia Lesia Kurbasa* (pp. 196–201). Kharkiv. [in Ukrainian].

13. Vaschenko, N. (2004; 2005; 2006). Frahmenty spohadiv pro Kurbasa [Excerpts from memoirs about Kurbas]. *Teatralna besida*, 2, 35–39; 1, 43–46; 2, 37–43. [in Ukrainian].

Hanna Veselovska

Doctor of Art History,

Professor,

Head of the Department of Theater Studies,

Institute of Contemporary Art

National Academy of Arts of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4898-5000>

**BEREZIL ART ASSOCIATION – BEREZIL THEATER
IN ARCHIVAL AND MUSEUM COLLECTIONS OF UKRAINE
(to the 100th Anniversary of Its Creation)**

Abstract. The aim of the work is to consider a wide range of archival documents related to the peculiarities of the unique theatrical ensemble of the Berezil Art Association – Berezil Theater and its founder – the outstanding director, theater reformer Lesya Kurbas. **Research methodology.** Methods of socio-cultural, cultural-historical and systemic approaches were used in the development of the issue. Historical, source, phenomenological and analytical methods were also used. The culturological approach made it possible to study the activities of the Berezil Art Association – Berezil Theater as a culturological phenomenon. **Scientific novelty.** For the first time, a comprehensive review of the documentary heritage of the Berezil Art Association – Berezil Theater in the archival and museum collections of Ukraine. The volume of collections of the Museum of Theater, Music and Cinematography of Ukraine, the scientific archive of the MT Rylsky Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine, archival repositories of Kharkiv, private collections, etc. **Conclusions.** The publication emphasizes the specifics of the source study of theatrical creativity, as well as the significant potential of national archives and museums in the study of an exceptional phenomenon of Ukrainian culture – the Berezil Art Association – Berezil Theater. **Prospects for further research.** A full-fledged reproduction of all the circumstances of the Berezil Art Association – Berezil Theater is impossible without examining a large set of iconographic materials, which includes programs and posters of performances, sketches of costumes and decorations, models for performances and more. At the same time, a comprehensive review of the theatrical and organizational activities of the Berezil Art Association – Berezil Theater will not be complete without taking into account administrative and economic documents, as well as documents on investigative cases of actors, directors and other employees of the theater.

Key words: Les Kurbas; the Berezil Art Association; the Berezil Theater; theatrical heritage; archival and museum fonds; iconographic materials.

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ДОКУМЕНТАЛЬНІ НАРИСИ

DOI 10.47315/archives2022.330.133
УДК 930.25:082.1]:94(477.51)

Раїса Воробей
кандидатка наук
із державного управління,
директорка,
Державний архів Чернігівської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2648-603X>

«ТРУДЫ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ» ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО КРАЮ

Анотація. Мета роботи – на базі друкованих і архівних джерел проаналізувати окремі аспекти діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії, а саме її видавничу працю через випуск «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии». **Методологія дослідження.** Поставлені завдання вирішувалися за допомогою комплексу загальних взаємодоповнюючих наукових методів, серед яких: системний; історичний, який уможливив у динаміці вивчення процесів створення і розвитку Чернігівської губернської вченої архівної комісії; порівняльний, що застосовувався для визначення окремих аспектів обов'язків новостворених губернських архівних комісій тощо. **Наукова новизна дослідження:** Здійснено аналіз діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії як історичного і науково-культурного осередку на Чернігівщині кінця ХІХ ст.; праналізовано зміст друкованих видань «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии»; окреслено основні функції Комісії щодо збирання і зберігання архівних документів та історичних експонатів здебільшого окремими істориками-краєзнавцями, а також напівааматорськими організаціями, центрами групування місцевих прогресивних громадсько-політичних сил; введено в науковий обіг окремі документи, кресленики, що публікувалися в «Трудах» Комісії. **Висновки.** Кожен із випусків «Трудов Черниговской губернской ученой архивной комиссии» є важливим джерелом для вивчення діяльності Комісії та внеску окремих її членів і представників громадськості Чернігівщини. **Перспектива подальших**

© Р. Воробей, 2022

досліджень полягає в оприлюдненні й подальшій актуалізації окремих документів і публікацій з історії діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії. Впроваджені до наукового обігу, вони послужать важливим матеріалом для різних науково-видавничих проєктів і досліджень.

Ключові слова: губернська архівна комісія; видавнича діяльність; вчена комісія; історичні архіви.

Історичний досвід створення і розвитку різноманітних історико-культурних інституцій в процесі державотворення України в різні історичні періоди є завжди корисним для розуміння шляхів його сучасного реформування. 126 років тому, у 1896 р. була утворена Чернігівська губернська вчена архівна комісія (далі – Комісія), до пріоритетних напрямів наукової діяльності якої належали збирання і описування архівних документів, дослідження церковних пам'яток, церковної історії та біографій визначних земляків, генеалогії місцевого дворянства, української старшини. Комісія залишила по собі немало цікавих видань та історичних розвідок, писемних і речових пам'яток, що стали основою сучасних архівних зібрань і музейних колекцій.

Перші спроби проведення аналізу діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії здійснили А. Лазаревский¹, В. Рудаков², І. Шраг³, П. Добровольский⁴, А. Верзилов⁵, Д. Дорошенко⁶, П. Федоренко⁷, М. Ткаченко⁸. Автори загалом описали початковий період організації роботи архівної комісії, створили біографічні нариси про засновників й активних діячів комісії.

Вивченням діяльності архівної комісії займався Г. Курас, чл.-кор. Української Вільної Академії Наук у США (м. Нью-Йорк), особовий

¹ Лазаревский А. Черниговские архивы // Киевская старина. 1902. Т. 76. № 2. От. 2. С. 90–92.

² Рудаков В. Археология и история в Трудах губернских ученых архивных комиссий // Исторический вестник. 1901. Т. 86. С. 1095–1116.

³ Шраг І. А. М. Лазаревский. Некролог // Земский сборник Черниговской губернии. 1902. № 11. С. 145–160.

⁴ Добровольский П. Отчет о состоянии и деятельности ЧАК до 1903 года // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов, 1903. Вып. 5. Отд. I. С. 72–98.

⁵ Верзилов А. П. М. Добровольский // Земский сборник Черниговской губернии. 1910. № 11–12. С. 159; *Его же*. П. М. Добровольский. Биографический очерк // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. Чернигов, 1911. Вып. 8. С. 195–204; *Його ж.* Наукове життя в Чернігові в 1914–1924 рр. // Україна. Київ, 1925. Кн. 3. С. 180–183.

⁶ Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Прага, 1923. С. 202–203.

⁷ Федоренко П. О. М. Лазаревський та культурні цінності Чернігівщини // Український археографічний збірник. Київ, 1927. Т. 2. С. 22–50.

⁸ Ткаченко М. З нової історіографії Чернігівщини // Чернігів і Північне Лівобережжя. Київ, 1928. С. 484–500.

фонд якого зберігається у Державному архіві Чернігівської області⁹. Едиційну археографію в доробку Чернігівської губернської вченої архівної комісії охарактеризував у своїй праці історик О. Коваленко¹⁰. Діяльність Комісії як архіву, музею, бібліотеки аналізували на підставі документів працівники Держархіву Чернігівської області та Чернігівського обласного історичного музею імені Василя Тарновського Н. Полетун¹¹, І. Гаврись¹², І. Рябчук¹³, Л. Линюк¹⁴ тощо.

Загальні завдання та огляд основних етапів діяльності Чернігівської архівної комісії розглянула в своїй роботі Н. Полетун, зазначаючи, що, по-перше, Комісія мала розглядати справи, призначені до знищення в губернських і повітових установах, і виокремлювати з них для постійного зберігання документи, що мали наукову цінність. По-друге, визначалося завдання робити копії документів з історії Чернігівщини, що зберігалися в інших архівах. По-третє, Комісія мала збирати відомості про приватні архіви регіону. У статті І. Гаврись зазначається, що в науково-довідковій бібліотеці Держархіву Чернігівської області зберігаються друковані примірники «Отчетов Черниговской губернской ученой архивной комиссии». Авторка аналізує звіти про діяльність архівної комісії, підкреслюючи, що ці видання допомагають найточніше уявити як працювала комісія та на що більше зверталось уваги у звітньому періоді. Звіти склалися на початку наступного після звітнього року і, як можемо бачити з друкованих примірників за різні роки, не дуже різнилися за складом і тематикою.

І. Рябчук у своїх розвідках характеризує стан архівів у Чернігівській губернії після закінчення громадянської війни, а також процес становлення архівної справи на Чернігівщині до 1932 р. Л. Линюк знайомить із програмною діяльністю Чернігівської архівної комісії, процесом створення історичного архіву Комісії та заходами щодо збереження документальних пам'яток.

⁹ Курас Г. До історії Чернігівської губернської архівної комісії // Архіви України. № 1. 1994. С. 92–96; Його ж. Перелік видатних діячів Чернігівської архівної комісії // Держархів Чернігівської обл. (Державний архів Чернігівської області). Ф. Р–9044. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 11.

¹⁰ Коваленко О. Едиційна археографія в доробку й діяльності Чернігівської губернської вченої архівної комісії // Сіверянський архів. Вип. 1. Чернігів, 2007. С. 17–27.

¹¹ Полетун Н. Діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії у галузі архівної справи // Там само. С. 6–7.

¹² Гаврись І. Фундатори архівної справи Чернігівщини // Сіверянський історичний архів: зб. наук. праць / редкол.: Р. Б. Воробей (гол. ред.) та ін. Вип. 2. Чернігів, 2013. С. 22–29.

¹³ Рябчук І. Історія архівного будівництва в документах // Там само. С. 16–22.

¹⁴ Линюк Л. Чернігівська губернська вчена архівна комісія: архів, музей, бібліотека // Там само. С. 9–16.

Діяльність Чернігівської губернської вченої архівної комісії відображується на сторінках її періодичного видання «Труды Черниговской губернской ученой архивной комиссии», що склалися з 2-х частин: перша призначалася для ведення журналів засідань комісій, а друга передбачала розміщення праць із різноманітних питань історії, етнографії, краєзнавства тощо, що стосувалися Чернігівського краю або сусідніх із ним територій. В Держархіві Чернігівської області зберігається 11 випусків «Трудов», що охоплюють період діяльності Комісії з початку її утворення у 1896 р. до 1918 р. На прикладі окремих публікацій «Трудов» звернемося до основної проблематики і кола інтересів членів губернської архівної комісії.

Передусім, у першому випуску «Трудов» визначалися головні завдання губернської архівної комісії, які полягали, насамперед, у збиранні та зберіганні документів губернських установ, які мали «наукове значення». Окрім цього, важливим завданням вбачалося виготовлення копій документів, що стосувалися Чернігівського краю та зберігалися в інших архівах. Документи формувалися за т. зв. розрядами, на них склалися описи та систематичні переліки. Комісія опікувалася також станом пам'яток архітектури, займалася проведенням археологічних розкопок. Окремим напрямом роботи було визначено збирання музейних експонатів та організація історичного музею¹⁵.

У першому номері «Трудов» розміщена стаття з неофіційної частини «Черниговских губернских ведомостей» від 14 листопада 1896 р. про заснування Чернігівської губернської вченої архівної комісії, копію якої наводимо.

Наступна інформація першої частини випуску розповідає про проведення п'яти засідань комісії у період із червня 1897 р. до січня 1898 р. Щодо змісту другої частини першого випуску «Трудов», то вона складається з історико-біографічного нарису про Святого Феодосія (Углицького), присвяченого відкриттю у Чернігові у вересні 1896 р. його мощей. Окрім біографічних даних Ф. Углицького, тут опубліковано його листування з різнопланових господарських питань і розміщено копії документів, одну з яких наводимо нижче.

Другий випуск «Трудов» комісії, на жаль, в архіві відсутній, а наступний за хронологією – третій, – окрім журналів засідань комісії за 1899–1900 рр., містить опубліковані листи віце-президента Ради Адміралтейств графа Г. Кушелева, одного із найвпливовіших державних діячів епохи імператора Павла I, до сина Олександра. Листи зберігалися в архівній комісії, передані були Чернігівським губернатором

¹⁵ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897–1898. Вып. 1. Отд. 1. С. 3–4.

ОТКРЫТИЕ ЧЕРНИГОВСКОЙ ГУБЕРНСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ.

Сегодня, 14го ноября, въ 2½ часа дня, по случаю открытия черниговской губернской ученой архивной комиссии (Бульварная улица, городской домъ, б. помещеніе черниговскаго отдѣленія государственнаго банка) преславленнѣйшихъ Питиримовъ епископъ тульскій и Бѣлевскій было отслужено молебствіе съ провозглашеніемъ иконовѣи Государю Императору, Государыня Императрицѣ, Наслѣднику Цесаревичу и всему Царствующему Дому.

Послѣ молебна преслащеннѣйшій Питиримъ произнесъ слѣдующее слово:

„Годъ съ нежиданно прошель съ тѣхъ поръ, какъ сообразно окончательно явель учрежденіи въ городѣ Черниговѣ губернской ученой архивной комисіи. Я вѣрю тотъ день и тотъ часъ, когда иниціаторъ многихъ благихъ учрежденій въ городѣ Черниговѣ, его превосходительство г. начальникъ губерніи, глубокопочтительный Епископъ Константиничъ на одномъ изъ заведеній, происходившихъ въ губернаторскомъ домѣ по дѣламъ общества коченій назоветъ преступниковъ — предложилъ на обсужденіе вопросъ объ учрежденіи комисіи.

„На великое доброе дѣло нужно призывать благословеніе Божіе“ такъ приблизительно, обратясь ко мнѣ, сказалъ тогда Евгеній Константиничъ.

Видя въ сочувствіи доброй мысли, я призвалъ благословеніе Божіе на начало дѣла. Такимъ образомъ совершенно естественно и мое имя спаялось съ учрежденіемъ названной архивной комисіи, а потому прошу позволенія сказать нѣсколько словъ именно въ настоящій день, когда открывается дѣятельность комисіи и когда уже на самую дѣятельность эту призвано благословеніе Божіе.

Оставалось бы выслушать на исторіи многочисленныхъ

Такова цѣль исторіи, возвышенная, благородная цѣль, и служащія достиженія ея заслуживаютъ всякой похвалы. Но что же архивная комисіи? Архивная комисіи вносить свою посильную лепту въ сокращенію потребнаго для исторіи матеріала, и какъ бы мала ни была эта лепта, она имѣетъ свое значеніе. Если бы дѣло и нашей комисіи ограничилось исключительно собираніемъ древнихъ памятниковъ, и притомъ только нашей, мѣстной, родной Черниговской губерніи, то и тогда ея заслуга будетъ велика, потому что путемъ изученія этихъ памятниковъ представится возможность яснѣе, отчетливѣе, согласнѣе съ дѣйствительностію представить прошлое. Но этого мало. Архивная комисіи, какъ пчела, собираетъ матеріалъ, надъ которымъ трудясь, создаетъ зеркало народовъ, дающее возможность или осмысленнѣе опредѣлить себя къ живущей дѣятельности.

Думается, что членамъ комисіи должно быть пріятно сознавать, что и она, посильно дѣлая свое дѣло, приноситъ долю пользы, когда содѣйствуютъ исторіи проливать свѣтъ истинны на вопросы жизни. Благородный починъ достоуважаемаго Евгенія Константинича въ дѣлѣ учрежденія архивной комисіи въ Черниговѣ долженъ привлекать сочувствіе всѣхъ членовъ комисіи, и это съ увѣренностію можно сказать, потому что какъ при первоначальномъ обсужденіи вопроса объ открытіи ея въ Черниговѣ дѣло было начато молитвою, такъ и сейчасъ самое открытіе дѣятельности ея состоялось не при чтеніи обычныхъ въ такихъ случаяхъ рѣчей и рефератовъ, а при молитвенномъ обращеніи къ Богу вѣческихъ, Творцу неба и земли, промышляющему о всѣхъ“.

Затѣмъ владыка окропилъ все помѣщеніе архивной комисіи св. водою.

Съ сегодняшняго дня черниговская губернская ученоя архивная комисіи открыла свою дѣятельность.

При освященіи и открытіи архивной комисіи присутствовали: г. начальникъ губерніи Е. К. Андреевскій съ супругою, вице-губернаторъ А. С. Долгово-Сабуровъ съ супругою, и г. губернскаго предводителя дворянства — черниговскій уѣздный предводитель Г. Н. Глѣбовъ, директоръ народныхъ училищъ Черниговской губерніи П. В. Евстафьевъ, остерскій уѣздный

— 32 —

народовъ, игравшихъ довольно видную роль въ исторіи человечества и приходившихъ постепенно въ совершенный упадокъ, граничащій съ полнымъ уничтоженіемъ, спрашиваю: почему ихъ постигла такая участь? Многие народы, выступивъ на арену исторической жизни, быстро увеличивались, крѣпли, создавали дополняя прочими формами общественной жизни, приобретали довольно сильное вліяніе на окружающихъ сосѣдей, своимъ положеніемъ очень были довольны, но потомъ вслѣдъ за апогеемъ величія слѣдовало быстрое паденіе. Такая разнака жизни народа, кромѣ осязательнаго интереса, заключаетъ въ себѣ много поучительнаго. Интересъ возбуждается еще больше, если мы примемъ во вниманіе то еще обстоятельство, что судьба такая постигла уже многие народы. Перебирая въ памяти эти факты, каждому патриоту желательно усилить себѣ эти невообразимыя явленія и насколько силъ захватитъ предупредить свое родное отъ такой-же печальной участи.

Открытыя памятники древности, располлагающія въ порядкѣ временнаго происхожденія, сравнывая ихъ другъ съ другомъ, мы невольно приходимъ къ тому заключенію, что человекъ постепенно, хотя и медленными шагами и отступаясь, идетъ однако впередъ, развивая постепенно богатство силъ природы своей. Плоды этого изученія оказываютъ сильное благотворное вліяніе на человека. Сопоставляя минувшее прошлое съ настоящимъ, онъ въ самомъ сопоставленіи этомъ очерчиваетъ силы къ дѣйствительной своей дѣятельности и научается болѣе правильно смотрѣть на все окружающее, болѣе правильно опредѣлять путь своей жизни.

Конечно, намѣренія нашей комисіи можетъ и не такъ обширны, но изъ всего сказаннаго вытекаетъ собственно тотъ фактъ, что изученіе древнихъ памятниковъ, путемъ котораго расширяется предъ сознаніемъ нашихъ жизнь прошедшая въ настоящій свѣтъ, приводитъ насъ къ сознательной дѣятельности, болѣе правильной и осмысленной, чѣмъ та, которая опредѣляется чисто естественнымъ путемъ, естественными потребностями, потому что изучая прошлое прошитое, мы имѣемъ дѣло съ процессомъ и слѣдствіями процесса жизни, имѣемъ возможность достойному подражанію, правильному — подражать, а отъ заблужденій, ошибокъ, допущенныхъ тамъ — остерегаться.

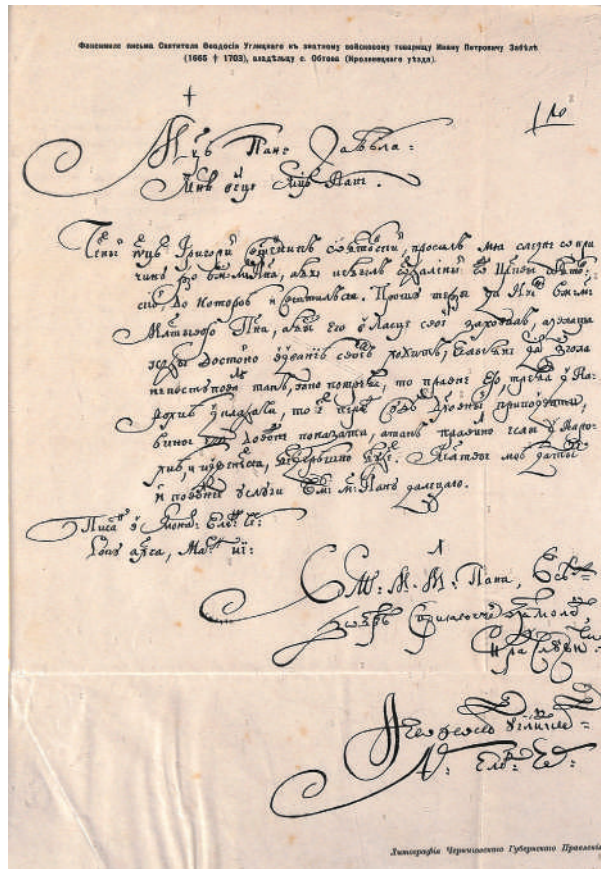
— 34 —

предводитель дворянства Н. А. Демонтовъ, управляющіе: контрольною палатою А. Я. Завоажскій и государственными имуществомъ Черниговской губерніи Н. М. Волковъ, губернской твореній инспекторъ А. А. Ханенко, прокуроръ черниговскаго окружнаго суда Г. П. Буладель, товарищъ председателя того-же суда Л. Н. Глѣбовъ, члены того-же суда: А. П. Сербинъ и П. С. Житковъ, директоръ мужской гимназіи Ю. П. Антоновъ, инспекторъ той-же гимназіи В. О. Круковскій, председатель губернской земской управы Ф. М. Уманецъ, протоіерей кафедральнаго собора Ф. Платоновъ, губернской землемѣръ К. А. Зибинъ, смотритель мужскаго духовнаго училища М. А. Доброгавель, исполняющій должность городского головы Г. Н. Красовскій, земскій начальникъ К. Н. Подольскій, управитель канцеляріи черниговскаго губернатора А. А. Шава-Гирей, чиновники особахъ порученій при черниговскомъ губернаторѣ: старшій — С. А. Бобровникоу и младшій — П. С. Подозовъ, присяжный повѣренный И. Л. Шрагъ, учитель гимназіи Н. В. Серебрянниковъ, черниговскій уѣздный лекарь Р. Е. Пилуекъ, черниговскій полицеймейстеръ Ш. К. Сташневскій, товарищъ директора городского банка А. П. Ласкаронскій, врачъ И. Ф. Раменскій и И. И. Гаврушеничъ.

Стаття з «Черниговскихъ губернскихъ ведомостей» від 14 листопада 1896 р. про заснування Чернігівської губернської вченої архівної комісії. «Труды Черниговской губернской архивной комисіи 1897—1898».

Вып. 1. Отд. 1. С. 21—24.

Є. Андрієвським і містили інформацію як про особисте життя графа, так і про його погляди на процеси тодішнього суспільного життя¹⁶.

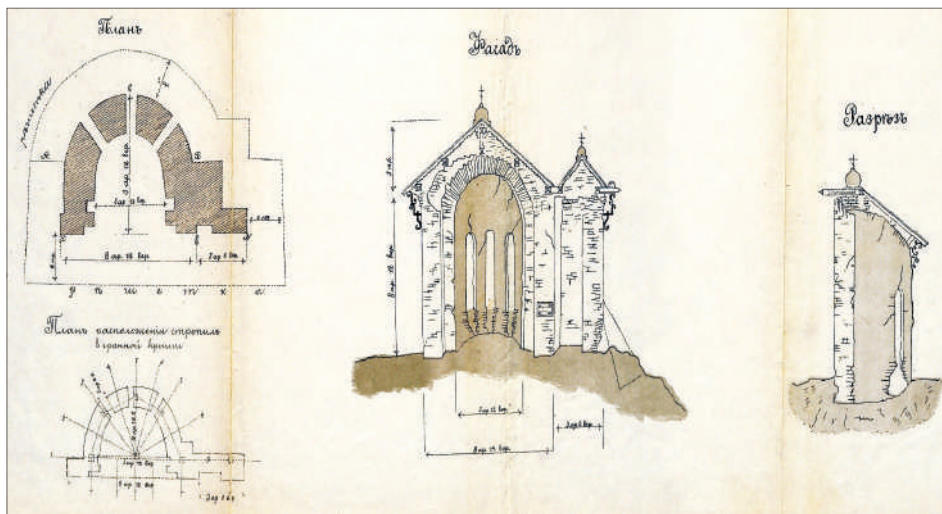
Копія листа
Феодосія Углицького
до військового товариша
Івана Забели, володаря
села Обтова
Кролевецького повіту.
«Труды Черниговской
губернской архивной
комиссии 1897–1898».
Вып. 1. Отд. 2. С. 18а.

Наймістовнішим, на наш погляд, є четвертий випуск «Трудов» 1900–1902 рр., друга частина якого містить публікацію П. Добровольського «Архивы Черниговского кафедрального собора». Йдеться про повний опис Спасо-Преображенського собору XI ст., його майно, внутрішнє оздоблення, іконостас і розпис стін, ікони тощо станом на 1902 р.¹⁷ Це ґрунтовний історичний нарис, за яким сучасні дослідники вивчають історію однієї з найдавніших пам'яток архітектури нашої країни.

Наступна публікація другої частини четвертого випуску П. Добровольського має назву «Юрьева божница», де йдеться про історію міста Остер і долю пам'ятки давньоруської архітектури XI ст. – Юр'євої божниці. Храм побудований у 1098 р. як Михайлівська церква княжого замку за указом Володимира Мономаха. Пізніше містечко перейшло

¹⁶ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1899–1900. Вып. 3. Отд. 2. С. 1–79.

¹⁷ Там же. 1900–1902. Вып. 4. Отд. 2. С. 1–68.

Кресленики Юр'євої божниці.

«Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1900–1902».
Вып. 4. Отд. 2. С. 95..

одному з його синів – Юрію. У XII ст. за бажанням Юрія храм прикрасили фресковими розписами. Юр'єва божниця в ході історії неодноразово піддавалася руйнуванням. Після руйнації під час монголо-татарського нашествия у 1240 р. церкву знову відновили у 1695 р. Після подальших руйнацій споруди наприкінці XVIII – початку XIX ст. більша частина об'єму будівлі була розібрана в зв'язку з аварійним станом, збереглася лише вівтарна частина, що отримала назву Юр'євої божниці¹⁸.

Особливо цінною інформацією, що міститься у статті та користується неабиякою популярністю сучасних дослідників, є наявність креслеників цієї пам'ятки архітектури, зображення яких наводимо нижче.

Наголосимо також на важливості для сучасних істориків ще однієї публікації другої частини четвертого випуску «Трудов» – це «Топографические описания городов Чернигова, Нежина и Сосницы с их поведами» з передмовою П. Добровольського¹⁹.

П'ятий випуск «Трудов» у своїй другій частині, серед інших, має публікацію автора А. Верзілова «Памяти Александра Матвеевича Лазаревского», почесного члена Чернігівської губернської вченої архівної комісії з 1897 р. Статтю було опубліковано у 1903 р., на згадку і вшанування пам'яті відомого історика після його смерті у 1902 р. У статті наводиться цитата з листа О. Лазаревського до архівної комісії зі словами вдячності за надану честь бути обраним почесним членом Чернігівської архівної комісії, а також акцентом на необхід-

¹⁸ Там же. С. 1–68, 71–95.

¹⁹ Там же. С. 139–222.

ності організації роботи зі збирання матеріалів для історії з тематики «визволення селян» на території Чернігівської губернії, що головним чином містилися в документах діловодства мирових посередників, які вводили в дію уставні грамоти у 1861–1863 рр.²⁰

Перед статтею уміщений портрет О. Лазаревського з його автографом.

Як уже зазначалося, кожний випуск «Трудов» складався з двох частин, перша з яких розповідала про засідання членів губернської

Портрет О. Лазаревського.
«Труды Черниговской губернской
архивной комиссии 1900–1902».
Вып. 4. Отд. 2. С. 12.

архівної комісії та представляла перелік питань, що обговорювався на засіданнях. Не є виключенням і наступний, шостий випуск цього видання за 1905 р., проте детальніше зупинимося на змісті другої частини, яка, на наш погляд, містить цікаву й корисну описову і довідкову інформацію. По-перше, це стаття П. Добровольського «Описание исторического музея Черниговской губернской ученой архивной комиссии», де подано перелік музейних експонатів станом на 1905 р., а також у більшості випадків джерело їх надходження²¹. Наступний матеріал, також авторства П. Добровольського, присвячений біографічним даним Г. Успенського, що стали відомими автору в результаті його роботи з формування архіву чернігівської чоловічої гімназії, де навчався видатний письменник²².

За рішенням Чернігівської губернської вченої архівної комісії проводилася системна робота зі складання тематичних покажчиків статей історичного характеру з місцевих періодичних видань. Інформація науково-довідкового характеру – «Указатель статей по археологии, истории и этнографии, помещенных в Черниговских епархиальных известиях за 1861–1905 годы», – складена священнослужителем К. Карпінським, оприлюднена у шостому номері «Трудов» і є надзвичайно корисною й актуальною²³. Видання почало виходити з 1861 р. і, як зазначало-

²⁰ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1902–1903. Вып. 5. Отд. 2. С. 11–20.

²¹ Там же. 1905. Вып. 6. Отд. 2. С. 89–139. 231 с.

²² Там же. С. 141–157.

²³ Там же. С. 159–209.

ся у програмі для неофіційної частини видання, там мали розміщуватися матеріали «касательно исторических событий и древностей церковных, церквей, икон, утвари, кресных ходов, священных урочищ и проч.»²⁴.

Складом редакційної колегії шостого видання «Трудов» був розроблений і опублікований «Указатель статей по истории, археологии и этнологии, помещенных в Земском сборнике Черниговской губернии за 1869–1905 г.»²⁵. Подібний довідковий апарат, тільки вже іншого друкованого видання, знаходимо у сьомому випуску «Трудов» під назвою «Указатель статей по истории, археологии, этнографии, помещенных в «Черниговских губернских ведомостях» за 1838–1906 гг.»²⁶. Неофіційна частина газети часто публікувала статті історичного характеру, тому для більш зручної роботи з ними було складено покажчик за такими розділами: матеріали з місцевої історії, статті історичного змісту, матеріали і статті з історії Чернігівської єпархії, статті з археології, етнографія і статистика, словесність, сільське господарство і промисловість, некрологи, бібліографія.

Портрет П. Добровольського.
«Труды Черниговской губернской
архивной комиссии 1911».
Вып. 8. Отд. 2. С. 195.

Біографічний нарис про П. Добровольського міститься у восьмому випуску «Трудов», який вийшов у 1911 р., через рік після його смерті. З 1899 р. П. Добровольський був членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії, а з 1902 р. очолював її. Робота з архівом Єлецького монастиря дала змогу вченому написати його історію. Він – автор статей «Архів кафедрального собору» та «Юр'єва божниця». Дослідник займався вивченням історії Троїцько-Іллінської друкарні, захоплювався археологією²⁷. Також у статті вміщено портрет П. Добровольського, який наводимо нижче.

Наступні чотири випуски «Трудов» вийшли під редакцією В. Модзалевського у 1912–1918 рр. Вони присвячені різній тематиці: селянській

²⁴ Там же. С. 161.

²⁵ Там же. С. 211–231.

²⁶ Там же. 1906–1908. Вып. 7. Отд. 2. С. 69–142.

²⁷ Там же. 1911. Вып. 8. Отд. 2. С. 195–204.

реформі 1861 р., історії формування ополчення 1812 р. у Чернігівській губернії, історії населених пунктів Чернігівщини та іншим краєзнавчим питанням.

Підсумовуючи викладене, можна сказати, що «Труды Черниговской губернской архивной комиссии», безумовно, є цікавим історичним джерелом для дослідників діяльності Комісії, а також питань зародження і розвитку на чернігівських теренах архівної, музейної та бібліотечної справи.

Оцінюючи історичний шлях Комісії, її успіхи і невдачі, труднощі та досягнення, слід підходити до цього питання з позицій історизму. Не можна трактувати, що могла би зробити комісія й чого вона не зробила, що можна було зробити краще. Необхідно судити не по тому, чого не дала чи не зробила Комісія порівняно із сучасними умовами, а по тому, що вона дала та зробила нового у порівнянні зі своїми попередниками. Звичайно, у діяльності Комісії були й недоліки, але ми відзначимо позитивні моменти її діяльності.

За порівняно короткий період існування (1896–1919) Чернігівська губерньська вчена архівна комісія стала однією з найпомітніших у науковому відношенні установою в Україні. Важливим моментом в її діяльності була видавнича справа. За допомогою публікаторської діяльності вирішувалися не лише просвітницькі завдання, але й здійснювався вплив на розвиток історичної науки. Зусиллями членів Чернігівської архівної комісії було підготовлено 12 випусків «Трудов», 8 звітів про свою діяльність та ряд окремих видань.

Немало було зроблено і в головному напрямі діяльності комісії – у збереженні архівних багатств та створенні власного історичного архіву. Незважаючи на те, що архів був порівняно невеликим – декілька тисяч одиниць – все ж таки серед зібрань інших архівних комісій він посідав не останнє місце. Важливим для історичної науки є й досвід комісії у справі розгляду архівів церков і монастирів, вивчення та введення у науковий обіг цінних історичних джерел. Далекоглядність найактивніших діячів комісії проявилася у вивченні приватних архівів. У міру можливостей Комісія придбавала частини сімейних архівів, листування, особисті папери відомих людей України.

Важливим моментом в діяльності комісії була робота щодо створення бібліографії історичного, археологічного та етнографічного матеріалу у місцевій пресі, й сучасний дослідник Чернігівщини не може не віддати належне копійчій праці упорядників покажчиків.

Діяльність членів архівної Комісії дозволила створити багатий і цінний музей та бібліотеку. Цінність цього зібрання відзначалася свого часу відомими ученими-істориками. Прямими нащадками Комісії в музейній справі став Чернігівський державний музей (з 1991 р. – Чернігів-

ський обласний історичний музей імені Василя Тарновського), а в архівній – Чернігівський історичний архів (із 1980 р. – Державний архів Чернігівської області).

REFERENCES

1. Dobrovolskii, P. (1903). Otchet o sostoyanii i deyatelnosti ChAK do 1903 goda [Report on the condition and activities of the ChAK until 1903]. *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii*, 5(1), 72–98. [in Russian].
2. Doroshenko, D. (1923). *Ohliad ukrainskoi istoriohrafii* [Ukrainian historiography review]. Praha. [in Ukrainian].
3. Fedorenko, P. O. (1927). M. Lazarevskiy ta kulturni tsinnosti Chernihivshchyny [O. M. Lazarevsky and cultural artifacts of the Chernihiv region]. *Ukrainskyi arkhieohrafichniy zbirnyk*, 2, 22–50. [in Ukrainian].
4. Havrys, I. (2013). Fundatory arkhivnoi spravy Chernihivshchyny [Founders of the the Chernihiv region archives]. *Siverianskyi istorychnyi arkhiv: zbirnyk naukovykh prats*, 2, 22–29. [in Ukrainian].
5. Kovalenko, O. (2007). Edytsiina arkhieohrafia v dorobku i diialnosti Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arkhivnoi komisii [Editorial archeography in the work and activities of the Chernihiv Governorate Scientific Archival Commission]. *Siverianskyi arkhiv*, 1, 17–27. [in Ukrainian].
6. Kuras, H. (1994). Do istorii Chernihivskoi hubernskoi arkhivnoi komisii [To the history of the Chernihiv Governorate Archival Commission]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 92–96. [in Ukrainian].
7. Lazarevskii, A. (1902). Chernigovskie arkhivy [Chernihiv archives]. *Kievskaya starina*, Vol. 76, 2(2), 90–92. [in Russian].
8. Lyniuk, L. (2013). Chernihivska hubernska vchena arkhivna komisiia: arkhiv, muzei, biblioteka [Chernihiv Governorate Scientific Archival Commission: archives, museum, library]. *Siverianskyi istorychnyi arkhiv: zbirnyk naukovykh prats*, 2, 9–16. [in Ukrainian].
9. Poletun, N. (2007). Diialnist Chernihivskoi hubernskoi vchenoi arkhivnoi komisii u haluzi arkhivnoi spravy [Activity of the Chernihiv Governorate Scientific Archival Commission in the field of archival affairs]. *Siverianskyi arkhiv*, 1, 6–7. [in Ukrainian].
10. Riabchuk, I. (2013). Istoriia arkhivnoho budivnytstva v dokumentakh [The history of archives' construction in documents]. *Siverianskyi istorychnyi arkhiv: zbirnyk naukovykh prats*, 2, 16–22. [in Ukrainian].
11. Rudakov, V. (1901). Arkheologiya i istoriya v Trudakh gubernskikh uchenykh arxivnykh komisii [Archeology and history in works of governorate scientific archival commissions]. *Istoricheskii vestnik*, 86, 1095–1116. [in Russian].
12. Shrag, I. A. (1902). M. Lazarevskii. Nekrolog [M. Lazarevsky. Obituary]. *Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii*, 11, 145–160. [in Russian].
13. Tkachenko, M. (1928). Z novoi istoriohrafii Chernihivshchyny [From the new historiography of the Chernihiv region]. In *Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia* (pp. 484–500). [in Ukrainian].

14. Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii 1897–1898 [Works of the Chernihiv Governorate Archival Commission in 1897–1898]. Vyp. 1. Otd. 1. [in Russian].
15. Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii [Works of the Chernihiv Governorate Archival Commission in 1899–1900]. Vyp. 3. Otd. 2. [in Russian].
16. Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii 1900–1902 [Works of the Chernihiv Governorate Archival Commission in 1900–1902]. Vyp. 4. Otd. 2. [in Russian].
17. Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii 1905 [Works of the Chernihiv Governorate Archival Commission in 1905]. Vyp. 6. Otd. 2. [in Russian].
18. Verzilov, A. P. (1910). M. Dobrovolskii [P. M. Dobrovolsky]. *Zemskii sbornik Chernigovskoi gubernii*, 11–12, 159. [in Russian].
19. Verzilov, A. P. (1911). M. Dobrovolskii. Biograficheskii ocherk [P. M. Dobrovolsky. Biographical essay]. *Trudy Chernigovskoi gubernskoi arkhivnoi komissii*, 8, 195–204. [in Russian].
20. Verzylov, A. (1925). Naukove zhyttia v Chernihovi v 1914–1924 rr. [Scientific life in Chernihiv in 1914–1924]. In *Ukraina* (Vol. 3, pp. 180–183). [in Ukrainian].

Raisa Vorobey

Candidate in Public Administration,

Director,

State Archives of Chernigiv Region

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2648-603X>

«WORKS OF THE CHERNIGIV PROVINCIAL SCIENTIFIC ARCHIVAL COMMISSION» AS A SOURCE BASE OF STUDYING THE HISTORY OF THE CHERNIGIV REGION

Abstract. The aim of the work – on the basis of published and archival documents to analyze the certain aspects of activities of the Chernihiv Provincial Scientific Archival Commission, specially its publishing activity through the «Proceedings of the Chernihiv Provincial Scientific Archival Commission» printed editions. **Research methodology.** The tasks were solved using a set of general complementary scientific methods, including: system; historical, which made it possible to study the dynamics of the processes of creation and development of the Chernihiv Provincial Scientific Archival Commission; comparative, which was used to determine certain aspects of the responsibilities of the newly created provincial archival commissions, etc. **The scientific novelty** of the study: an analysis of the activities of the Chernihiv Provincial Scientific Archival Commission as a historical and scientific-cultural center in the Chernihiv region of the late XIX century was made; the content of the printed editions of «Proceedings of the Chernihiv Provincial Scientific Archival Commission» was analyzed; the main functions of the Commission for the collection and storage of archival documents and historical exhibits, mostly by individual local historians, as well as semi-amateur organizations, centers of local progressive socio-political forces were outlined; were

introduced into scientific circulation some documents, drawings, published in the «Proceedings» of the Commission. **Conclusion.** Each issue of the «Proceedings of the Chernihiv Provincial Scientific Archival Commission» is an important source for studying the activities of the Commission and contributing to work of its individual members and members of the public of Chernihiv region. **The prospect of further research** is to publish and further update certain documents and publications on the history of the Chernihiv Provincial Scientific Archival Commission. Introduced into scientific circulation, they will serve as an important material for various scientific and publishing kits and research.

Key words: provincial archival commission; publishing activity; scientific commission; historical archives.

DOI 10.47315/archives2022.330.146

УДК 930.253:52(477.54-25)«18/19»

Марат Балишев

кандидат історичних наук

директор,

Центральний державний

науково-технічний архів України (м. Харків)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

**ДОКУМЕНТАЛЬНЕ ЗІБРАННЯ
НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ АСТРОНОМІЇ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗИНА ЯК ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА
З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ АСТРОНОМІЧНОЇ НАУКИ**

Анотація. Стаття присвячена темі репрезентативного аналізу архівних документів з історії астрономічної науки кінця XIX ст. – першої половини XX ст. Мета роботи – узагальнення результатів комплексного історико-наукового дослідження інформаційного потенціалу та змісту ретроінформаційних матеріалів із документального зібрання Науково-дослідного інституту астрономії (НДІА) Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна вказаного періоду. **Методологічною основою** дослідження є принципи історизму, об'єктивності та системного підходу до вивчення проблеми. Для вирішення конкретно-проблемних завдань використані загальнонаукові (історичний, порівняльний, ретроспективний) та спеціальні (історико-біографічний, історико-системний, проблемно-хронологічний і джерелознавчого аналізу) методи, які дозволили комплексно дослідити і проаналізувати новий фактографічний матеріал. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано та оприлюднено інформацію про склад і зміст документального зібрання НДІА кінця XIX ст. – першої половини XX ст.; охарактеризовано його інформаційний потенціал і стан доступу до архівних першоджерел. **Висновки.** З'ясовано, що документальне зібрання НДІА є цінним і достатньо інформативним джерелом для відтворення фактів з історії астрономії у Харкові у визначений період, яке суттєво доповнить джерельну базу досліджень з історії вітчизняної та європейської астрономії. **Перспективи подальших досліджень.** Оскільки переважна більшість документів із масиву, що розглядається, фактично не введена до наукового обігу, передбачається продовження робіт із науково-технічного опрацювання документального зібрання та дослідження архівної інформації, зокрема, при підготовці узагальнюючої науково-дослідної роботи, присвяченої історії астрономії у Харкові кінця XIX ст. – першої половини XX ст.

Ключові слова: Науково-дослідний інститут астрономії; документальне зібрання; ретроінформація; джерела з історії астрономії; науково-технічне опрацювання.

© М. Балишев, 2022

Історія розвитку астрономії у Харкові, однієї з найдавніших наук, – нараховує понад двісті років. Переважну більшість часу велика світоглядна наука у цьому місті розвивалася виключно у Харківському університеті: від астрономічного кабінету (1808), університетської астрономічної обсерваторії (1883) до сучасного Науково-дослідного інституту астрономії (2002).

Раціональне пізнання минулого без вивчення історичних джерел неможливе. Слід зазначити, що умови для історичної реконструкції основних віх і етапів становлення та розвитку астрономії у Харкові просто унікальні: зберігся пласт архівних документів та візуальних свідчень, які відбивають хронологію подій. Але основною перешкодою здійснення досліджень з історії вітчизняної астрономії залишається формування повноцінної фактографічної бази: здебільшого джерела є малоінформативними, суперечливими і важкодоступними для вивчення.

Якщо певні документальні факти з розвитку харківської астрономії у ХІХ ст., основані на вивченні архівних першоджерел, були введені до наукового обігу харківськими астрономами Г. В. Левицьким (1893–1895)¹, М. М. Євдокимовим (1908)², О. І. Сластьоновим (1955)³, а також частково оприлюднені у колективній ювілейній монографії під редакцією проф. Ю. Г. Шкуратова (2008)⁴, то розроблення джерельної бази та аналіз її фактографічного потенціалу для вивчення одного з найважливіших періодів розвитку астрономії в Харкові (кінець ХІХ ст. – перша половина ХХ ст.), пов'язаного зі створенням постійної університетської обсерваторії, її становленням як наукового центру, формуванням наукової школи планетознавства, початком досліджень у галузі фізики та хімії Місяця, великих та малих планет Сонячної системи у 20-ті–30-ті роки ХХ ст., – залишається відкритим проектом. Зокрема, проведений аналіз розробки теми у науково-інформаційному просторі свідчить про те, що дослідженню джерельної бази з історії астрономії у Харкові визначеного періоду не присвячено жодних історико-наукових праць.

¹ *Левицкий Г. В.* Астрономы и астрономические обсерватории Харьковского университета от 1808 г. по 1842 г. // Записки императорского Харьковского университета. Харьков: Типография А. Дарре, 1893. Кн. 3. С. 1–75; *Его же.* Астрономы и астрономические обсерватории Харьковского университета от 1843 г. по 1879 г. // Там же. 1894. Кн. 2. С. 1–55.

² *Евдокимов Н. Н.* Кафедра астрономии // Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков: Типография Адольфа Дарре, 1908. С. 227–237.

³ *Сластенов А. И.* Астрономия в Харьковском университете за 150 лет: исторический очерк (1805–1955). Харьков: Издательство ХГУ имени А. М. Горького, 1955. 181 с.

⁴ 200 лет астрономии в Харьковском университете / под. ред. проф. Ю. Г. Шкуратова. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2008. 632 с.

Зазначене вище дозволяє дійти висновку, що обрана тема не знайшла належного висвітлення у сучасних історичних розвідках. Тому існує нагальна необхідність вивчення і розкриття найбільш інформативних джерел за досліджуваною темою. Найбільш репрезентативним із них є комплекс документів Науково-дослідного інституту астрономії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Фонди цього закладу – цінне документальне зібрання як європейської, так і світової історії астрономії.

Наприклад, у НДІА зберігається значний масив першоджерел стосовно життя та творчості представників всесвітньовідомої династії астрономів Струве (документи академіків Василя Яковича Струве (1793–1864), Отто Васильовича Струве (1819–1905)⁵ та проф. Людвіга Оттовича Струве (1858–1920). Але ці та інші документи залишаються практично недоступними для користувачів, оскільки зберігаються в неупорядкованому стані. Масив документів НДІА потребує систематизації, науково-технічного опрацювання, обліку, розроблення на його базі довідкового апарату (описів, картотек, баз даних), створення цифрового фонду користування. Ці заходи забезпечили б відповідні умови для гарантованого фізичного зберігання документів та вільного доступу до них користувачів⁶.

Інтерес дослідників до цих документальних пам'яток є очевидним, оскільки це – неопублікована складова із надбання славетної родини астрономів Струве. Більша частина їхньої документальної спадщини, яка перебувала у фондах архіву Головної астрономічної обсерваторії в Пулкові, після 1944 р. була передана до Архіву Академії наук СРСР. Ці документи описані у повоєнний період (1946–1950) і вже введені до наукового обігу (особові фонди В. Я. Струве⁷ та О. В. Струве⁸).

Зазначимо, що певні спроби і заходи щодо упорядкування архівної спадщини харківської університетської астрономічної обсерваторії неодноразово здійснювалися упродовж ХХ ст. Наприклад, у 1930-х роках астрономи проф. О. І. Раздольський (1877–1942) та доц. В. О. Михайлов (1901–1955) доклали чимало зусиль, щоб провести первинну систематизацію документального масиву та зберегти ці документальні

⁵ Artemenko T. G., Balyshev M. A., Vavilova I. B. The Struve dynasty in the history of astronomy in Ukraine // *Kinematics and Physics of Celestial Bodies*. 2009. Vol. 25. № 3. P. 153–167.

⁶ Балишев М. А. Документальні пам'ятки Харківської обсерваторії: проблеми збереження та введення до наукового обігу // *Архіви України*. 2008. № 5–6. С. 156–159.

⁷ СПФ АРАН (Санкт-Петербургский филиал Архіва Российской академии наук). Ф. 721. Оп. 1. 113 од. зб. 1811–1863 pp.

⁸ Там само. Ф. 286. Оп. 1. 748 од. зб. 1832–1905 pp.; Оп. 2. 87 од. зб. 1840–1889 pp.

скарби у період нацистської окупації Харкова 1941–1943 рр. Але при цьому у фокусі всіх експериментів щодо наукового підходу до опрацювання документів перебували лише пам'ятки родини Струве. На їх основі було сформовано опис первинного розбирання, який структурували за розділами-фондами (в залежності від прізвищ фондоутворювачів) та тематичними групами-комплексами (кореспонденція та наукова спадщина)⁹.

Згідно з першим «Переліком документів», складеним у 1930-ті, із частини кореспонденції були сформовані 38 справ. Значний обсяг листування фондоутворювача з конкретним адресатом дозволив упорядникам сформувати окремі справи з назвою за прізвищем цього адресата. По кожній справі було складено внутрішній опис (в алфавітному порядку за прізвищами кореспондентів). Якщо автор листа не був встановлений (або обсяг документів від конкретної особи був незначним), систематизація здійснювалася за географічною ознакою, тобто – за назвою країни, чи в хронологічному порядку з урахуванням дати їх створення. За цим принципом було сформовано 73 в'язки умовних облікових одиниць.

У 80-х та 90-х роках ХХ ст. певну роботу з упорядкування документів родини Струве було проведено німецькими та російськими астрономами, які розформували справи та розробили нові схеми до систематизації документального масиву – запропонували виділити низку окремих комплексів документів. Зокрема, представниками Головної астрономічної обсерваторії в Пулкові було складено умовний опис за такою схемою: листування акад. В. Я. Струве; листування акад. О. В. Струве; листування невстановлених осіб; документи до біографії і наукової діяльності; документи проф. Л. О. Струве; документи В. К. Дьоллена; документи з історії обсерваторії при Харківському університеті; колекція гравюр і фотографій; особисті фотографії харківських астрономів та членів їхніх родин (кінець ХІХ – початок ХХ ст.); документи до історії архівного документального зібрання¹⁰. Зауважимо, що на сьогодні зазначена систематизація не застосовується.

Останнім часом співробітниками НДІА цій документальній колекції приділяється відповідна увага, організовані заходи щодо систематизації документів за структурою фондування та їх описування. Умотивована ж необхідність подібного опрацювання документів за архівними правилами та їх введення до наукового обігу з метою підвищення інформативної продуктивності назріла вже давно.

⁹ *Балишев М. А.* Наукова біографія академіка О. Л. Струве: проблеми відтворення, аналіз бібліографії та джерел // *Наука та наукознавство.* 2008. № 2. С. 112–121.

¹⁰ *Балишев М. А.* Документальні пам'ятки Харківської обсерваторії ... С. 156–159.

Зважаючи на відсутність в НДІА наявної облікової структури, ми зосередимося на описуванні вибіркового масиву документів за їх «умовними» розділами. Зокрема, за період ХІХ ст. – перша половина ХХ ст. документальне зібрання НДІА зосередило 2 основні комплекси – «Фонд родини Струве» та «Документи Астрономічної обсерваторії Харківського університету». До першого увійшли розділи: «В. Я. Струве», «О. В. Струве», «Л. О. Струве»; другий складається з розділів: «Діловодні документи Харківської астрономічної обсерваторії», «Науково-дослідна робота установи», «Особові документи працівників обсерваторії», «Зображувальні матеріали»¹¹.

Зупинимося більш докладно на характеристиці документів із зазначених комплексів. Зокрема, у кожному розділі «Фонду родини Струве» були виокремлені умовні структурні комплекси документів «Листування» та «Документи до біографії та наукової діяльності».

Розділ «В. Я. Струве» акумулював оригінали журналів спостережень подвійних і біляполюсних зір та опрацювання їх результатів (1813–1821); чернетки авторських рукописів доповідей з астрономії; тексти лекцій акад. В. Я. Струве зі сферичної астрономії (записані його сином акад. О. В. Струве); перелік наукових праць акад. В. Я. Струве (1852); особистий блокнот із записами щоденних витрат (1822); щоденник періоду студентських років засновника династії (1809) тощо.

Переважну більшість документів цього розділу складено давньонімецькою мовою (готичний шрифт).

До розділу «О. В. Струве» увійшли документи: оригінал родоводу родини Струве, складеного О. В. Струве (кінець ХІХ ст.); рахунки з ресторанів і готелів (ІІ половина ХІХ ст.); різні рукописи, у т. ч. оригінал спогадів акад. О. В. Струве, у якому йдеться про його зустрічі зі всесвітньо відомими ученими: французьким астрономом і фізиком Д. Ф. Ж. Араго (1786–1853); німецьким астрономом Ф.-В. Аргеландером (1799–1875); німецьким астрономом, математиком і геодезистом Ф.-В. Бесселем (1784–1846); дансько-німецьким астрономом і геодезистом П. А. Ганзенем (1795–1874); німецьким математиком, механіком і фізиком К. Ф. Гауссом (1777–1855); британським математиком і астрономом Д. Ф. В. Гершелем (1792–1871); російським астрономом В. К. Дьолленом (1820–1897); німецьким астрономом Й. Ф. Енке (1791–1865); англійським королівським астрономом Дж. Б. Ейрі (1801–1892); данським астрономом і математиком Т. Клаузенем (1801–1885); французьким астрономом У. Ж. Ж. Левер'є (1811–1877); німецьким астрономом Г. В. М. Ольберсом (1758–1840); німецько-данським астрономом і геодезистом Г. К. Шумахером (1780–1850). У розділі також

¹¹ *Балишев М. А.* Фонди архіву НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна як джерело до вивчення історії астрономії у Харкові (20–30 рр. ХХ ст.) // *Історія освіти, науки і техніки в Україні.* Вінниця: Твори, 2020. С. 181–184.

представлені оригінали унікальних наукових свідочств про діяльність Міжнародного комітету мір та ваг (Comité international des Poids et Mesures) у Парижі (1873).

До зазначених розділів упорядниками було сформовано каталог епістолярної спадщини академіків В. Я. Струве та О. В. Струве, який складає 1 тис. 967 листів за період 1805–1899 рр. із понад 200 адресатами. Сформовано первинний опис документів, розроблено алфавітну картотеку (визначені відправник, отримувач, дата, місто, тема документа).

Зокрема, тека «Argelander» включає 172 листи за період 1823–1859 рр. (усі від видатного німецького астронома, члена Берлінської Академії наук Ф.-В. Аргеландера до акад. В. Я. Струве). Листи містять різні уточнення та питання з астрономічних проблем, формули, таблиці, власні рухи зір.

Тека «Alan Clark&sons» зосередила 59 листів за період 1879–1889 рр. (листування акад. О. В. Струве з представниками відомої американської фірми «Alan Clark&sons», яка виробляла астрономічну оптику та виготовила лінзи для найбільших телескопів в світі у ХІХ ст. (зокрема, безпосередньо з Мері М. Кларк). Тематична спрямованість листів: обговорення вартості інструментів, їх оплати та доставки морем; подорож до США; технічні питання щодо кривизни поверхні скла об'єктивів.

Тека «Airy» нараховує 40 листів за період 1841–1858 рр., – переважно від англійського астронома, директора Гринвіцької обсерваторії – королівського астронома Дж. Б. Ейрі до акад. В. Я. Струве, та включає декілька примірників із листування між їхніми родинами: від К. Ейрі до М. Струве (за період 1881–1893 рр.). Загальний зміст листів стосується обговорення наукової роботи (формули, спостереження, передавання книг «Tables de la lune») та з особистих питань.

Тека «Karl Knorre» включає 83 листи за період 1820–1857 рр. (листи від директора Миколаївської астрономічної обсерваторії К. Х. Кнорре (1801–1883) до акад. В. Я. Струве; один лист В. Я. Струве до засновника російської Головної фізичної обсерваторії акад. А. Я. Купфера (1799–1865). Тематична спрямованість епістолярію: обговорення спостережень, формули, рисунки інструментів і небесних об'єктів, таблиці з положеннями зір.

Тека «Comission Intitute du mètre» нараховує 51 документ за період 1873–1885 рр., у якій представлено переважно листування між Президентом Паризької Академії наук А.-Ж. Мореном (1795–1880) та акад. О. В. Струве. Серед іншого, листи акумулюють інформацію про діяльність акад. О. В. Струве у складі французької Національної консерваторії мистецтв та ремесл (Conservatoire des arts et métiers) та Міжнародного комітету мір і вагів (Comité international des Poids et Mesures).

Тека «Döllen» нараховує 88 листів за період 1831–1895 рр., серед яких: 57 листів (1891–1895) від різних адресатів до видатного російського астронома, чл.-кор. Петербурзької академії наук В. К. Дьоллена; 31 лист (1831–1887) від невстановлених адресатів. Тематичний зміст документів стосується організації проведення астрономічних спостережень і виконання їх обчислень.

Тека «Official», яка акумулює 35 листів за період 1827–1873 рр., сформована з офіційної кореспонденції, адресованої академікам В. Я. Струве та О. В. Струве від різних установ і товариств, зокрема: L'Academie royale neerlandaise des arts et des sciences (Amsterdam) (Королівська нідерландська академія мистецтв і наук (Амстердам), Akademie der bildenden Künste Wien (Віденська академія образотворчих мистецтв), British Association for the Advancement of Science (Британська асоціація розвитку науки), La Societe des Naturalistes & des Medecins Scandinaves (Товариство скандинавських натуралістів і лікарів), Royal Society of London for Improving Natural Knowledge (Лондонське королівське товариство вдосконалення природничих знань), Royal Academy of Exact Physical and Natural Sciences of Madrid (Королівська академія точних фізичних і природних наук (Мадрид), Петербурзької Академії наук; Імператорського Дерптського університету, Гідрографічного Депо Головного Морського Штабу, Гірського департаменту (Департаменту гірських та соляних справ) тощо. Тематика кореспонденції, серед іншого, охоплює такі питання: про надання малого відбивного кола та його доставку з Берліна; придбання ділильної машини для Санкт-Петербурзького технологічного інституту у Мюнхені; доставку 3-х барометрів Брюккера для Кавказького корпусу з Дерпта тощо.

Решта листів від різних авторів розміщені у теках по декілька літер разом, зокрема: російського природовипробувача акад. К. Е. фон Бера (за 1840–1851); американського астронома Д. Ф. Бонда (за 1851–1856 рр.); німецького астронома Дж. Е. Боде (за 1816–1826 рр.); німецького фізика і астронома Г. В. Брандеса (за 1818–1832 рр.); німецького астронома А. Л. Буша (за 1840–1850 рр.); німецького астронома Й. Г. Галле (за 1855–1856 рр.); дансько-німецького астронома і геодезиста П. А. Ганзена (за 1815–1823 рр.); німецького астронома К. Л. Гардінга (за 1815–1823 рр.); британського астронома, засновника зоряної астрономії Д. Ф. В. Гершеля (за 1840–1853 рр.); російського фізико-хіміка, метеоролога акад. А. Я. Купфера (за 1834–1850 рр.); французького астронома У. Ж. Ж. Левер'є (за 1847–1856 рр.); німецького астронома Й. Ф. Енке (за 1820–1858 рр.); німецького фізика-винахідника І. Паррота (за 1819–1840 рр.); російського математика і астронома М. Г. Паукера (за 1814–1854 рр.); німецького і російського астронома Е. В. Прейсса (за 1823–1834 рр.); російського астронома і геодезиста О. М. Савіча (за 1833–1853 рр.); німецького-данського астронома і ге-

одезиста Г. К. Шумахера (за 1820–1846 рр.); німецького і російського фізика акад. М. Г. Якобі (за 1840–1850 рр.).

Серед епістолярію також відклалися нечисленні розрізнені листи від інших адресатів (серед яких – політичні діячі, дипломати, астрономи, математики, географи, метеорологи, годинниківі, майстри астрономічних інструментів тощо): Альбера I Князя Монако, Г. Г. Баден-Пауела, Й. Бесселя, А. Ф. Вагнера, М. фон Вайссе, Г. Ю. Валбека, Р. Вольфа, А. М. Демидова, Е. Дж. Дента, Е. Дирксена, Д. І. Долгорукова, Т. Л. Ертеля, К. А. Зенффа, В. Ф. Кейслера, П. І. Кешпена, Г. Й. Кессельса, Г. Ліддела, К. Л. Літтрова, Б. Лемма, Ф. Б. Лютке, О. М. Мітчела, Г. В. М. Ольберса, В. Парсонса, Е. В. Проїса, Г. В. Райхенбаха, Дж. Саута, М. І. Фусса, П. М. Фусса, Ф. Ф. Шуберта та ін.

Листування здійснювалося німецькою, французькою, англійською; тексти насичені астрономічними термінами та мовними архаїзмами. Окремо зазначимо, що опрацьовані першоджерела також потребують дослідження маркувальних знаків паперу та сфрагістичних матеріалів.

У розділі «Л. О. Струве» серед найбільш значущих відзначимо такі документи: рукописи конспектів лекцій студента Л. О. Струве з небесної механіки, прочитаних професором Лейпцігського університету, математиком та астрономом Генріхом Брюнсом (1884–1885); матеріали з опрацювання спостережень «покриття Плеяд у 1857–1860 рр.»; матеріали до доповіді «Про астрологію» (1897), до якої додавалися зображення астрологічних знакових малюнків (як ілюстративно-роздавальний матеріал для публічних виступів); рапорти (чернетки) декана фізико-математичного факультету, завідувача університетської обсерваторії проф. Л. О. Струве до Правління імператорського Харківського університету (1897–1916), присвячені різним аспектам діяльності астрономічної обсерваторії; матеріали до створення і функціонування Школи-майстерні точної механіки при фізико-математичному факультеті Харківського університету (1915–1919), зокрема: навчальні програми; протоколи засідань навчальної Ради; списки викладачів і учнів; документи до нереалізованого проекту будівлі Школи; листування з Міністерством фінансів та Міністерством народної освіти з питань діяльності закладу; матеріали щодо створення Інституту точної механіки при Харківському університеті тощо.

Серед адресатів проф. Л. О. Струве, окремі листи яких зберігаються в НДІА, зазначимо видатного італійського астронома Дж. Скіапареллі (1895); російського астронома, засновника Харківської астрономічної обсерваторії Г. В. Левицького (1898); російського математика Ф. Е. Моліна (1899); російського геодезиста і картографа, генерала О. А. Тілло (1898–1899); російського астронома і геодезиста Р. Ф. Фогеля (1912); українського астронома С. Д. Чорного (1912–1913) та ін.

Фонд «Документи Астрономічної обсерваторії Харківського університету», у першу чергу, представлено листуванням установи (за розрізненими фрагментами кореспонденції) за 1920-ті – 1930-ті роки. Серед них можна вирізнити таких адресатів: Управління науковими установами в Україні «Укрнаука» (Харків), Головна астрономічна обсерваторія (Пулково), Полтавська гравіметрична та Одеська астрономічна обсерваторії, Симеїзьке відділення Головної астрономічної обсерваторії в Пулково, Всесоюзне товариство культурного зв'язку із закордоном (Москва), Всесоюзний арктичний інститут (Ленінград), Науково-дослідний кінофотоінститут «НІКФІ» (Москва), Ленінградський державний університет, Фото-Хім-Трест (Москва), Український НДІ метрології та стандартизації (Харків), Всесоюзне астрономо-геодезичне товариство (Москва), Російський астрофізичний інститут (Москва), згодом – Державний астрономічний інститут імені П. К. Штернберга (Москва), Управління вищої школи НКО УРСР (Харків), Державне видавництво техніко-теоретичної літератури (Москва), Харківський державний університет імені О. М. Горького тощо. Також серед неупорядкованих документів, що збереглися, відклалися листи від іноземних адресатів: Університету Сан-Маркос (Перу); обсерваторії Вассар-коледжу (США); виконавчого комітету Міжнародного астрономічного союзу (Кембридж, Велика Британія) та ін.

Тематика листування стосується організації астрономічних досліджень, організаційних аспектів функціонування університетської обсерваторії, її участі у міжнародних наукових (спостережних) програмах, придбання астрономічних інструментів і витратних матеріалів тощо.

Серед персональних кореспондентів Харківської астрономічної обсерваторії необхідно назвати прізвища таких радянських і зарубіжних астрономів: видатного астрофізика акад. АН СРСР В. А. Амбарцумяна (1908–1996); директора Пулковської астрономічної обсерваторії чл.-кор. АН СРСР С. І. Белявського (1883–1953); директора Пулковської астрономічної обсерваторії чл.-кор. АН СРСР В. О. Крата (1911–1983); українського астронома, фахівця у галузі динамічної астрономії проф. М. М. Михальського (1886–1942); геофізика і астронома чл.-кор. АН СРСР М. М. Парійського (1900–1996); українського астрофізика акад. АН СРСР А. Б. Северного (1913–1987); українсько-французького астронома чл.-кор. Варшавської Академії наук М. М. Стойка (1894–1976); астронома-фотометриста чл.-кор. АН СРСР Г. А. Тихова (1875–1960); видатного астрофізика акад. АН СРСР В. Г. Фесенкова (1889–1972); астронома, фахівця у галузі змінних зір М. Ф. Флорю (1912–1941); норвезького астрофізика, президента Норвезької Академії наук С. Росселана (1894–1985); англійського астронома, президента Лондонського королівського астрономічного товариства і Генерального секретаря Міжнародного астрономічного союзу Ф. Д. М. Стреттона

(1881–1960); шведського астронома, президента Шведського астрономічного товариства Г. фон Цейпеля (1873–1959) та ін.

Листування стосується обговорення наукових проблем теоретичної астрофізики і динамічної астрономії; захисту дисертаційних робіт науковцями обсерваторії (відгуки й інші матеріали); комунікації адміністрації Харківської астрономічної обсерваторії із секретаріатом Міжнародного астрономічного союзу; окремих питань індивідуальної наукової кооперації університетських астрономів із колегами тощо.

Відзначимо як досить насичене інформативне джерело комплекс розпорядчих документів «Журнали реєстрації наказів обсерваторії» за період 1927–1937 рр. (оформлені у реферативному вигляді); документи стосовно управління персоналом (автобіографії, анкети, довіреності, заяви, посвідчення, профспілкові документи, характеристики); доповідні записки, рапорти і клопотання керівництва обсерваторії до Харківського державного університету імені О. М. Горького. Документи послідовно відповідають хронології діяльності обсерваторії, висвітлюючи факти з її життя у зазначений період.

У висвітленні окремих питань з історії науки і техніки у цьому розділі корисним є комплекс адміністративно-господарських документів (рахунки іноземних фірм, акти, запити-замовлення, у т. ч. документи торговельного представництва СРСР у Німеччині), пов'язані з придбанням обсерваторією інструментів для наукових досліджень, та періодичних видань за кордоном (1883–1937); побутовою господарською діяльністю університетської обсерваторії. Цікавинкою документальної колекції є Матеріальна книга астрономічного кабінету імператорського Харківського університету за період 1804–1891 рр., підписана ректором університету О. П. Рославським-Петровським (1859–1862 рр.).

Окремий документальний прошарок складають матеріали до нералізованого проекту створення центральної Української обсерваторії у Харкові та перенесення інструментальної бази університетської обсерваторії за межі міста у 1930-ті роки. Це – протоколи засідань Наукового комітету Народного комісаріату освіти України (НКО) з цього питання, робочих нарад у складі різних комісій зі зведення нового астрономічного центру (будівельних, земельних, міської ради та ХДУ імені О. М. Горького тощо), проєктна і кошторисна документація, акти обстежень потенційних місць для розташування обсерваторських споруд.

До розділу «Науково-дослідна робота Харківської астрономічної обсерваторії» слід віднести: робочі записи, представлені «Журналами спостережень та їх обробок» за період 1909–1932 рр. (спостереження Сонця, зір, планет, комет, у т. ч. комети Галлея 1910 р.) та «Протоколами наукових засідань кафедри астрономії» (1922–1932 рр.). Додамо, що упродовж 1920–1930 рр. (у зв'язку з трансформацією Харківського університету) обсерваторія продовжувала діяти як науково-до-

слідна кафедра астрономії спочатку при Академії теоретичних знань (1920–1921), потім – при Харківському Інституті Народної Освіти (1921–1930). Починаючи з 1930 р. вона підпорядковувалася Науковому комітету Наркомосу УСРР; із 1933 р., після відновлення роботи Харківського державного університету, – увійшла до його складу як структурний підрозділ¹². Тому фактично «Протоколи наукових засідань кафедри астрономії» є матеріалами Вченої ради Харківської астрономічної обсерваторії. Також у цьому розділі документального масиву вирізняємо: нотатки, рукописи наукових праць, рецензії, відгуки, плани-звіти, матеріали дисертаційних робіт та інші документи, пов'язані з науково-дослідною і навчально-викладацькою діяльністю харківських астрономів. Серед них варто відзначити виявлені матеріали (рукописні, машинопис) щодо організації експедиції харківських астрономів на Північний Кавказ для спостереження унікального явища – повного сонячного затемнення 19 червня 1936 р., яке отримало назву «Велике радянське затемнення» (щоденники експедиції, звіти про спостереження, спогади астрономів – учасників експедиції).

Розділ «Особові документи працівників Харківської астрономічної обсерваторії» необхідно класифікувати як комплекс документів особового походження (блокноти, листи, довідки, звіти, розрізнені матеріали до особових справ, чернетки). Вони висвітлюють діяльність таких відомих учених: планетолога, засновника харківської наукової школи планетології акад. АН УРСР М. П. Барабашова (1894–1971); астрофізика-теоретика, директора Пулковської астрономічної обсерваторії проф. Б. П. Герасимовича (1889–1937); астрометриста, директора Харківської астрономічної обсерваторії проф. М. М. Євдокимова (1868–1941); астронома, фахівця у галузі динамічної астрономії проф. О. І. Раздольського, харківського астрометриста В. О. Михайлова та його родини. У раритетних розрізнених документах цього періоду також знаходимо фактологічні відомості до біографій багатьох співробітників і спостерігачів обсерваторії, зокрема: астрометриста-картографа, заслуженого діяча наук УРСР проф. Б. П. Остаценка-Кудрявцева (1876–1956); українського живописця, заслуженого художника УРСР, чл.-кор. Академії мистецтв СРСР Г. С. Меліхова (1908–1985); наукових співробітників обсерваторії: астрометристки Л. І. Крисенко (1907–2002); астрофізика-теоретикіні П. Г. Пархоменко (1886–1970); астрометриста В. Х. Плужникова (1901–1983); астрофізика М. С. Саврона (1902–1943); видатного планетолога Б. Є. Семейкіна (1900–1938); астрометриста О. І. Сластьонова (1900–1967); астронома-теоретика К. М. Савченка (1910–1956); астрофізика Г. Л. Страшного (1905–1942); астрометриста Ю. М. Фадєєва (1906–1942); астрофізика Л. І. Шингарьова (1910–1970) та ін.

¹² 200 лет астрономии в Харьковском университете ... С. 85.

Зазначені документи особового походження можуть суттєво доповнити інформаційний потенціал особових фондів, які зберігаються в інших архівних установах (Санкт-Петербурзькому архіві Російської академії наук¹³, архіві Одеського національного університету імені І. І. Мечникова¹⁴, архіві Харківського національного університету радіоелектроніки¹⁵, Державному архіві Харківської області¹⁶, Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського¹⁷, архіві ХНУ імені В. Н. Каразіна¹⁸, Центральному державному науково-технічному архіві України¹⁹ та ін.).

Додамо, що деякі документи особового походження (зокрема, щоденники) акумулюють інформацію щодо перебігу подій у Харкові (Харківському університеті) під час Української революції 1917–1921 рр. та Другої світової війни 1941–1945 рр. Зокрема, цінним інформаційним джерелом про тогочасні суспільні події є особові документи директора

¹³ СПФ АРАН. Ф. 1669. Оп. 1. 69 од. зб. 1935–1972 [Особовий фонд В. Г. Фесенкова].

¹⁴ Архів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Оп. ППС звільн. 1956. 1944–1956 [Особова справа К. М. Савченка].

¹⁵ Архів Харківського національного університету радіоелектроніки. Ф. Р-5649. Оп. 27. В'язка 11. Спр. 326. 1962–1970 [Особова справа Л. І. Шингарьова].

¹⁶ Держархів Харківської обл. (Державний архів Харківської області). Ф. Р-5875. Оп. 1. 664 од. зб. 1912–1972; Оп. 2. 26 од. зб. 1926–1971 [Особовий фонд М. П. Барабашова]; Особові справи: М. П. Барабашова (Ф. Р-2792. Оп. 20. Од. зб. 4237. 1964–1970); Б. П. Остащенко-Кудрявцева (Ф. Р-2792. Оп. 20. Од. зб. 64. 1941–1947); О. І. Сластьонова (Ф. Р-2792. Оп. 31. Од. зб. 423. 1949–1967); В. Х. Плужникова (Ф. Р.П-2. Оп. 152. Од. зб. 1131. 1957); Архівно-кримінальні справи на Б. Є. Семейкіна (Ф. Р-6452. Оп. 2. Спр. 2333. Т. 1–2. 1937; Ф. Р-6452. Оп. 2. Спр. 2334. 1956–1958).

¹⁷ НБУВ (Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). [Особовий фонд М. П. Барабашова]. Ф. 226. Оп. 554. 18 од. зб. 1918–1973.

¹⁸ Архів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Особові справи: М. М. Євдокимова (Ф. 13. Оп. 1-л ППС звільн. 1933–1941. Спр. 109. 1939); Л. І. Крисенко (Ф. 13. Оп. 2-л ППС звільн. 1943–1966. Спр. 44. 1944–1962; Оп. 1-л ППС звільн. 1943–1957. Спр. 273. 1945–1946); В. О. Михайлова (Ф. 13. Оп. 1-л ППС звільн. 1943–1957. В'язка 10. Спр. 494. 1943–1955); Б. П. Остащенко-Кудрявцева (Ф. 13. Оп. 2-л ППС звільн. 1943–1966. Спр. 54. 1946–1952); В. Х. Плужникова (Ф. 13. Оп. 1-л ППС звільн. 1933–1941. Спр. 254. 1937); Оп. 2-л ППС звільн. 1943–1966. Спр. 58. 1951–1960); М. С. Саврона (Ф. 13. Оп. 1-л ППС звільн. 1933–1941. Спр. 243. 1933); К. М. Савченка (Ф. 13. Оп. 1-л ППС звільн. 1933–1941. Спр. 278. 1936–1939); Г. Л. Страшного (Ф. 13. Оп. 1-л ППС звільн. 1933–1941. Спр. 263. 1933–1935); Л. І. Шингарьова (Ф. 13. Оп. 1-л ППС звільн. 1943–1957. Спр. 154. 1946–1947); Оп. 2-л ППС звільн. 1943–1966. Спр. 76. 1946–1949); Оп. 1-л ППС звільн. 1933–1941. Спр. 342. 1936–1937).

¹⁹ ЦДНТА України (Центральний державний науково-технічний архів). Ф. Р-157. Оп. 1. 17 од. зб. 1917–2005 [Особовий фонд Б. П. Остащенко-Кудрявцева].

Харківської астрономічної обсерваторії М. М. Євдокимова (1917–1930) та В. О. Михайлова, який опікувався обсерваторією під час окупації міста нацистами 1941–1943 рр.

Розділ «Зображувальні матеріали» представлений незначною кількістю рисунків до спостережень астрономічних явищ, креслеників інструментів і фотодокументів (1890-ті – 1930-ті роки), які висвітлюють певні моменти з обсерваторського життя досліджуваного періоду, особистого життя харківських астрономів і доповнюють «скриньку» персональної історії Харківської астрономічної обсерваторії.

Таким чином, інформаційний потенціал документального зібрання НДІА не викликає сумнівів, але переважна більшість з масиву, що розглядається, фактично не введено до наукового обігу, за виключенням низки публікацій автора статті, присвячених окремим питанням розвитку астрономії в Харкові у XIX та XX ст. Також, особистий внесок автора статті щодо удосконалення історичної спадщини Харківської астрономічної обсерваторії полягає у наступному: доповнено матеріали власних історико-наукових досліджень²⁰, присвячених розкриттю певних аспектів інформаційного потенціалу досліджуваного документального зібрання; особисто взято участь в опрацюванні документальної колекції; надано консультації щодо науково-технічного опрацювання документального масиву, створення облікової системи та довідкового апарату.

Зауважимо, що крім науково-технічного опрацювання, зважаючи на фізичний стан колекції документів, необхідно вжити суттєвих заходів щодо забезпечення повноцінних умов зберігання та проведення комплексу ремонтно-реставраційних робіт (частина документів із паперовою основою мають грибкові ураження, воскові печатки на кореспонденції руйнуються, тексти документів, надруковані на папері низької якості, згасають).

При повному введенні до наукового обігу нових фактів зазначені документи можуть слугувати повноцінною джерельною базою для багатьох історико-наукових та історико-астрономічних досліджень, поповнять виставкові експозиції Музею астрономії імені Миколи Барабашова, організованого при НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна.

REFERENCES

1. Artemenko, T. G., Balyshv, M. A. & Vavilova, I. B. (2009). The Struve dynasty in the history of astronomy in Ukraine. *Kinematics and Physics of Celestial Bodies*, 25(3), 153–167. [in Ukrainian].

2. Balyshv, M. A. (2008). Dokumentalni pamiatky Harkivskoi observatorii: problemy zberezhenia ta vvedennia do naukovo obigu [Documentary monuments

²⁰ *Балишев М. А.* Документальні пам'ятки Харківської обсерваторії... С. 156–159; *Його ж.* Фонди архіву НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна як джерело до вивчення історії астрономії у Харкові... С. 181–184.

of the Kharkiv Observatory: problems of preservation and introduction into scientific circulation]. *Archivy Ukrainy*, 5–6, 156–159. [in Ukrainian].

3. Balyshev, M. A. (2008). Naukova biografiia akademika O. L. Struve: problemy vidtvorennia, analiz bibliografii ta dzherel [Academician O. L. Struve's scientific biography: problems of reproduction, analysis of bibliography and sources]. *Nauka ta naukoznavstvo*, 2, 112–121. [in Ukrainian].

4. Balyshev, M. A. (2020). Fondy arkhivu NDI astronomii KhNU imeni V. N. Karazina yak dzherelo do vyvchennia istorii astronomii u Kharkovi (20–30 rr. XX st.) [Fonds of the Institute of Astronomy archives at the V. N. Karazin Kharkiv National University as a source for studying the history of astronomy in Kharkiv (the 1920s–1930s)]. In *Istoriia osvity, nauky i tekhniky v Ukraini* (pp. 181–184). Vinnitsia. [in Ukrainian].

5. Yevdokimov, N. N. (1908). Kafedra astronomii [Department of astronomy]. In *Fiziko-matematicheskii fakultet Kharkovskogo universiteta za pervye sto let yego sushhestvovaniya (1805–1905)* (pp. 227–237). Kharkiv: A. Darre Printing House. [in Russian].

6. Levitsky, G. V. (1893). Astronomy i astronomicheskie observatorii Kharkovskogo universiteta ot 1808 po 1842 god [Astronomers and astronomical observatories of the Kharkiv University from 1808 to 1842]. In *Zapiski imperatorskogo Kharkovskogo universiteta* (Vol. 3, pp. 1–75). Kharkiv: A. Darre Printing House. [in Russian].

7. Levitsky, G. V. (1894). Astronomy i astronomicheskie observatorii Kharkovskogo universiteta ot 1843 po 1879 god [Astronomers and astronomical observatories of the Kharkiv University from 1843 to 1879]. In *Zapiski imperatorskogo Kharkovskogo universiteta* (Vol. 2, pp. 1–55). Kharkiv: A. Darre Printing House. [in Russian].

8. Shkuratov, Y. G. (Ed.). (2008). *200 let astronomii v Harkovskom universitete* [200 years of astronomy at the Kharkiv University]. Kharkiv. [in Russian].

9. Slastenov, A. I. (1955). *Astronomiya v Kharkovskom universitete za 150 let (1805–1955)* [Astronomy at the Kharkiv University for 150 years (1805–1955)]. Kharkiv. [in Russian].

Marat Balyshev

Candidate of Historical Sciences,

Director,

Central State Scientific

and Technical Archives of Ukraine (Kharkiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>

COLLECTION OF DOCUMENTS OF THE RESEARCH INSTITUTE OF ASTRONOMY AS A SOURCE BASIS FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF ASTRONOMICAL SCIENCE

Abstract. The article is devoted to the topic of representative analysis of archival documents of the history of astronomical science from the period the end of the XIX – the first half of XX century. **The purpose** of the work is to summarize the results of a complex historical and scientific research of the information potential

and the content of the retro-informative materials of the documentary collection of the Institute of Astronomy of V. N. Karazin Kharkiv National University during a certain period. **The methodological basis** of the study is the principles of historicism, objectivity and a systematic approach to the study of the problem. General scientific (historical, comparative, retrospective) and special methods (historical-biographical, historical-systemic, problem-chronological and methods of source analysis) have been used to solve specific problems which allowed the complex investigation and analysis of new factual material. **Scientific novelty.** For the first time the information on the composition and content of the documentary collection of the Institute of Astronomy of the end of the XIX – the first half of XX century was analyzed; its information potential and order of access to archival primary sources are characterized. It is revealed that the documentary collection of the Institute of Astronomy is a valuable and sufficiently informative source for reproducing the facts of the history of astronomy in Kharkiv at a certain period, which will significantly supplement the source base of research on the history of domestic and European astronomy. **Prospects for further research.** Since the vast majority of documents from the reviewed massif have not actually been put into scientific circulation, it is planned to continue work on scientific and technical development of documentary collection and research of archival information, in particular, in preparation of the advanced scientific and research work on the history of astronomy in Kharkiv at the end of XIX – the first half of XX century.

Key words: Institute of Astronomy of V. N. Karazin Kharkiv National University; documentary collection; retroinformation; sources on the history of astronomy; scientific and technical processing.

DOI 10.47315/archives2022.330.161

УДК 930.253:329.15(477.41)«1988/1991»

Рена Коваленко

головна спеціалістка відділу
використання інформації документів,
Державний архів Київської області
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4081-1935>

ДОКУМЕНТИ КОМПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ У КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ КРИЗИ МОНОПАРТІЙНОСТІ ТА СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПЛЮРАЛІЗМУ В УКРАЇНІ (1988–1991 рр.)

Анотація. На основі документів Державного архіву Київської області зроблено спробу висвітлити внутрішні і зовнішні ознаки краху домінуючої ролі КПРС/КПУ в суспільстві, виникнення політичного плюралізму в країні та початок становлення багатопартійної системи у 1988–1991 рр. Мета статті полягає у використанні архівно-документального контенту, насамперед, документів компартійних організацій Київщини, які у цій публікації виступають основним джерелом інформації під час розгляду ознак кризи монопартійності і розвитку плюралістичних тенденцій в українському суспільстві 1988 – середини 1991 рр. В основу **методології дослідження** покладені загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності та опори на історичні джерела. Використання автором методів історичного аналізу, синтезу, порівняння та статистичного узагальнення надає можливість розглянути кризові соціально-політичні процеси радянського суспільства у їх динаміці і показати причинно-наслідкову детермінованість виникнення політичного плюралізму на тлі розпаду компартії України, а метод візуалізації даних статистики сприяє унаочненню якісних і кількісних показників цього процесу. **Новизна** публікації полягає у введенні у науковий обіг великого масиву неопублікованих раніше документів компартійних організацій Київської області, що різняться за змістом, формою і рівнем узагальнення інформації (протоколи засідань бюро, пленумів і конференцій обласної, районних, міських і первинних парторганізацій, інформаційні листи, матеріали соціопитувань, листування громадян із партійними органами тощо). Наведені документи дозволяють зробити **висновок**, що, якщо не зважати на обов'язкову ідеологічну складову і оціночні судження та ретельно відфільтрувати фактаж, можна цілком впевнено назвати документи компартійних організацій, використані у статті, повноправним і самодостатнім джерелом вивчення питань, пов'язаних із крахом тоталітарної політичної моделі радянської держави, диверсифікацією громадської думки і розвитком політико-ідеологічного плюралізму в Україні у 1988–1991 рр.

Ключові слова: внутрішньопартійна криза у КПРС/КПУ; монопартійність; багатопартійність; політичний плюралізм; документи компартійних організацій.

Перебудова, ініційована М. Горбачовим, викликала незворотні «тектонічні зсуви» у радянському суспільстві, що призвели до стагнації внутрішньопартійного життя, руйнації тоталітарної моделі КПРС, виникнення політико-ідеологічного плюралізму і, як результат, заміни монопартійної системи багатопартійною та зміни суспільно-політичного ладу. Всі ці процеси відбувалися на тлі формування у свідомості широких мас поняття національної ідентичності та руху за суверенітет і незалежність України.

У ряді публікацій українських учених досліджуються причини виникнення, розвитку і форми прояву системної і загальної кризи радянського суспільства, яка наприкінці 80-х рр. ХХ ст. досягла своєї кульмінації. Основну причину протиріч в українському суспільстві цього етапу вбачають у збереженні в Україні старого укладу «застійного періоду» в умовах змін, що почалися в СРСР із початком перебудови¹. В. Даниленком запропонована періодизація цього процесу, яка враховує внутрішньопартійні тенденції, що завершилися перемогою радикал-реформізму та розпадом СРСР у 1991 р.² На думку українських дослідників, головна причина краху КПРС і КПУ як її складової частини полягала в тоталітарній моделі партії, що не була сумісна з проголошеною демократизацією і гласністю, а також неправильній політиці у соціальному, мовному, релігійному питаннях³. Вплив процесів, що відбувалися у КПРС, на політику КПУ, втрачені можливості щодо реальної перебудови СРСР у Співдружність Суверенних Держав на підставі вивчення історіографії питання, архівних і мемуарних джерел дослідив А. Семененко⁴.

Плюралізм і нестабільність суспільно-політичних настроїв періоду перебудови підкреслила Н. Гордіна. На її думку, амплітуда коливання громадських настроїв визначається від апатії і утриманства державою у 1985 р., на початку «перебудови», до їх радикалізації і активізації діяльності політичних рухів і партій у 1990 р. Окрім націоналістич-

¹ Сацький П. В. Роль громадських рухів у процесі становлення системи політичного плюралізму в Україні в 90-ті роки ХХ століття / Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». Вип. 65–66. 2003. С. 46.

² Даниленко В. Перебудова. Зростання політичної активності суспільства // Історія України : всеукраїнська газета для вчителів історії та правознавства. № 8. Київ, 2019. С. 5–14.

³ Наконечна О. Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави / Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: зб. наук. праць. Вип. 14. 2011. С. 282–291.

⁴ Семененко А. І. Діяльність політичних партій та громадських організацій України по утвердженню її державного суверенітету (1985–1991 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Семененко Андрій Ігорович; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2010. 14 с.

но-демократичного руху в українському середовищі дослідниця виділяє краще згуртований і організований робочий рух та звертає увагу на такий аспект суспільних настроїв другої половини 1980-х років як «релігійний ренесанс»⁵.

Наслідком наростаючих соціальних і національних протиріч у суспільстві стало виникнення громадських рухів і організацій, які вступили в опозицію до керівництва республіки. П. Сацький визначає громадський рух як організаційну структуру, що об'єднує громадян на добровільних засадах для досягнення поставленої мети, як правило, декларованої у назві. Серед виділених ним функцій громадських рухів особливу увагу привертають формування політичного плюралізму, розбудова структурно-кадрового базису для майбутніх політичних партій та створення двополярної політичної моделі українського суспільства за європейським зразком⁶.

О. Бажан відмічає, що на березень 1989 р. в Україні нараховувалося близько 60 тис. самодіяльних формувань («неформальних об'єднань»), які провели 1 тис. 200 мітингів, де були висунуті вимоги щодо поглиблення процесу демократичної перебудови суспільства, відродження української мови, реабілітації національної символіки, легалізації заборонених церков – УАПЦ та УГКЦ, економічного і політичного суверенітету республіки. Ці об'єднання перебували під впливом і підтримували стосунки з «Народними фронтами» Естонії, Латвії, Литви, були присутні на їхніх установчих зборах, отримували від них програмні документи, на підставі яких у першій декаді листопада 1988 р. велася активна робота над кількома проектами програми «Українського народного фронту»⁷.

Фундатором української багатопартійної системи дослідники називають Народний рух України (НРУ), оскільки він організаційно і кадрово сприяв розбудові перших партій⁸ та відіграв важливу роль у кризі унітарної політичної системи республіки⁹. На думку Я. Бедика, анти-рухівська пропаганда, розгорнута КПУ, сприяла поширенню симпатій

⁵ Гордіна Н. О. Суспільно-політичні настрої населення УРСР в умовах «перебудови» (1985–1991 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Гордіна Наталя Олегівна; Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2012. С. 10.

⁶ Сацький П. В. Зазнач. твір. С. 46, 48.

⁷ Бажан О. КДБ УРСР та неформальні об'єднання в період «горбачовської перебудови» / Наукові записки. Т. 104. Історичні науки / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2010. С. 69.

⁸ Сацький П. В. Зазнач. твір. С. 46.

⁹ Кульчицький С. В. Народження Народного руху України // Український історичний журнал: науковий журнал / НАНУ, Ін-т історії України, Ін-т політ. і етнонаціон. досліджень ім. І. Ф. Кураса. Київ, 2010. № 1(490). С. 8–22.

до Руху як до організації, що переживає цькування у період проголошеної демократії¹⁰. Таким чином, Рух став центром тяжіння для різних опозиційних утворень, і напередодні виборів до Верховної Ради УРСР 1990 р. навколо нього об'єдналися 43 громадські організації у т. зв. «Демократичний блок»¹¹.

На наш погляд, основною вадою більшості названих публікацій, що окреслюють основне коло питань, піднятих у цій статті, є брак використання інформаційного потенціалу партійних документів. Виняток у цьому сенсі становить робота А. Семененка¹², однак такі видимі ознаки кризи монопартійності як падіння чисельності рядів КПУ, відмова сплати членських внесків, поширення критичних оцінок діяльності партії тощо обійдені увагою автора.

У зв'язку з цим варто визначити основні маркери пропонованої статті. Питання виникнення і розвитку політико-ідеологічного плюралізму в ній розглядається у 2-х площинах. Насамперед, це – аналіз ознак стагнації, кризи внутрішньопартійного життя та падіння авторитету КПУ в масах. Другий аспект – це власне становлення політичного плюралізму, себто багатопартійності у країні. Хронологічні рамки статті обмежуються 1988 – серединою 1991 рр. Обрання нижньої хронологічної межі пояснюється тим, що у 1988 р. кризові явища в партії ставали все помітнішими, активізувалися неформальні об'єднання, утворився Народний рух за перебудову. Вибір верхньої пов'язаний із особливостями джерельної бази: в умовах повної деморалізації партійного керівництва середньої і нижньої ланки з червня–липня 1991 р. протоколи засідань бюро компартійних організацій області (основі джерела інформації у статті) практично не велися, або не передавалися на зберігання до архіву.

Джерельну базу запропонованої статті становлять документи фондів 11-ти компартійних і комсомольських організацій Київської області різних рівнів: Київського обкому КПУ, 3-х райкомів області (Білоцерківського, Броварського і Сквирського), 3-х міськкомів (Київського, Білоцерківського і Переяслав-Хмельницького), Шевченківського міського райкому, 2-х первинних партійних організацій (Спілки письменників України і Київського політехнічного інституту), а також Київського міськкому ЛКСМУ. Різний ступінь узагальнення інформації у документах цих організацій дозволяє здійснити панорамний підхід до висвітлення поставлених питань та показати глибину кризових явищ

¹⁰ Бедик Я. Відносини Народного Руху України з Комуністичною партією України та Комуністичною партією Радянського Союзу (початковий етап) / Матеріали VII Міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Дні науки історичного факультету», присвяченої 180-річчю заснування Київського університету. Т. 1. Київ: Логос, 2014. С. 264.

¹¹ Сацький П. В. Зазнач. твір. С. 46.

¹² Семененко А. І. Зазнач. твір.

у внутрішньопартійному житті Компартії України. За змістом і формою використані документи можна поділити на декілька груп: протокольного характеру (протоколи і стенограми засідань бюро, пленумів і конференцій), постановчі (рішення і постанови партійних організацій різних рівнів), інформаційні (історичні і соціологічні довідки, ознайомчі документи з різних питань, у т. ч. із грифом «секретно»), епістолярні (листування громадян із партійними органами), статистичні (зведення щодо кількісного і якісного складу партійних організацій) тощо. До цього часу зазначені джерела не були у полі зору дослідників і вперше використовуються для характеристики процесів системного розпаду, що відбувалися в Україні у 1988–1991 рр. Таким чином, документи компартійних організацій Київської області розглянуто у контексті вивчення питання краху монопартійності та розвитку політико-ідеологічного плюралізму в Україні у вказаний період.

Однією з видимих ознак кризи політичної системи радянського суспільства стала втрата компартією своєї домінуючої ролі. Кризові тенденції стали помітними у 1989 р., коли відбувалося зменшення кількості прийнятих до лав партії і, натомість, – збільшення відтоку з її рядів. Динаміку цих процесів у Київській обласній парторганізації відображено на графіку (Рис. 1).

Порівняно з 7-ма місяцями 1989 р. кількість осіб, прийнятих у кандидати і члени партії у першій половині 1991 р. скоротилася приблизно у 3,9 разів, а кількість осіб, які вийшли з її рядів, за 1989 – першу поло-

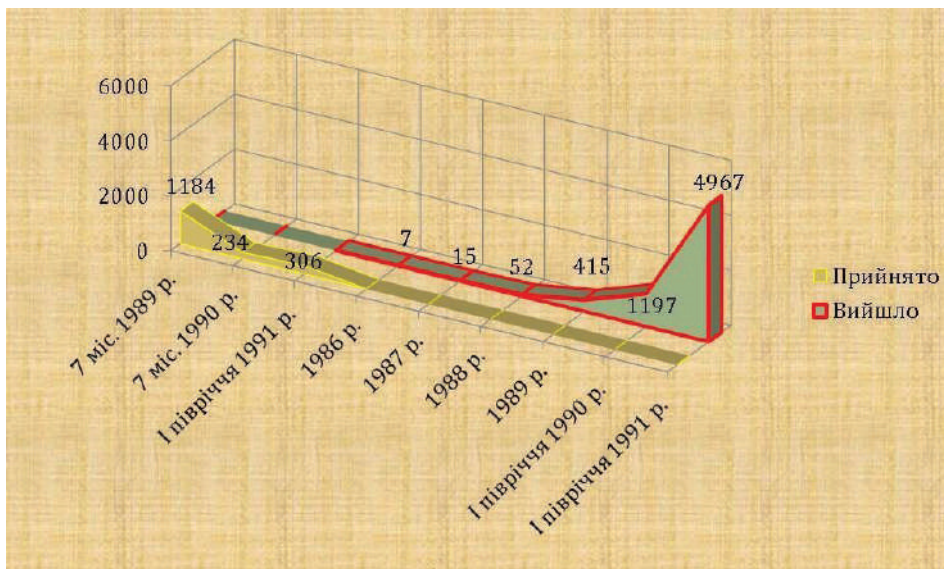

Рис. 1. Зміни у кількісному складі парторганізації Київської області у 1986 – 1991 рр.

Держархів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 736. Арк. 25; Спр. 950. Арк. 17; Спр. 987. Арк. 141-142.

вину 1991 рр. збільшилася майже у 12 разів. Згідно з інформацією Київського обкому за I півріччя 1991 р. партдокументи здали 4 тис. 967 осіб, що становило 4,8% її складу. Загальна чисельність обласної парторганізації з 1989 р. до середини 1990 р. скоротилася на 2 тис. 608 осіб¹³. Особливо «лавинного» характеру вихід із партії набув у другій половині 1990 р., після відміни Ст. 6 Конституції СРСР, яка закріплювала керівну роль КПРС. На листопадовій 1990 р. конференції Київської обласної організації КПУ зазначалося, що кількість вибулих із партійних рядів за рік в Ірпені збільшилася у 15 разів, у Білій Церкві – більш ніж у 20 разів, у Києво-Святошинському районі – у 40 разів¹⁴.

Наведемо ще деякі приклади. У 1988 р. із Білоцерківської міської парторганізації вибули 44 комуністи, у 1989 р – 127, а у першому півріччі 1990 р – 315. Таким чином, відмічається стала тенденція зростання цього явища. Особливо звертає на себе увагу соціальний склад вибулих: дві третини склали робітники, а кожний 5-й був пенсіонером, що означало «розмиття» соціальної бази компартії. Цікаво, що свій вихід із рядів КПУ лише 1/5 від загальної кількості членів прямо пов'язували з незгодою з політикою партії; 1/4 ще не готова була на відкриту конфронтацію, вказуючи як причину виходу свою неспроможність принести користь партії і реально впливати на формування політики КПРС; ще 15% своє небажання перебувати в рядах КПУ пояснили (прикрили?) поганим станом здоров'я і похилим віком¹⁵.

Однією з причин виходу з партії стало бажання виїхати за кордон. Введення у 1987 р. у дію доповнень до законодавства про в'їзд і виїзд із СРСР, відміна обмежень, що існували до того, відкрили «шлюзи» для цього явища, яке можна вважати однією з крайніх протестних форм артикуляції інтересів груп, що втратили надію на поліпшення умов свого життя на батьківщині. Якщо у 1987 р. загальна кількість по області осіб, які емігрували, складала 46, то у 1988 р. – 143, а за 8 місяців 1989 р. – 401. 90% із виїжджаючих емігрували до Ізраїлю, решта – до інших капіталістичних і соціалістичних країн¹⁶.

Динаміку добровільного виходу з партійних рядів у Київській міській парторганізації легко простежити за допомогою гістограми (Рис. 2).

Із 1990 р. пропорції між тими, хто вступив до партії і тими, хто вибув із неї за власним бажанням, змінилися на користь останніх. За 7 місяців 1991 р. кількість членів, які добровільно вибули, по Києву склала 15 тис. 324 особи¹⁷.

¹³ Держархів Київської обл. (Державний архів Київської області). Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 950. Арк. 17; Спр. 987. Арк. 141–142.

¹⁴ Там само. Спр. 773. Арк. 42.

¹⁵ Там само. Ф. П-30. Оп. 42. Спр. 38. Арк. 66.

¹⁶ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 703. Арк. 2.

¹⁷ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 925. Арк. 13.

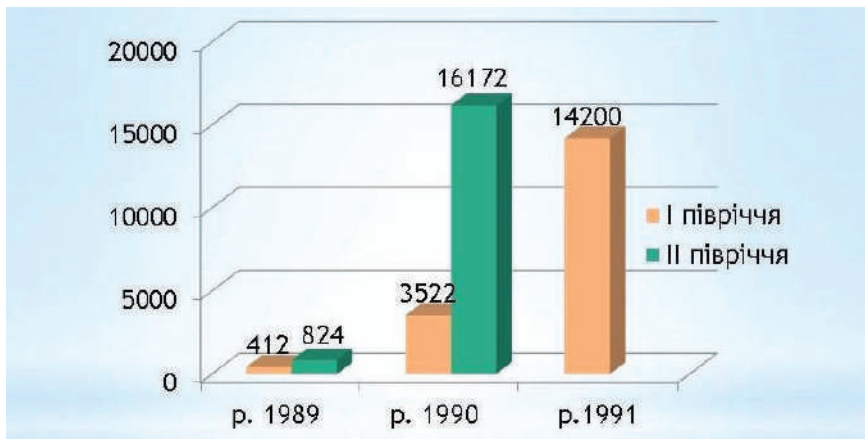

Рис. 2. Кількість добровільно вибулих із рядів КПРС по Київській міській партійній організації (1989 – сер. 1991 рр.).

Держархів Київської обл. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 890. Арк. 31, 47-48, 75, 81-82, 85.

Крах гегемонії КПРС у житті суспільства знайшов своє вираження й у причинах виходу з компартії. Основні з них, пов'язані з провалом перебудовчої стратегії партії і неспроможністю внутрішньої політики, вказані на кругових діаграмах (Рис. 3).

Рис. 3. Причини виходу з рядів КПУ по Київській міській парторганізації у 1989–1991 рр.

Держархів Київської обл. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 890. Арк. 85; Спр. 905. Арк. 58зв.; Спр. 925. Арк. 12.

Заслугове уваги зміна оцінки діяльності КПРС: від невдоволення роботою первинної організації у 1989–1990 рр. до незгоди з політикою партії в цілому і переходу до інших партій у 1991 р., від незадоволення ходом перебудови до невіри в її успіх. Лідером за кількістю добровільно вибулих із рядів КПУ по Києву за 1989 – I половину 1991 рр. став Ленінградський райком (3 тис. 655 осіб)¹⁸. Із зрозумілих причин статистика прийнятих і виключених із рядів КПРС за подальший період відсутня.

Падіння авторитету партії проявилось у зменшенні кількості тих, хто продовжував вірити у її керівну роль і готовий був вступити до її рядів. Цей процес наростав, поступово перетворюючись на серйозну проблему для партійного керівництва. Варто навести деякі цифри. Прийом у члени КПРС по Шевченківському району м. Києва у 1988 р. скоротився порівняно з попереднім роком на 32%¹⁹, а за 4 місяці 1989 р. – майже на 50% порівняно з аналогічним періодом 1988 р. Із 64-х парторганізацій підприємств промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку району тільки 16 поповнили свої ряди²⁰. Кількість прийнятих у члени КПРС у Київському міськкомі КПУ в 1990 р., порівняно з попереднім, зменшилася на 2 тис. 409 осіб, а у кандидати – на 1 тис. 847 осіб; із останніх – по соціальних групах: службовців – спеціалістів народного господарства скоротилася на 893, комсомольців – на 863, робітників – на 693, жінок – на 543, наукових працівників та освітян – разом на 241 особу²¹.

Аналогічні тенденції відмічалися не тільки в центрі, а й на місцях. Згідно з інформацією Переяслав-Хмельницького міськкому КПУ, у 1989 р. міською парторганізацією було прийнято 49 осіб проти 93-х у 1988 р.²², що склало лише 52,7% від попереднього періоду. На лютому 1989 р. пленумі Білоцерківської міської партійної організації зазначалося, що за 1988 р. кількість прийнятих у кандидати в члени КПРС порівняно з 1987 р. знизилася вдвічі, зі 170-ти первинних парторганізацій прийом до партії вели лише 45. Особливо мало непокоїти партійне керівництво міста зменшення на 6,8% кількості представників робітничого класу, прийнятих до партійних лав, та кількості комсомольців – на 4,3%, адже саме ці 2 соціальні групи завжди являли собою ідейно-політичну опору і основний резерв поповнення компартійних рядів²³. У квітні 1990 р. на пленумі Білоцерківської районної

¹⁸ Держархів Київської обл. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 890. Арк. 85; Спр. 905. Арк. 58зв.; Спр. 925. Арк. 12.

¹⁹ Там само. Ф. П-240. Оп. 49. Спр. 79. Арк. 8.

²⁰ Там само. Спр. 88. Арк. 10.

²¹ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 905. Арк. 49.

²² Там само. Ф. П-34. Оп. 48. Спр. 194. Арк. 4.

²³ Там само. Ф. П-30. Оп. 42. Спр. 20. Арк. 17.

парторганізації констатували зменшення поповнення партійних рядів за рахунок робітників і колгоспників на 20%²⁴. Якщо у 1989 р. кількість членів Броварської міської організації збільшилася на 40, то за 9 місяців 1990 р. її чисельність скоротилася на 388 осіб. У деяких первинних організаціях Броварського району відсоток вибулих за цей період коливався з 13 до 24 від загальної чисельності²⁵. В партії наростали ліквідаторські настрої²⁶. Набула поширення практика привселюдного спалення комуністами своїх партквитків на площах. Наразі про ці факти згадувалося на конференції Білоцерківської районної організації КПУ у травні 1990 р.²⁷

Відтік комуністів природно призводив до зменшення кількості первинних парторганізацій. На січневому 1991 р. пленумі Київського МК КПУ і контрольної комісії міської парторганізації перший секретар міськкому А. Корнієнко зазначав, що за 1990 р. у Києві ліквідувалося 70% (4 тис. 438) партійних груп і кожна 5-та (1 тис. 743) цехова організація²⁸. За 1990 р. по області було ліквідовано 3 тис. 420 партгруп і цехових організацій. У Яготинському районі з 75-ти груп залишилося 2, у Баришівському – з 127 – 6, Сквирському – з 108 – 17, Броварському – з 233 – 15²⁹.

Таким чином, наслідком падіння авторитету КПРС стало скорочення чисельності її членів. За 1989 р. кількісний склад КПУ зменшився на 0,25%, а за 1990 р. – на 10%³⁰.

Пасивною формою незгоди з практичною діяльністю партії, відповіддю на численні викривальні статті щодо її історії можна вважати несплату членських внесків. Якщо у записці Київського обкому КПУ, датованій червнем 1987 р., вказувалося на несплату членських внесків із винагород за раціпропозиції працівниками-комуністами заводу «Електроконденсатор» м. Біла Церква³¹, а в середині 1989 р. на пленумі Білоцерківського РК КПУ згадувалося про несплату внесків із пенсій працюючими пенсіонерам³², то згодом практика несплати внесків з усіх доходів, у т. ч. зарплати, стала звичайним явищем. У Шевченківській районній парторганізації м. Києва за I півріччя 1989 р. нараховувалося 284 «боржники», з яких 41 особа не сплатила партвнески за 3 і більше місяців. Як наслідок, 25 членів і кандидатів у члени КПРС були виклю-

²⁴ Там само. Ф. П-29. Оп. 47. Спр. 9. Арк. 11.

²⁵ Там само. Ф. П-124. Оп. 46. Спр. 2. Арк. 16–17.

²⁶ Там само. Спр. 1. Арк. 7.

²⁷ Там само. Ф. П-29. Оп. 47. Спр. 1. Арк. 35.

²⁸ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 663. Арк. 42.

²⁹ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 920. Арк. 17.

³⁰ Даниленко В. Знач. твір. С. 14

³¹ Держархів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 446. Арк. 8.

³² Там само. Ф. П-29. Оп. 45. Спр. 3. Арк. 61.

чені з партії, що на 6 осіб більше ніж за відповідний період 1988 р.³³ Згідно зі звітами про склад районних партійних організацій м. Києва за I квартал 1989 р. із причини несплати членських внесків було виключено 55 членів і кандидатів у члени КПРС³⁴, але тут слід зауважити, що під такими мотивами виключення як «порушення партійної дисципліни», «втрата зв'язку з парторганізацією» також могла розумітися тривала несплата внесків. У 1990 р. почастишали випадки добровільного здавання партквитків у зв'язку з небажанням сплачувати членські внески³⁵.

На час розпаду СРСР ситуація з несплатою партійних внесків стала катастрофічною. Так, заборгованість членських внесків по Київській міській парторганізації у 1990 р. зроста порівняно з попереднім роком у 4,1 рази, а кількість тих, хто сплачував їх невчасно, – у 6 разів³⁶. Динаміку цього процесу по Київській обласній парторганізації ілюструє гістограма, підготовлена на підставі документів (Рис. 4).

Рис. 4. Кількість неплатників членських партійних внесків (1–3 місяці) по Київській обласній партійній організації. 1988 – I пол. 1991 рр.
Держархів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 120. Спр. 94. Арк. 7, 13, 20, 28;
Спр. 138. Арк. 2, 6, 9а, 13; Спр. 198. Арк. 4, 7, 13, 22; Спр. 427. Арк. 3, 10.

На 1 січня 1991 р. кількість «боржників» партійних внесків у Київській обласній парторганізації становила 7 тис. 205 членів КПРС, що

³³ Держархів Київської обл. Ф. П- 240. Оп. 49. Спр. 91. Арк. 26.

³⁴ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 891. Арк. 4зв., 8зв., 37зв., 40зв., 43зв., 50зв., 57зв., 59зв., 61зв., 63зв., 68зв., 154зв.

³⁵ Там само. Ф. П-30. Оп. 42. Спр. 38. Арк. 66.

³⁶ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 663. Арк. 29.

відповідало 7% комуністів, а кількість таких, які не сплатили внески за 3 і більше місяців, виросла у 7,7 разів порівняно з початком попереднього року. Найгірші показники щодо заборгованості були у ДППЗ «Поліський» Вишгородського району – 35,7% та в інституті землеробства Києво-Святошинського району – 44,3%³⁷. За II квартал 1991 р. кількість неплатників становила вже 8 тис. 887 осіб, і бюджет обласної парторганізації скоротився на 9,4%³⁸.

На жовтневій 1990 р. конференції Броварської міської організації КПУ відмічалось, що навіть деякі парторганізації припинили відрахування у партійний бюджет. Серед останніх називалися організації водоканалу, деревообробного комбінату, Калитянського комбикормового заводу, газового господарства, заводу «Факел», що самовільно залишали партвнески на свої потреби³⁹. Наприкінці першого півріччя 1991 р. кількість первинних парторганізацій по Київській області, що залишали частину внесків на власні потреби, становила 129, із них 45 – в Ірпінській міській, 22 – у Києво-Святошинській, 14 – в Обухівській районних парторганізаціях. У результаті цього прибуткова частина бюджету партії зменшилася на 28,4 тис. крб.⁴⁰

Дозволений «плюралізм думок» первинних партійних організацій нерідко знаходив вираження у створенні власної політичної платформи і часом посягав на авторитет вищого партійного органу республіки. Так, на засіданні парткому парторганізації Київського політехнічного інституту 23 січня 1990 р. було затверджено рішення про вираз недовіри чинному складу Політбюро ЦК Компартії України «по результатах фактичного керівництва партійною організацією республіки у період 1986–1989 рр., що призвело до втрати політичного контролю над ситуацією у республіці»⁴¹. Наприкінці 1990 р. відбувся «Референдум з деяких питань політичного життя Київського політехнічного інституту», ініційований Українською Студентською Спілкою (чисельність – 20–30 осіб) і підтриманий Вченою радою інституту. Організатори вимагали виведення з інституту парткому, видалення з офіційної назви КПІ згадки про орден Леніна і 50-річчя Великої Жовтневої Соціалістичної революції⁴². Спочатку референдумом ставилося питання щодо проведення «департизації» в інституті, і лише пізніше втручання парткому дозволило змінити акценти на «деполітизацію»⁴³.

³⁷ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 941. Арк. 8, 12.

³⁸ Там само. Оп. 120. Спр. 427. Арк. 3, 10.

³⁹ Там само. Ф. П-124. Оп. 46. Спр. 2. Арк. 19, 44.

⁴⁰ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 941. Арк. 4.

⁴¹ Там само. Ф. П-1089. Оп. 1. Спр. 290. Арк. 6.

⁴² Там само. Арк. 72, 80–81; Спр. 297. Арк. 33.

⁴³ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 663. Арк. 17–18.

Спостерігається падіння авторитету партії в цілому та її членів зокрема. В аналітичній записці, що узагальнила результати дослідження, проведеного наприкінці листопада 1989 р. у Москві, Азербайджані, Вільнюсі, Київській, Ростовській, Сир-Дар'їнській областях та Хабаровському краї, наголошувалося, що відсоток тих, хто не вірив у прогресивну роль партії склав 32% проти 25% тих, які продовжували вірити у неї; лише 12% вважали, що партія може захистити їхні інтереси. Вкрай непривабливо у суспільній свідомості виглядала особа комуніста, партійного працівника, яких більшість опитаних вважала за таких, що живуть за рахунок інших: лише 21% респондентів оцінювали образ і діяльність комуністів позитивно⁴⁴. Анкетування з подібних питань були проведені і на місцевих рівнях. Наприклад, за результатами опитування, проведеного у Сквирському районі Київської області у середині 1990 р., 23% комуністів вважали, що КПРС у нових умовах не зможе витримати конкуренції; 14,2% позитивно оцінювали рішення комуністів про вихід з партії; 8 із 14 опитаних безпартійних оцінили шанси КПРС на вихід із кризової ситуації як незначні⁴⁵.

Аналогічна ситуація склалася і в організаціях ВЛКСМ–ЛКСМУ. На II пленумі Білоцерківського РК КПУ 26 січня 1991 р. були озвучені такі цифри: за 1990 р. чисельність районної організації ВЛКСМ зменшилася на 850 членів, що складало 1/6 частину. Зменшився прийом до ВЛКСМ школярів: до 127 осіб 1990 р. порівняно з 508 у 1989 р.⁴⁶ На середину травня 1991 р. до рядів ВЛКСМ вступили лише 37 учнів, у 19 із 31 школи району прийом не проводився зовсім, у 2-х восьмирічних школах комсомольські організації взагалі перестали існувати. Перший секретар Білоцерківського РК ЛКСМУ (МДС) М. Піщулін на пленумі зазначав, що за останній рік кількість комсомольців у районі зменшилася на 22,2%. Найслабшою ланкою виявилися шкільні комсомольські організації: кількість їхніх членів зменшилася на 45,8%, учительських – на 45,3%. Чисельність членів комсомольських організацій на будівельних підприємствах зменшилася на 39,9%. Із робітників і колгоспників за цей період у члени ВЛКСМ вступила лише одна особа⁴⁷. Серед молоді з'явилися гасла на кшталт: «Піонерські і жовтєвські організації зі школи!», «Павлик Морозов зрадив батька – портрети його геть зі школи!»⁴⁸. Значною мірою на ці процеси впливала активність представників нових політичних об'єднань антикомуністичного напрямку: НРУ, Української республіканської партії (УРП), Української християнсько-демократичної партії (УХДП), Української національної

⁴⁴ Держархів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 748. Арк. 26–27.

⁴⁵ Там само. Ф. П-114. Оп. 47. Спр. 77. Арк. 8.

⁴⁶ Там само. Ф. П-30. Оп. 42. Спр. 34. Арк. 33.

⁴⁷ Там само. Спр. 35. Арк. 21.

⁴⁸ Там само. Арк. 27.

партії (УНП), Спілки незалежної української молоді (СНУМ)⁴⁹. Щодо останньої, на тому ж пленумі зазначалося, що близько 20-ти членів Спілки, виявлених у м. Біла Церква, працювали активніше, ніж 3 тис. комсомольців усього району⁵⁰. У Васильківському міськкомі ЛКСМУ з 76-ти первинних організацій на середину 1991 р. третина практично «вмерла»: не збиралися внески і не проводилися зібрання⁵¹. III спільний пленум Київських обкому Компартії України та обкому ЛКСМУ (МДС) 15 червня 1991 р. констатував зменшення чисельності обласної партійної організації за останні 2 роки на 18 тис., обласної комсомольської – на 40 тис., прийому в партію через ЛКСМ – із 2 тис. до 100 осіб⁵². Таким чином розмивався основний політичний резерв Комуністичної партії – комсомол.

Тенденція щодо зменшення рядів членів ВЛКСМ знайшла відображення у статистичному звіті Київської міської комсомольської організації. На 1 січня 1991 р. їх кількість становила 230 тис. 79 осіб, за власним бажанням з її рядів вибули 8 тис. 721 особа, ще 3 тис. 778 були виключені⁵³. Таким чином, кількість вибулих комсомольців до кількості тих, що залишилися у комсомолі, склала 5,43%. На XXXIII конференції Київського МК ЛКСМУ, що відбулася 30 листопада 1991 р., прозвучало, що її кількісний склад на 1 листопада 1991 р. становив 170 тис. осіб, що на 100 тис. менше, ніж у 1990 р.; до лав організації за 2 роки було прийнято лише 2 тис. 498 осіб. Однією з причин змін у кількісному складі міської організації було незадоволення діяльністю первинних комсомольських організацій, які відсторонилися від конкретної щоденної роботи⁵⁴. У ході оперативного соціологічного дослідження «Перебудова вузівського життя очима студента», проведеного у грудні 1988 – березні 1989 рр., були опитані 1 тис. 32 студенти II і IV курсів 11-ти вузів м. Києва. Згідно з отриманими даними, 30% опитуваних були незадоволені тим, як вузівський комсомол захищає інтереси студентської молоді, 40% – задоволені реалізацією цього завдання вузівськими комітетами комсомолу лише частково. Максимальну невдоволеність (по 38%) продемонстрували студенти університету і педінституту⁵⁵.

Про кризові явища у внутрішньому житті молодіжної спілки свідчать спроби її реорганізації. Напередодні XXI з'їзду ВЛКСМ Київський міськком ЛКСМУ виробив курс на реформування Спілки, підтрима-

⁴⁹ Там само. Спр. 35. Арк. 11–12.

⁵⁰ Там само. Арк. 42.

⁵¹ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 922. Арк. 21–22.

⁵² Там само. Арк. 13.

⁵³ Там само. Ф. П-1616. Оп. 30. Спр. 53. Арк. 1–1зв.

⁵⁴ Там само. Ф. П-1616. Оп. 30. Спр. 13. Арк. 12.

⁵⁵ Там само. Ф. П-1616. Оп. 27. Спр. 116. Арк. 18–19, 25.

ний республіканською делегацією⁵⁶. 30 листопада 1991 р. відбулася Установча конференція Київської міської Спілки молоді. На ній було проголошено створення Спілки Молодіжних Організацій м. Києва, яка стала правонаступником Київської міської комсомольської організації, затверджено Програмну заяву, Статут та інші документи новоствореної організації, прийнято постанову про її входження до складу Спілки Молодіжних Організацій України (СМОУ)⁵⁷, заснованої 21 вересня 1991 р. на останньому в історії ЛКСМУ XXVII з'їзді.

Розвиток диверсифікаційних і плюралістичних тенденцій у середовищі партії підривали ідеологію ортодоксального комунізму, призводили до масового виходу з її рядів і появи прошарку суверен-комуністів, наростання протестних настроїв та виникнення нових громадсько-політичних рухів, заповнення політичного вакууму утвореннями некомуністичного спрямування. В інформаційній записці «Про необхідність збереження єдності партії, консолідації її конструктивно налаштованих сил в умовах плюралізму думок і багатопартійності», розробленій ідеологічним відділом Київського обкому КПУ і датованій 10 квітня 1990 р., вказувалося на 2 шляхи формування багатопартійності. По-перше, це – формування альтернативних партій за рахунок виходу, «вимивання» комуністів із рядів КПРС. Другий спосіб – формування альтернативних партій шляхом розколу КПРС, утворення національно-територіальних партійних осередків і фракційних об'єднань всередині партії⁵⁸. На наш погляд, цією точкою зору штучно звужена соціально-політична база створення багатопартійності в Україні, але самі по собі шляхи підриву монополії КПРС у політичній системі країни визначені вірно.

У своєму виступі на зустрічі за «круглим столом» із пропагандистами і лекторами Київської області 21 березня 1991 р. І. Курас відмічав 2 аспекти (етапи) становлення політичного плюралізму: багатопартійність, що склалася у період перебудови, і багатопартійна система, що сформувалася протягом 1991 р. Для останньої характерним є представництво різних політичних партій в органах влади усіх рівнів. Особливістю складання багатопартійної системи в СРСР було утворення партій після попередніх виборів до Верховної і місцевих Рад, у яких згодом відбулася поляризація політичних сил та оформлення партійних фракцій і блоків. Необхідною умовою існування багатопартійної системи, вважав учений, є реєстрація партій та їхня діяльність в умовах законності на ґрунті чинної Конституції⁵⁹.

Політичний плюралізм як принцип устрою та функціонування політичної системи передбачає різноманіття й вільне змагання політич-

⁵⁶ Держархів Київської обл. Ф. П-1616. Оп. 30. Спр. 13. Арк. 5.

⁵⁷ Там само. Спр. 14. Арк. 1–25.

⁵⁸ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 910. Арк. 32–49.

⁵⁹ Там само. Спр. 992. Арк. 38–39.

них ідей, партій, легальної діючої опозиції, конкурентну боротьбу за владу в рамках закону⁶⁰. Виразниками інтересів різних соціальних груп, які становлять базис політико-ідеологічного плюралізму, виступають політичні партії, однією з пріоритетних функцій яких є артикуляція інтересів указаних груп. Основними її формами є звернення громадян до представників влади, голосування на виборах, протестна діяльність громадян, колективна діяльність неформальних об'єднань і громадських рухів. Саме у контексті деяких із цих форм діяльності ми й розглянемо питання виникнення і становлення політико-ідеологічного плюралізму в Україні у 1988–1991 рр.

Одним зі способів артикуляції інтересів окремих громадян завжди були письмові звернення до можновладців. У зв'язку з цим цікаво навести такі цифри: за перше півріччя 1990 р. на адресу Київського обкому КПУ надійшло 990 листів, а за такий саме період 1991 р. – всього 223, тобто на 767 листів менше⁶¹. Цей факт красномовно свідчить про падіння авторитету і довіри до провладної партії: громадськість перестала бачити у ній організацію, здатну вирішувати питання, що були поставлені на період перебудови суспільства. Поліваріантність громадської думки, артикульована у листуванні громадян із партійними органами різних рівнів, відобразила різнобарвну палітру ставлення до ситуації в країні: від цілковитої підтримки курсу партії та підсумків Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р.⁶² до критики М. Горбачова і «горбачовщини»⁶³; від звинувачень Компартії у бездіяльності («КПУ пішла у підпілля»)⁶⁴ до закидів щодо привілеїв партійного керівництва⁶⁵. Характерним став лист від пенсіонера, інваліда війни щодо відповідальності КПРС за загибель від репресій, голодомору та під час війни 79,5 млн. осіб (за підрахунками автора листа)⁶⁶.

Іншими основними формами артикуляції інтересів різних соціальних верств вважаються діяльність неформальних груп, суспільних рухів, протестна діяльність. У 1988–1989 рр. зросла політична активність населення України, з'явилися нові неформальні об'єднання, збільшився їхній чисельний склад. В інформації про хід виконання Київським міськкомом КПУ постанови ЦК КПРС «Про заходи протидії спробам антисоціалістичних елементів створити опозиційні КПРС політичні структури» (лютий 1989 р.) зафіксовано появу «Народної спілки

⁶⁰ Щербина Н. Ф., Махінла Ю. Б. Політико-ідеологічний плюралізм в сучасній Україні: теоретичні і практичні аспекти / Молодий вчений. № 4 (31). 2016. С. 327. С. 327–332).

⁶¹ Держархів Київської обл. Ф П-5. Оп. 117. Спр. 986. Арк. 1.

⁶² Там само. Ф П-1. Оп. 88. Спр. 695. Арк. 3–3зв.

⁶³ Там само. Арк. 4–21зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 38–39.

⁶⁵ Там само. Арк. 28–30.

⁶⁶ Там само. Арк. 35–35зв.

сприяння перебудові», ініціативної групи товариства «Меморіал», українознавчого клубу «Спадщина» Будинку вчених, відмічено активізацію діяльності клубів «Громада» Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, «Перебудова» Київського інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка тощо. Серед найбільш активних організацій націоналістичного спрямування названі Українська Гельсинська Спілка (УГС), до складу якої наприкінці жовтня 1988 р. входило 9 осіб (список їх міститься у документах Київського обкому КПУ⁶⁷), Українська народно-демократична ліга (УНДЛ), Спілка незалежної української молоді (СНУМ), Український культурологічний клуб (УКК). Ці об'єднання ініціювали ряд мітингів політичного характеру: «Екологія і ми» у листопаді 1988 р., до 40-річчя підписання Декларації ООН про права людини 10 грудня 1988 р., 70-річчя возз'єднання українських земель 22 січня 1989 р. тощо. На початок 1989 р. в основному завершилося організаційне оформлення руху «Зелений світ». У документі відмічено подальше загострення ідеологічної ситуації, пов'язане із створенням Народного руху України за перебудову, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка і Товариства єврейської культури. Налагодження у широких масштабах випуску «самвидавчої літератури» з використанням розмножувальної техніки, створення інформаційно-довідкових центрів уможливили збільшення кількості листівок і прокламацій, що розповсюджувалися у трудових колективах⁶⁸.

Головним репрезентатором опозиції в Україні став Народний Рух⁶⁹. Саме він, на думку В. Кульчицького, зіграв визначальну роль в утвердженні національної самосвідомості народу, відродженні української державності⁷⁰. Виникнення НРУ, яке Г. Гончарук назвав «політичним землетрусом в Україні»⁷¹, стало уособленням диверсифікаційних процесів всередині самого компартійного середовища. Першим з ініціативою створення Народного фронту України у жовтні 1988 р. на екологічному семінарі, що проходив у Спілці письменників України (СПУ), виступив письменник Ф. Бурлачук, підтриманий С. Плачиндою. Хоча на той час пропозиція не знайшла прихильників, вже 24 листопада 1988 р. на засіданні парткому Київської організації СПУ була створена ініціативна група сприяння перебудові у складі І. Драча (голови), Д. Павличка, В. Маняка, В. Терена, Б. Олійника, Ю. Мушкетика, М. Слабошпицького, С. Тельнюка, Б. Рогози, О. Мусієнка⁷². Аналогічна група була ство-

⁶⁷ Держархів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 404. Арк. 89.

⁶⁸ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 637. Арк. 3, 5, 10–12.

⁶⁹ Сацький П. В. Зазнач. твір. С. 46.

⁷⁰ Кульчицький С. В. Зазнач. твір. С. 20.

⁷¹ Гончарук Г. І. Політичний землетрус в Україні у 1989 році // Інтелігенція і влада: зб. наук. праць / Одеський нац. політехн. ун-т. Одеса, 2014. Вип. 31. С. 71–83. Серія «Історія».

⁷² Держархів Київської обл. Ф. П-28. Оп. 9. Спр. 112. Арк. 26-27.

рена й в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка з ініціативи секретаря партбюро В. Брюховецького. Було вирішено об'єднати групи й розпочати розроблення програмних документів. У січні 1989 р. проекти програми НРУ та відозви до українського народу були загалом підтримані парткомом СПУ⁷³.

Поступово ідеї НРУ набували все більше прихильників у середовищі рядових членів компартії. Так, на червневому 1989 р. пленумі Київського ОК КПУ констатувалося, що в Обухові до групи підтримки Руху увійшло 8 членів КПРС, а у Науково-дослідному інституті механізації та електрифікації сільського господарства у Глевасі Васильківського району – 5 комуністів⁷⁴. Участь комуністів у громадських рухах, яким згодом судилося стати могильниками унітарної комуністичної ідеології, знаменувало собою, використовуючи вираз В. Даниленка, розгортання процесу відходу від ортодоксії⁷⁵.

Установчий з'їзд НРУ відбувся 8–10 вересня 1989 р. в актовій залі Київського політехнічного інституту. У роботі з'їзду брали участь 1 тис. 109 делегатів, які представляли 280 тис. учасників Руху, серед них – 32 народні депутати СРСР; було запрошено близько 300 гостей, у т. ч. представників народних фронтів та інших політизованих об'єднань із республік СРСР, Москви, Ленінграда, страйкових комітетів Донбасу. Серед зарубіжних гостей – відомий діяч української діаспори, головний редактор журналу «Сучасність» Т. Гунчак, депутати польського сейму від «Солідарності» А. Міхник і В. Мокрий⁷⁶. З'їзд відкрив І. Драч, запропонувавши вшанувати хвилиною мовчання «синів та дочок, які склали голови за честь і славу України», потім надав слово О. Гончару. Докладна довідка про перебіг з'їзду, переказ змісту і фрагменти промов учасників, рішення і звернення з'їзду, як і проект програми НРУ за перебудову, містяться у документах Київського міськкому КПУ⁷⁷.

У березні 1990 р. лідери Руху І. Драч, який на той час вже виконував функції голови НРУ, Д. Павличко, В. Яворівський та інші вийшли зі складу КПРС. Їхні заяви зберігаються у документах фонду партійної організації СПУ. Характерною є палітра вказаних ними причин такого кроку: від незгоди з політикою партії з національного питання (І. Драч), підкреслення свого незнання темних сторінок радянської історії (голодомору, репресій 1930-х років тощо) (Д. Павличко) до перерахування

⁷³ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 466. Арк. 157.

⁷⁴ Там само. Ф. П-5. Оп. 717. Спр. 612. Арк. 44.

⁷⁵ Даниленко В. М. Інтелігенція України в перебудовчих процесах (1985–1991 рр.) // Інтелігенція і влада: зб. наук. праць. Одеса, 2019. Вип. 41. Серія «Історія». С. 62.

⁷⁶ Держархів Київської обл. Ф П-1. Оп. 88. Спр. 466. Арк. 106.

⁷⁷ Там само. Арк. 24–48, 62–133.

особистих образ (В. Яворівський), пов'язаних із «найзапеклішою боротьбою партапарату» (і, до речі, невдалою) проти його кандидатури під час обрання в депутати Верховної Ради УРСР та СРСР⁷⁸.

Таким чином, особливістю становлення НРУ, на відміну від деяких інших опозиційних утворень, що створювалися у дисидентських колах, було його виникнення у надрах самої компартії, ініціювання партійними функціонерами і створення на перших порах задля демократизації і реформування (у смислі покращення) існуючого суспільного ладу.

Теми виникнення і розвитку НРУ, поступового накопичення ідеологічних суперечностей з офіційною позицією компартії, дрейфування у бік національної ідеї і переформатування громадського руху у політичну партію неодноразово висвітлювалися у науковій і мемуарній літературі і, у т. ч., знайшли відображення у публікації авторки цієї статті, присвяченій 25-річчю утворення НРУ⁷⁹.

У орієнтировці «Про деякі тенденції у розвитку громадсько-політичних формувань в республіці», надісланій Київським обкомом міськкому і райкомам Компартії України для службового користування на початку вересня 1990 р., називалися 12 партій, що заявили про себе у республіці: УРП, створена у квітні 1990 р. на основі УГС (голова – Л. Лук'яненко, заступники С. Хмара і Г. Гребенюк) і названа одним із найнебезпечніших противників компартії, більше 2 тис. членів; УНП (голова Г. Приходько), 150 осіб; УХДП (ініціатори створення В. і П. Січки), 350 осіб; Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» (ДСУ) (голова – І. Кандиба); Українська народно-демократична партія (УНДП) (співголови – О. Бондаренко, Т. Соловко, А. Киреев, Е. Черников), 1 тис. 200 членів; Українська селянсько-демократична партія (УСДП) (співголови – С. Плачинда, В. Щербина, Р. Кузьмич, Г. Криворучко), 30 тис. осіб; Соціал-демократична партія України (СДПУ) (лідери А. Павлишин і А. Носенко); Об'єднана соціал-демократична партія України (ОСДПУ) (голова – О. Алін, справжнє ім'я – О. Нижник).

Ряд неформальних об'єднань на той час провели засідання ініціативних груп щодо створення партій: Партії Зелених України (ПЗУ), Демократичної партії України (ДПУ), Ліберально-демократичної партії України (ЛДПУ), Партії Слов'янського відродження (ПСВ).

Створювалися робітничі організації, серед яких «Українське товариство робітників» (УТР) і Соціалістична робітнича партія лівих сил (СРПЛС). Окрім республіканських, в Україні діяли й загальносоюзні

⁷⁸ Держархів Київської обл. Ф. П-28. Оп. 9. Спр. 116. Арк. 106-107, 109, 111-113.

⁷⁹ Коваленко Р. Я. Народний Рух: становлення. Тільки факти... (за документами Державного архіву Київської області) // Архіви України. 2014. № 4/5(292/293). С. 204-213.

партії: Демократичний союз (ДС), Конфедерація анархо-синдикалістів (КАС). Плюралістичні тенденції в самій компартії знайшли вияв в утворенні Демократичних платформ у КІРС та КПУ⁸⁰. У зазначеній інформаційній записці надані відомості щодо програмних установок названих політичних організацій та методів їх дій, які доречно було б висвітлити у цій статті, звичайно, з урахуванням необхідності застосування ідеологічної фільтрації для об'єктивної оцінки політичних течій, але обсяги публікації не дозволяють зупинитися на цьому питанні докладніше.

Наприкінці 1990 – початку 1991 р. процес політичного самовизначення і утворення нових партій тривав. Установчий з'їзд Демократичної партії України (ДПУ) відбувся 15–16 грудня 1990 р. у приміщенні Київського інституту народного господарства ім. Д. С. Коротченка. У його роботі взяли участь 487 делегатів, що представляли 2 тис. 753 члени партії. Головою ДПУ було обрано колишнього політв'язня Ю. Бадзьо (413 голосів проти 63 за В. Яворівського), співголовами – Д. Павличка, В. Дончика, Ю. Цекова, М. Швайку, І. Ющука⁸¹.

26–27 січня 1991 р. у Харкові установчою конференцією було проголошено створення політичного блоку «Демократичний конгрес» (ДК) як «коаліції незалежних партій і рухів соціал-демократичної і загальнодемократичної орієнтації». У роботі конференції взяли участь 47 партій і рухів із 11-ти республік (Росія, Україна, Білорусія, Казахстан, Таджикистан, Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Азербайджан, Вірменія)⁸², що знаменувало собою крок до консолідації новостворених опозиційних до влади сил.

Особливий інтерес викликає політична карта області, згідно з якою на кінець березня 1991 р. в області діяло 20 міських і районних організацій Руху загальною кількістю 1 тис. 200 осіб, 7 організацій Української республіканської партії (понад 200 членів), 4 – Української селянсько-демократичної партії (33 члени), 2 – Партії Зелених України (понад 60 осіб), 1 організація Соціал-демократичної партії України (5–7 членів), 2 – Партії демократичного відродження України (близько 30 членів), 3 – Демократичної партії України (60–70 осіб) та 1 осередок Спілки незалежної української молоді (5–6 осіб). По кожному з районів області не тільки вказувалася загальна кількість партійних осередків, але й надавалася коротка інформація про їхніх лідерів, форми і методи роботи, кількість співчуваючих⁸³. У той час, як авторитет Компартії невпинно падав, нові політичні утворення розширювали коло своїх симпатиків. Згідно з результатами соціологічних досліджень, у середині 1991 р. на питання щодо привабливості ідей тих чи інших партій

⁸⁰ Держархів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 748. Арк. 20–46.

⁸¹ Там само. Спр. 991. Арк. 16–21.

⁸² Там само. Спр. 991. Арк. 75–77.

⁸³ Там само. Арк. 109.

і об'єднань симпатії розподілилися таким чином: 18% – за Рух, 15,7% – за партію Зелених, 10,4% – за ДПУ, 9,2% – за КПРС⁸⁴.

У цей же час під впливом соціально-економічної ситуації, що невинно погіршувалася, та плюралістичних тенденцій, що охопили все суспільство, відбувалася активізація профспілкового і робітничого руху. 9–10 травня 1991 р. у Павлограді Дніпропетровської області відбулася конференція представників незалежних профспілок, страйкових і робітничих комітетів, демократичних партій і організацій України, на якій Всеукраїнське об'єднання страйкових комітетів (ВОСК) сформулювало політичні і економічні вимоги: недопущення підписання нового Союзного договору, ліквідація монопольної влади КПРС–КПУ, проведення департизації усіх державних і виробничих структур, здійснення приватизації, введення реальних ринкових відносин⁸⁵. На установчому з'їзді 21–23 червня 1991 р., що відбувся у приміщенні Спілки художників України, ВОСК було реорганізовано у Всеукраїнське об'єднання комітетів солідарності трудівників (ВОКСТ). У з'їзді взяли участь 313 делегатів із 21 області і м. Києва. Серед запрошених – представники американського, польського, чеського консульств, польської «Солідарності», української діаспори США і Канади, акредитовані журналісти Ей-Бі-Сі, Сі-Бі-Ен, «Труда», «Народної трибуни», «Комсомольської правди», «Народної газети», «Хрещатика», «Молодої гвардії» тощо⁸⁶. Наведені факти самоорганізації робітничого і профспілкового руху свідчать про їх вихід із-під тоталітарного впливу КПУ, що означало, так само як і поступове дистанціювання від неї окремих лідерів і первинних організацій ЛКСМУ, підриг її соціально-політичної бази.

Опитування, проведене напередодні березневого референдуму 1991 р. серед жителів столиці дозволило виявити рівень підтримки основних політичних гравців різними соціальними групами. Пенсіонери, військові та управлінський апарат позитивно ставилися до Компартії (на рівні бажання й готовності підтримки). Студенти, учні й кооператори – різко негативно, аж до готовності протидіяти. Ставлення до КПУ робітників, наукових і інженерно-технічних працівників, соціально-гуманітарної інтелігенції і працівників сфери послуг схарактеризоване як стримано-негативне. Загальна оцінка рівня підтримки КПУ у киян складала 39–40%.

З усіх опозиційних течій найбільшу підтримку отримав Рух. Активними прибічниками Руху названі студенти. З деякою симпатією, згідно з експертними оцінками, до нього ставилася науково-технічна інтелігенція, нейтрально – інженерно-технічні працівники, соціально-гуманітарна інтелігенція і кооператори, більш насторожено – працівники

⁸⁴ Держархів Київської обл. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 991. Арк. 76.

⁸⁵ Там само. Спр. 991. Арк. 134–136.

⁸⁶ Там само. Арк. 144–151.

сфери послуг, негативно – «традиційні» прибічники КПУ (військові, управлінський апарат, пенсіонери). Загальний рівень підтримки Руху киянами оцінювався у 15%⁸⁷.

Таким чином, як констатовалося на V пленумі Броварського МК КПУ 6 червня 1991 р., в українському суспільстві склалася багатопартійна система. Причому конкретизувалося, що насправді система двопартійна: Комуністичній партії України протистоїть Українська міжпартійна асамблея, створена на базі політичних партій антикомуністичного напрямку. Основною вимогою цього об'єднання стало скликання Національного конгресу і проведення реєстрації громадян Української Народної Республіки на основі закону про громадянство УНР від 1918 р., ліквідація верховенства Рад⁸⁸, що на практиці б означало не тільки зміну існуючого політичного курсу, але й ліквідацію радянської моделі держави.

Новостворені політичні об'єднання діяли рішуче і наступально, нерідко навіть агресивно. Натомість рядові комуністи і навіть керівники парторганізацій перебували у стані деморалізації й розгубленості, часто не могли протиставити опонентам ані чіткої позиції, ані вагомих аргументів⁸⁹. Керівники опозиції припускалися до своїх противників висловів, що нерідко звучали погрозово. У довідці ідеологічного відділу Київського обкому КПУ 1990 р. «Про політичну ситуацію, що склалася на Україні після виборів до місцевих Рад» наводилися такі приклади: А. Ніколаєнко, член Львівського комітету захисту прав громадян у виступі на мітингу-пикеті пленуму Львівського обкому партії 14 квітня 1990 р. назвав комуністів «тунеядцями» і «клопами на здоровому тілі». «Зараз у нас 130 тис. комуністів. Треба щоб у майбутньому їх залишилося не більше трьох для розплоду. [...] Комуністи повинні не здавати партквитки, а спалювати ось тут, перед обкомом, над яким висить червона ганчірка». П. Чабан, член НРУ, на тому ж заході проголосив: «Ми з вами ще зберемося на багатолюдний мітинг, присвячений Компартії. Єдиним лозунгом у нас буде тоді: «Вічна пам'ять КПРС, що скопитилася у боротьбі за комунізм»⁹⁰.

Формою артикуляції інтересів громадян у загальнонаціональному масштабі є їх участь у виборах і референдумах, що, в свою чергу, демонструють політичні симпатії різних соціальних груп. Ставлення некомуністичних партій до виборів депутатів радянських органів влади було неоднозначним. Наприклад, передбачаючи перемогу кандидатів від компартії, УГС у 1989 р. закликала бойкотувати березневі вибори до Верховної Ради України, що дослідник із Торонто В. Сабаль назвав

⁸⁷ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 11–33.

⁸⁸ Там само. Ф. П-124. Оп. 46. Спр. 34. Арк. 3.

⁸⁹ Там само. Ф. П-29. Оп. 47. Спр. 10. Арк. 7.

⁹⁰ Там само. Ф. П-5. Оп. 117. Спр. 910. Арк. 95.

«великим тактичним промахом», вважаючи вибори до органів влади першим кроком до політичного плюралізму і системи народовладдя⁹¹.

Розмаїтість суспільно-політичних поглядів яскраво проявилася під час підготовки та проведення референдуму щодо ставлення до оновленого Союзу Суверенних Держав у березні 1991 р. На той момент процес становлення багатопартійної системи в Україні, коли забезпечується представництво різних політичних партій в органах влади – від верхньої до низової ланки, вже розпочався. Про це свідчить хоча б той факт, що у Васильківському районі у 12-ти із 80-ти дільничних комісій керували «рухівці»⁹². У Броварах до складу дільничних комісій з проведення референдуму від товариства «Просвіта», Руху, УРП було висунуто більше 10 осіб, які працювали на заводі порошкової металургії⁹³, що продемонструвало неабиякий вплив некомуністичних організацій на висококваліфікований робочий клас і технічну інтелігенцію міста. У Києві до складу ряду дільничних комісій увійшли представники УРП: у Залізничному районі – 5, у Ватутінському – 11, у Дніпровському – 5 тощо⁹⁴.

Втрата авторитету компартії як основного владоутворюючого елемента, неспроможність її соціально-економічної і гуманітарної політики природним чином призвели до падіння «рейтингу» радянських органів влади та кризи самої моделі радянської держави.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що документи компартійних організацій дозволяють дослідити тему «тектонічних зсувів» у розстановці політичних сил в Україні в історичному й статистичному аспектах. Ретельно відфільтровуючи фактаж та застосовуючи принципи історизму і об'єктивізму, можна цілком впевнено назвати документи компартійних організацій повноправним і самодостатнім джерелом вивчення питань, пов'язаних із крахом тоталітарної політичної моделі радянської держави, диверсифікацією громадської думки і розвитком політико-ідеологічного плюралізму в Україні у 1988–1991 рр.

Падіння авторитету КПРС і КПУ як її частини, пов'язане з неспроможністю соціально-економічної, внутрішньої, зовнішньої і гуманітарної політики, у свою чергу призвело, разом з іншими причинами, до краху монопартійності в Україні, виникнення нових партій, становлення багатопартійної системи та руйнації радянського ладу в цілому. Перші симптоми партійної кризи стали помітними ще у 1989 р., коли почалося зменшення кількості прийнятих до лав партії і, натомість, – збільшення відтоку з її рядів, а з 1990 р. кількість добровільно вибулих

⁹¹ *Сабаль В.* Радянські вибори – шлях до політичного плюралізму // Нові дні: український універсальний журнал. Торонто, 1989. Vol. 40. № 472. С. 16.

⁹² Держархів Київської обл. Ф. П-5. Спр. 974. Арк. 2.

⁹³ Там само. Ф. П-124. Оп. 46. Спр. 32. Арк. 5-6.

⁹⁴ Там само. Ф. П-1. Оп. 88. Спр. 693. Арк. 6.

значно переважала число бажаючих вступити до її лав, при цьому зазначалися причини виходу, що вказували на розчарування політикою партії. Статистичні відомості, що містяться у протоколах і звітах про кількісний і якісний склад партійних організацій, візуалізовані у підготовлених авторкою статті порівняльних гістограмах, графіку і діаграмі, дозволили унаочнити і проаналізувати процес стрімкої втрати Компартією України своєї привабливості в очах рядових комуністів.

Іншими внутрішніми ознаками кризи «керівної і направляючої» ролі партії стали несплата членських внесків, поширення внутрішньо-партійних опозиційних настроїв, створення партійних угруповань і прошарку суверен-комуністів. У надрах самої партії зародився Народний рух України за перебудову, якому судилося стати основним опонентом КПУ. Диверсифікаційні процеси, що відбувалися у громадській свідомості, сприяли поширенню неформальних об'єднань некомуністичної орієнтації, деякі з яких згодом склали ядро майбутніх політичних партій. Згідно з інформацією Київського обкому на середину січня 1991 р. в Україні існувало 15 політичних партій чисельністю 1–6 тис. осіб, а на території Київської області на кінець березня 1991 р. діяло 40 осередків опозиційних партій і організацій, що свідчило про становлення політичного плюралізму в країні. В аналітичних й інформативних документах, що містяться у партійних фондах, надаються відомості щодо виникнення, розвитку, ідеологічного спрямування, форм і методів діяльності, політичних програм та керівних органів цих нових громадсько-політичних утворень. Поглиблення протистояння між комуністичною і некомуністичною ідеологіями, інтернаціоналізмом і націоналізмом, доцентровим і відцентровим устремліннями різних політичних сил, протилежними оцінками подій української історії тощо, які прослідковуються на підставі компартійних документів 1988–1991 рр., демонструють діалектику розвитку нових моделей мислення в українському суспільстві.

Таким чином, документи комуністичних організацій Київської області, подані в історичному контексті, уможливають масштабне висвітлення процесу руйнації монопольного становища КПРС–КПУ та виникнення багатопартійної системи в умовах економічної, соціально-політичної й ідеологічної кризи радянського суспільства наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2010) *KDB URSS ta neformalni obiednannia v period «horbachovskoi perebudovy»* [KGB of the USSR and informal associations during the «Gorbachev perestroika»]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky* (Vol. 104, pp. 68–77). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bedyk, Ya. (2014). *Vidnosyny Narodnoho Rukhu Ukrainy z Komunistychnoiu partiieiu Ukrainy ta Komunistychnoiu partiieiu Radianskoho*

Soiuzu (pochatkovyi etap) [Relations of the People's Movement of Ukraine with the Communist Party of Ukraine and the Communist Party of the Soviet Union (initial stage)]. Abstract of Papers '14: *Dni nauky istorychnoho fakultetu, prysviacheni 180-richchiiu zasnuvannia Kyivskoho universytetu. Materialy VII Mizhnarodnoi konferentsii studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh «Dni nauky istorychnoho fakultetu»* (Vol. 1, pp. 261–264). Kyiv: Lohos. [in Ukrainian].

3. Danylenko, V. (2019). Perebudova. Zrostannia politychnoi aktyvnosti suspilstva [Perestroika. The rise of political activity in society]. *Istoriia Ukrainy: vseukrainska hazeta dlia vchyteliv istorii ta pravoznavstva, kviten, 8*, 5–14. [in Ukrainian].

4. Danylenko, V. M. Intelihentsiia Ukrainy v perebudovchykh protsesakh (1985–1991 rr.) [The intelligentsia of Ukraine in the reconstruction processes (1985–1991)]. *Intelihentsiia i vlada: zbirnyk naukovykh prats, vol. 41*, 54–63. [in Ukrainian].

5. Honcharuk, H. I. (2014). Politychnyi zemletrus v Ukraini u 1989 rotsi [Political earthquake in Ukraine in 1989]. *Intelihentsiia i vlada: zbirnyk naukovykh prats, vol. 31*, 71–83. [in Ukrainian].

6. Hordina, N. O. (2012). *Suspilno-politychni nastroi naseleattia URSSR v umovakh «perebudovy» (1985–1991 rr.)* [Socio-political moods of the USSR population in the circumstances of «perestroika» (1985–1991)] (*Abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

7. Kovalenko, R. Ya. (2014). *Narodnyi Rukh: stanovlennia. Tilky fakty... (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu Kyivskoi oblasti)* [People's Movement: establishment. Only facts ... (according to the documents of the State Archives of the Kyiv region)]. *Arkhivy Ukrainy, 4/5(292/293)*, 204–213. [in Ukrainian].

8. Kulchytskyi, S. V. (2010). Narodzhennia Narodnoho rukhu Ukrainy [Birth of the People's Movement of Ukraine] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 1(490)*, 8–22. [in Ukrainian].

9. Nakonechna, O. (2011). Suchasna vitchyzniana istoriohrafia pro zanepad komunistychnoi partii Ukrainy u 1985–1991 rr. ta prychny rozpadu SRSR yak totalitarnoi derzhavy [Modern national historiography on the decline of the Communist Party of Ukraine in 1985–1991 and the reasons for the collapse of the USSR as a totalitarian state]. *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii. Zbirnyk naukovykh prats, vol. 14*, 282–291. [in Ukrainian].

10. Sabal, V. (1989). Radianski vybory — shliakh do politychnoho pliuralizmu [Soviet elections as a path to political pluralism]. *Novi dni: ukrainskyi universalnyi zhurnal, 40(472)*, 15–17. [in Ukrainian].

11. Satskyi, P. V. (2003). Rol hromadskykh rukhiv u protsesi stanovlennia systemy politychnoho pliuralizmu v Ukraini v 90-ti roky XX stolittia [The role of social movements in the process of formation of political pluralism system in Ukraine in the 1990s]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istoriia, vol. 65–66*, 45–48. [in Ukrainian].

12. Semenenko, A. I. (2003). *Diialnist politychnykh partii ta hromadskykh orhanizatsii Ukrainy po utverdzhenniui yii derzhavnoho suverenitetu (1985–1991 rr.)* [Activities of political parties and public organizations of Ukraine to establish the state sovereignty (1985–1991)] (*Abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

13. Shcherbyna, N. F. & Makhinla Yu. B. (2016). Polityko-ideolohichni pliuralizm v suchasniï Ukraini: teoretichni i praktychni aspekty [Political and

ideological pluralism in modern Ukraine: theoretical and practical aspects]. *Molodyi vchenyi*, 4(31), 327–332. [in Ukrainian].

Rena Kovalenko

Chief Specialist of the Department

Use of Information Documents,

State Archives of Kyiv Region

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4081-1935>

**THE DOCUMENTS OF COMMUNIST PARTY ORGANIZATIONS
OF THE KYIV REGION IN THE CONTEXT OF STUDYING
THE CRISIS OF THE MONO-PARTY SYSTEM AND THE
FORMATION OF POLITICAL PLURALISM
IN UKRAINE (1988–1991)**

Abstract. On the base of the documents of the State Archives of Kyiv Region an attempt was made to highlight the internal and external signs of the collapse of the dominant role of the CPSU / CPU in society, the emergence of political pluralism in the country and the beginning of a multiparty system in 1988-1991. Thus, **the purpose of the article** is to use archival and documentary content, first of all, documents of party organizations of Kyiv region, which are the main source of information in this publication, when considering signs of crisis of mono-party and development of pluralistic tendencies in Ukrainian society 1988 – mid 1991. The research methodology is based on the general scientific principles of historicism, objectivity and reliance on historical sources. **The research methodology** is based on the general scientific principles of historicism, objectivity and reliance on historical sources. The author's use of methods of historical analysis, synthesis, comparison and statistical generalization provides an opportunity to consider the crisis of the socio-political processes of Soviet society in their dynamics and show the causal determinism of political pluralism against the background of the collapse of the Communist Party of Ukraine, and the method of visualization of statistical information helps to illustrate the qualitative and quantitative indicators of this process. **The novelty of this publication** is the introduction into scientific circulation of a large array of previously unpublished documents of communist organizations of Kyiv region, differing in content, form and level of generalization of information (the protocols of meetings of bureaus, plenums and conferences of regional, district, city and primary party organizations, opinion polls, correspondence of citizens with party organizations, etc.). The above material allows us to conclude that if we neglect the obligatory ideological component and evaluative judgments, carefully filtering the facts, we can confidently call the documents of party organizations used in the article a full and self-sufficient source for studying the collapse of the totalitarian Soviet political model of the Soviet state, diversification of public opinion and the development of political and ideological pluralism in Ukraine in 1988–1991.

Key words: intra-party crisis in the CPSU/CPU; mono-party system; multiparty system; political pluralism; documents of communist party organizations.

ПУБЛІКАЦІЯ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

DOI 10.47315/archives2022.330.186

УДК 930.1:929Грушевський

Віталій Тельвак

доктор історичних наук,

професор,

професор кафедри всесвітньої історії

та спеціальних історичних дисциплін,

Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>

Олег Радченко

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри практики німецької мови,

Дрогобицький державний педагогічний

університет імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1313-5396>

МАЛОЗНАНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Анотація. **Мета роботи** – ввести в науковий обіг у перекладі українською мовою та проаналізувати машинописний текст Степана Левицького «Історико-наукова діяльність М. С. Грушевського у 1914–1930 роках та еволюція його поглядів на поступ української історії». **Методологічна основа дослідження** передбачає комплексний аналіз історіографічних фактів, використання архівної евристики, аналітичної і синтетичної критики джерел з урахуванням принципів історизму та об'єктивності. **Наукова новизна роботи.** Уперше подається коментований переклад українською мовою тексту машинопису С. Левицького «Історико-наукова діяльність М. С. Грушевського у 1914–1930 роках та еволюція його поглядів на поступ української історії». **Висновки.** Зауважено, що попри зазначення авторства та місця написання дослідження, конкретизувати особу С. Левицького поки що не вдалося. Встановлено, що за змістом опублікований документ є незавершеним науковим дослідженням, оскільки автор зосередився лише на осмисленні теоретичних аспектів творчої діяльності М. Грушевського протягом кінця ХІХ – початку

© В. Тельвак, О. Радченко, 2022

XX ст. Незважаючи на ці обставини, опублікована студія має для дослідників не тільки історіографічний інтерес, але й чималу пізнавальну цінність, адже в ній уперше були підняті надалі актуальні питання теоретичної грушевськіани. Так, саме С. Левицький першим серед дослідників виразно наголосив на інспірації теоретичних ідей М. Грушевського гегелівською історіософією; звернув увагу на помітний вплив на його історіографічний дискурс революційних подій 1905 р.; відзначив суттєві методологічні зміни у творчій лабораторії львівського професора, починаючи від сьомого тому «Історії України-Руси» тощо. Виявлено, що чимало цих та інших спостережень С. Левицького перерегулюються з висновками дослідників історіософії М. Грушевського другої половини минулого століття. Особливо багато історіографічних паралелей можемо провести із ключовими тезами знаної розвідки О. Прицака «Історіософія Михайла Грушевського». Підсумовано, що створена в 1930 р. студія С. Левицького суттєво корегує існуючі уявлення про темпоральні особливості теоретичної грушевськіани першої половини XX ст.

Ключові слова: М. Грушевський; історіософські погляди; теоретична грушевськіана; «Історія України-Руси»; рецепція.

Проблема осмислення теоретико-методологічних візій Михайла Грушевського вже понад століття перебуває у фокусі уваги дослідників його різнопланової спадщини. Така прискіпливість вповні зрозуміла, адже саме від тих чи інших інтерпретативних акцентів (приміром, народник/державник чи новатор/традиціоналіст) залежала особливість вписування фундаментального доробку вченого до українського інтелектуального ландшафту. З огляду на це, вже від перших рецензій на історичні твори М. Грушевського робилися спроби зрозуміти особливості його методологічного, а ще частіше – історіософського дискурсів¹. Найбільш ґрунтовними вони були у присвячених історичному розвідках, написаних із нагоди відзначення його ювілейних дат². З огляду на жанрову специфіку цих текстів, їм нерідко бракувало полемічності, як і необхідної для таких рефлексій часової дистанції. І лише, як тривалий час вважалося, меморіальна грушевськіана принесла нам перший досвід узагальнення теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського як окресленого в часі цілісного інтелектуального феномену³.

Йдеться про піонерні для свого часу розвідки знаного історика та діяча західноукраїнського кооперативного руху Іллі Витановича. Одна з них з'явилася у 1935 р. на піку вшанування українською галицькою

¹ *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. 236 с.

² *Тельвак В.* П'ять ювілеїв Михайла Грушевського // Український історичний журнал. 2016. Вип. 2 (№ 527). С. 4–50.

³ *Тельвак В.* Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). Київ–Дрогобич: «Вимір», 2008. С. 356–405.

громадою пам'яті Великого Українця⁴. Інша ж, більш спеціалізована, під назвою «З методології й історіографії Михайла Грушевського» була підготовлена для 156-го тому «Записок НТШ». Як дослідив Олег Купчинський, цей том був сформований у 1939 р., проте з огляду на початок Другої світової війни так і не з'явився друком⁵. Під дещо зміненою і більш влучною назвою «Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського» згадана розвідка була надрукована в першому числі знаного діаспорного журналу «Український історик» за 1966 р.⁶, тим самим давши поштовх становленню теоретичної грушевськіани в нашій закордонній історіографії другої половини ХХ ст.⁷

Таке уявлення про темпоральні особливості теоретичної грушевськіани міжвоєнного часу суттєво корегує дослідження, яке відклалося в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (ЦДАЛ України) у фонді Наукового товариства імені Шевченка (Ф. 309). Йдеться про датований 6 квітня 1930 р. машинопис статті С. Левицького під оригінальною назвою «Die historisch-wissenschaftliche Tätigkeit M. S. Hruševskys in den Jahren 1914–1930 und die Wandlungen seiner Ansichten über den Ablauf des ukrainischen Geschichtsprozesses» («Історико-наукова діяльність М. С. Грушевського у 1914–1930 роках та еволюція його поглядів на поступ української історії»).

Опрацювання цього тексту дозволяє говорити про нього як про найбільш раннє у часі спеціальне з'ясування історіософських поглядів автора «Історії України-Руси».

Докладнішої інформації про автора документа ми наразі не знайшли. Як уже йшлося, на першій сторінці вказано, що твір написав Степан Левицький. Певним орієнтиром також є зазначене місце та дата написання студії – Берлін, 6.IV.1930 р. У свою чергу, високий теоретичний рівень розвідки та чудова орієнтація у різножанрових текстах М. Грушевського і особливостях їхньої рецепції дозволяє з високою вірогідністю припустити, що її автор був професійним дослідником минулого. Утім, незважаючи на ці обставини, конкретизувати особу С. Левицького поки що не вдалося. Наявні збірки документів та студії, присвячені українській міжвоєнній еміграції в Німеччині, також не містять якихось підказок. На жаль, в архіві, де відклався документ, відсутня

⁴ *Витанович І.* Михайло Грушевський: історик, соціолог, суспільний діяч // Кооперативна республіка. 1935. С. 7–13.

⁵ *Антонович О.* [Купчинський О.]. Про 156-й том «Записок Наукового Товариства імені Шевченка», який не вийшов друком у 1939 році // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. Том ССХХІІ. 1991. С. 430–431.

⁶ *Витанович І.* Уваги до методології й історіософії М. Грушевського // Український історик. 1966. № 1–2. С. 32–51.

⁷ *Тельвак В.* Вивчення історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939–1990 рр.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. 2000. Вип. 35–36. С. 354–366.

11 6 80
 Автор застерігає собі всі права -
 Переклад - навіть частиний - не дозволений
 Рукопис цей - 19 сторінок - лише для приватного вжитку!
 Київ, 6.4.1950
 В. П. Мухоморов

Die historisch-wissenschaftliche
 Tätigkeit v. v. Bruševskys in den Jahren 1914-1930
 und die Wandlungen seiner Ansichten über den
 Ablauf des ukrainischen Geschichtsprozesses.

(Ein Versuch.)

(1) Der Ängel und Schattenseiten dieser Skizze bin
 ich mir bewusst. Trotzdem - glaube ich - ist gerade jetzt
 von Interesse, angesichts der ukrainischen Eigenstaatlich-
 keit und ihrer inneren Probleme, von aussen her/über die
 Wechselbeziehungen der westeuropäischen Ideenwelt und der
 ukrainischen historischen Forschung und Kulturbestrebungen
 untereinander ~~zu setzen~~ zu setzen, und dieselben ~~von~~ ^{einiges}
~~aus~~ ^{aus} ~~einiger~~ ^{einiger} ~~Hand~~ ^{Hand} ~~aus~~ ^{aus} ~~Hand~~ ^{Hand} ~~aus~~ ^{aus}
 kritisch zu untersuchen und zu be-
 leuchten. - Der Verf. -

Wir finden nun ausserdem im Osten von Europa die
 grosse slavische Nation, deren Wohnsitz sich im Westen der
 Elbe entlang bis an die Donau erstreckte; zwischen sie
 hinein haben sich dann die Magyaren (Ungarn) gesetzt. In
 Moldau und Wallachien und des nördlichen Griechenland sind
 die Bulgaren, Serbier und Albanesen ebenso asiatischen Ur-
 sprungs und in den Stößen und Gegenstößen der Völkerschaf-
 ten hier als gebrochene barbarische Reste geblieben. Es
 haben zwar diese Völker

В. П. Мухоморов

ЦДАЛ України.
 Ф. 309. Оп. 1.
 Спр. 1582. Арк. 1.

- 9 -

schichte der Ukraine aus", also für die Bände I bis III¹⁾, wel-
 che als Unterlage zu der kritischen Beleuchtung der politischen
 Verhältnisse im Band IV ~~von Bruševsky~~ verwendet worden sind. ^{H 28}
 schon im ersten Band seiner Geschichte ~~von Ukraine~~ ^{H 28}
^{aus}, in "Einleitenden Bemerkungen", ist das historisch-wissen-
 schaftliche Bekenntnis ihres Verfassers bezüglich der histori-
 schen Vergangenheit der Ukraine zu lesen, ²⁾ wo er, anknüpfend an
 die Notwendigkeit, in erster Linie den sozial-ökonomischen und
 kulturellen Prozessen der ukrainischen historischen, und vorhis-
 torischen Vergangenheit Rechnung zu tragen, auf die Notwendigkeit der
getrennten Behandlung der historischen Vergangenheit einzelner
Nationen Russlands hingewiesen hat. -
 Es ist klar, dass wir in diesen sozialen und kulturellen Pro-
 zessen jene Grundlage des nationalen Lebens finden werden, die uns
 durch alle Stadien der politischen Verhältnisse hinüberzuleiten,
 und die die Geschichte des ukrainischen Volkes zu einem grossen
 Ganzen zu verbinden vermag. Gewöhnlich wird umgekehrt verfahren.
 Bei der Erforschung der Geschichte der politischen Organisation
 verbindet man einzelne Stücke der Geschichte des ukrainischen
 Volkes mit der Geschichte des politischen Staatslebens oder des
 grossrussischen Volkes, und macht aus dem altrussischen Staat
 eine Einleitung in die Geschichte des Moskauer Reiches. (Dies
 ist das allgemein gebräuchliche Schema der "russischen" Geschäfte.)
 Knapper und übersichtlicher formuliert finden wir die damalige
 Stellung von v. Bruševsky zu demselben Problem in drei wichtigen
 Aufsätzen³⁾, welche in einem Sammelwerk in Petersburg⁴⁾ erschienen
 waren. (Fast gleichzeitig damit veröffentlichte sie v. Bruševsky
 unter denselben Titeln in Lemberg, als einzelne Broschüren.)
 In erster Abhandlung, betitelt "Das gewöhnliche Schema

ЦДАЛ України.
 Ф. 309. Оп. 1.
 Спр. 1582. Арк. 9.

інформація про час та обставини його надходження до фондової збірки. Достеменно не знаючи особи автора, нам складно реконструювати його мотивацію зацікавлення теоретичними візіями визначного українського історика. Сам він пояснює написання реферату «актуальністю питання української державності та її внутрішніх проблем», з огляду на що буде «особливо цікаво ззовні поглянути на взаємозв'язки між західноєвропейськими ідеями та українською історичною наукою і культурними устремліннями українців, їх критично дослідити і висвітлити».

За змістом цей документ є незавершеним науковим дослідженням. Ба більше, автор навіть не підійшов до аналізу творчості М. Грушевського протягом окресленого ним у назві періоду 1914–1930 рр., зосередившись на осмисленні теоретичних аспектів наукової діяльності історика у попередній довоєнний час. Низка інших моментів (численні закреслення, виправлення, незаповнені виноски тощо) дозволяє говорити, що перед нами – уривок чернетки якоїсь більшої задуманої праці. Разом із тим, автор вочевидь розглядав цей уривок як певну змістову цілість, адже на першій сторінці машинопису, застерігаючи власні інтелектуальні права, вказав його обсяг – 19 сторінок.

Незважаючи на ці обставини, опублікована нижче студія має для дослідників не лише суто історіографічний інтерес, але й чимало пізнавальну цінність, адже в ній уперше були підняті надалі актуальні питання теоретичної грушевськіани. Так, саме С. Левицький першим серед дослідників виразно наголосив на інспірації теоретичних ідей М. Грушевського гегелівською історіософією; звернув увагу на помітний вплив на його історіографічний дискурс революційних подій 1905 р.; відзначив суттєві методологічні зміни у творчій лабораторії львівського професора, починаючи від сьомого тому «Історії України-Руси» тощо. Принагідно відзначимо, що чимало цих та інших спостережень С. Левицького перегукуються з висновками дослідників історіософії М. Грушевського другої половини минулого століття. Особливо багато історіографічних паралелей можемо провести із ключовими тезами знаної розвідки Омеляна Пріцака «Історіософія Михайла Грушевського»⁸. Нагадаємо, що ці студії віддаляє понад 60 років.

Попри згадане історіографічне новаторство, до цього часу стаття С. Левицького не потрапляла в поле зору дослідників творчості М. Грушевського. Тим більше це незрозуміло з огляду на те, що інформація про неї була занотована у виданому ще в 2005 р. широко знаному каталозі грушевськіани, яка знаходиться в ЦДАЛ України⁹. Усе це у під-

⁸ Пріцак О. Історіософія Михайла Грушевського // Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ–Кембрідж, 1991. С. 5–45.

⁹ Рукописи, документи і матеріали Михайла Грушевського у фондах Центрального державного історичного архіву України у Львові. Каталог / упорядн.: О. Мартиненко. Львів, 2005. С. 175.

сумку помітно актуалізує введення до наукового обігу дослідження С. Левицького.

За формою документ є машинописом із численними рукописними правками і примітками. При археографічному опрацюванні розвідки С. Левицького усі розкриті текстові скорочення і редакторські вставки взято у квадратні дужки. Незначні особливості тексту (закреслення, виправлення, надписи над стрічками) не обумовлюються. Згадані в документі назви праць автор писав у лапках і без них, у публікації подаємо скрізь у лапках. Авторські підрядкові покликання залишаємо так, як вони наведені в оригіналі. Наші коментарі позначені римськими цифрами і наведені після документа.

Текст документа переклав із німецької мови кандидат філологічних наук, доцент кафедри практики німецької мови Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка Олег Радченко.

Реферат

Степана Левицького

«Історико-наукова діяльність М. С. Грушевського у 1914–1930 роках та еволюція його поглядів на поступ української історії»¹

Спроба²

«Крім того, у Східній Європі ми знаходимо велику слов'янську націю, що жила на заході вздовж Ельби аж до Дунаю; потім із нею змішалися мадяри (угорці). У Молдавії, Валахії і в північній Греції проживають болгари, серби і албанці – також азіатського походження, при зіткненнях між народами вони залишилися на цій території як вцілілі залишки варварів. Правда, ці народи заснували королівства і мужньо боролися з різними націями; у плині історії вони як авангард, прошарок між ворожими силами брали участь у боротьбі християнської Європи і нехристиянської Азії, поляки навіть звільнили Відень з-під облоги турків, а частина слов'ян прилучилась до західного Розуму. Однак вся ця маса виключається з нашого огляду тому, що вона досі не виступала самостійним моментом у низці оприявленнь Розуму в світі. Чи відбудеться це згодом, нас не цікавить; адже в історії ми маємо справу з минулим»³.

¹ Автор застерігає собі всі права. Передрук – навіть частинний – не дозволений. Цей рукопис – 19 сторін[ок] – лише для приватного вжитку. Берлін, 6.4.1930. С. Левицький.

² Я усвідомлюю всі недоліки цього нарису. Та, незважаючи на це, саме зараз – з огляду на актуальність питання української державності та її внутрішніх проблем – буде, на мою думку, особливо цікаво ззовні поглянути на взаємозв'язки між західноєвропейськими ідеями та українською історичною наукою і культурними устремліннями українців, їх критично дослідити і висвітлити.

³ J.W.F. Hegel. Vorlesungen. Berlin, 1848. S. 425.

Це вже доволі відоме висловлювання Гегеля є своєрідним дзеркалом, в якому слід розглядати і досліджувати науковий доробок М. Грушевського і особливо його «Історію України-Руси» – разом з усіма її новітніми доповненнями. Без філософії історії Гегеля, без Гегеля в цілому, М. Грушевського взагалі годі інтерпретувати: тільки у світлі філософії історії Гегеля історичні дослідження М. Грушевського постають як завершене ціле – від його перших виступів до останніх, до найновіших перемін в його оцінці ходу української історії – діагонально через понад 40 років його наукової діяльності.

У той час, як це твердження Гегеля про Східну Європу настільки глибоко вкоренилось у свідомість більшості мислителів і дослідників XIX ст., що його усотували серед інших К. Маркс та Ф. Енгельс і відтак забезпечили тезі про «неісторичні нації» майже абсолютне поширення у сучасному робітничому русі – та й далеко поза його межами, аж до новітнього часу, – то у самій Східній Європі воно не могло пролунати без заперечень і без наслідків. Справді, науковий світ Східної Європи, передусім тогочасної царської Росії, відреагував дуже жваво, але й по-різному. В усіх офіційних і «неофіційних» колах – у публічній сфері Російської імперії та в лавах її більш чи менш непримирених опонентів із революційного табору – можна простежити і дослідити дію цього оціночного судження Гегеля, вже не кажучи про революціонування духовного життя, спричинене чи пришвидшене вченням філософа. «Західники» – це відоме явище у науковому світі Росії XIX століття (здається, інтерес до нього останнім часом знову посилюється⁴).

У цьому нарисі ми хочемо розглянути творчість одного східноєвропейського історика у рамках одного періоду його наукової діяльності, котрий, однак, у сфері дослідження історичної минувшини являє собою особливий феномен. Це Михайло С. Грушевський – найавторитетніший український історик, який зараз працює в Радянській Україні, у Києві, член Української академії наук.

Хоча аналіз діяльності М. Грушевського до 1914 року не зовсім корелює із заголовком нашого нарису, однак скорочений її виклад, розбір її основ та ідей сприятиме кращому розумінню наукової роботи вченого після 1914 року.

М. Грушевський як історик є останньою ланкою когорти своїх попередників – українських громадських істориків XIX століття, яка, охоплюючи таких істориків-етнографів, як М. Максимович, І. Срезневський, а також М. Костомарова та В. Антоновича, знаходить завершення у т. зв. Київській школі української історіографії¹. Проте молодий історик уже після перших публікацій у 1890-х роках швидко зайняв особливе місце в історичній науці тогочасної Росії як учений, котрий прокладає нові шляхи у дослідженні української минувшини.

В основі творчості М. Грушевського лежить унікальний синтез результатів столітніх досліджень української історії, досвіду великоросійської історичної школи та жаги до праці визначної особистості – усе це стимульоване зовні оточенням і до того ж натхненне Гегелем.

Ми б здійснили наругу над працями М. Грушевського, якби спробували втиснути їх чи його самого в якусь російську історичну школу, – він стоїть

⁴ Див.: Русская историческая литература в классовом освещении / под ред. М. Н. Покровского. Москва. 1927.

поза ними усіма. Більш того: М. Грушевський самотньо височіє й на терені української історіографії. Але про це згодом.

Зв'язки між філософською спадщиною Гегеля та українськими історіографами згадував ще професор М. Яворський у своїх «Дослідженнях західноєвропейських впливів на формування ідей соціального руху в Україні у другій і третій чверті XIX століття»⁵.

Але якщо деякі українські історики творили, більшою чи меншою мірою захоплюючись ідеями Гегеля, і до М. Грушевського, то саме ранні праці й історико-філософські погляди М. Грушевського чітко і недвозначно проявили визначальний вплив німецького філософа.

Беручи до уваги історичне минуле і тогочасну дійсність (політично-економічне становище українського народу і його соціальну структуру), М. Грушевський вочевидь – з огляду на оцінку Гегелем Східної Європи та її усотування його послідовниками – поставив собі за мету перенести устанавлену Гегелем східну межу західної цивілізації далі на схід, тобто, спираючись на факти історичної минувшини України (Південної Росії), почерпнуті з наукових напрацювань і висновків власних досліджень та досліджень попередників щодо української історії, її основ і співвідношень з історією прилеглих земель і сусідніх народів, спростувати тезу Гегеля і водночас довести, що населення і територія України з усіма її історико-культурними надбаннями також належить до сфери західної – у розумінні Гегеля – культури. Визначальною при цьому була приналежність М. Грушевського до українського народу, який разом з іншими національними рухами таврувався і переслідувався урядом царської Росії за «зрадництво».

Якщо лаконічному твердженню Гегеля про історичну «меншовартість» Східної Європи протиставити справжню історію цих земель, якщо уявити, яке враження воно справило на ґрунтового, діяльного знавця цієї історії, – до того ж з часу виникнення цього судження пройшло понад півстоліття, і «слов'янська нація», якою її знав Гегель, уже була не цілісним утворенням, а велетенською «тюрмою народів», – то припущення щодо цілей Грушевського можна з великою певністю вважати достовірним.

Звісно, не можна забувати і про вплив безпосередньої актуальної дійсності на хід і напрямок досліджень М. Грушевського та на виникнення його «Історії українського народу»^{II}. Можливо, цей вплив був навіть сильнішим, ніж вважається.

Історія форм державності відіграє у дослідженнях української минувшини М. Грушевського другорядну роль, а інколи він, здається, взагалі залишає її поза увагою.

Як у висловлюваннях Гегеля про германський світ, так і в написаній М. Грушевським українській історії носієм останньої на території так званої Південної Росії чи Малоросії та її окраїн, що відрізані від неї кордонами різних держав, виступає український народ як сукупність соціальних класів. Перед нашими очима постає образ нації, яка має тисячолітню духовну і на-

⁵ Див.: М. Jaworsky, Betrachtungen über die west-europäischen Einflüsse auf die Ideengestaltung der sozialen Bewegung in der Ukraine im zweiten und dritten Viertel des XIX. Jahrhunderts, in: Osteuropäische Forschungen, Neue Folge, Bd. 6, S. 88ff.

багато давнішу матеріальну культуру, тож усім своїм еством руйнує означену Гегелем межу на Сході Європи і претендує на належне місце у світовій історії поряд з іншими «історичними» народами західного культурного простору. Водночас цей образ піддає нещадній критиці фетишизовану тезу про «єдність» великої слов'янської нації європейського Сходу і прагне її спростувати.

Своє бачення народу як рушійної сили української історії М. Грушевський представив в інавгураційній лекції, прочитаній іще в 1894 році у Львівському університеті^{III}, приблизно так: «Народ, маса народня, звязує все в одну цілість і є й повинен бути альфа й омега історичної розвідки. Він із своїми ідеалами й змаганнями, із своєю боротьбою, поспіхом і помилками є єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовний, його пригоди, його бажання та ідеали є мета нашої історії. Політично-громадський устрій звичайно не відповідає тим ідеалам. Устрій державний по всі часи цікавий нам переважно тим, оскільки він впливав на стан народу, оскільки сам підпадав впливові громади та оскільки відповідав її бажанням і змаганням»⁶.

Звісно, у декого може виникнути обгрунтоване питання: чи не постане при такій апіорній установці дослідника однобічна – щоб не сказати спотворена – картина історичної минувшини? Такий закид – цього не можна залишати поза увагою – доволі часто використовували у полеміці з історіографією М. Грушевського в якості «важкої артилерії». Попри те, що він впливає з чисто ідеалістичного світогляду – з переконання в необмежених можливостях оперування матерією на власний розсуд, він нівелюється і тезисом М. Грушевського про підгрунття історичного процесу. Щоправда, цей тезис застосовувався до найдавнішого періоду історії українського народу з певними обмеженнями, та це тут значення не має.

М. Грушевський стверджує, що український народ провадив самостійне політичне життя лише у найдавнішу добу свого існування. Від XIV ст. останній опинився у складі інших, чужих держав і відтак або був пасивним об'єктом чужої влади, або стояв до неї у більш чи менш вираженій опозиції.

«Єдиною можливою історією українського народу того періоду є відтак його соціально-економічна історія і його духовна історія. Відповідно – незалежно від будь-яких принципів історичного дослідження і заради кращого розуміння – належне місце має бути відведене соціально-економічним і культурним процесам минулих часів, як історичних, так і доісторичних»⁷.

«Факти залишаються у тому ж вигляді, в якому існували, в якому уявляються крізь призму багатовікової історичної традиції: ідея їх тлумачить, але не перетворює», – так писав у червні 1837 року автор передмови до першого видання і редактор «Лекцій з філософії історії» Г. В. Ф. Гегеля^{IV}. Замість традиції М. Грушевський надав слово самим фактам після того, як вони витримали перевірку критичного дослідника. І ці історичні факти подавались ним не просто як статистичні дані, а принагідно аналізувались й тлумачились обставини їхнього виникнення і зникнення. Це робилося з метою встановлення і дослідження їх зворотного впливу на епоху.

⁶ Цит. за: Акад. Д. І. Багалій. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. I. 1928. С. 77.

⁷ Geschichte des ukrainischen Volkes (нім.). Том I. С. 15.

Сказане стосується передусім першого циклу його «Історії України-Руси», тобто томів I–III⁸, які склали основу критичного викладу політичних відносин у томі IV.

Уже в першому томі історії М. Грушевського, у «Вступних замітках», прочитується історично-наукове ставлення автора до історичної минувшини України⁹. Тут, посилаючись на потребу врахування насамперед соціально-економічних і культурних процесів українського і доісторичного минулого, він наголошує на необхідності окремішнього розгляду історії різних націй Росії.

Більш лаконічно і наглядно позиція М. Грушевського щодо названої проблеми сформульована у трьох важливих розвідках¹⁰, що вийшли у світ в одному збірнику в Петербурзі¹¹. (Майже одночасно М. Грушевський видав їх під ідентичними заголовками у Львові у формі окремих брошур).

У першій праці під назвою «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» М. Грушевський відмовляється від узвичаєної схеми «російської» історії, оскільки такої загальної історії немає, не було і бути не може, як немає і «общерусської» нації. Щонайбільше, на його думку, може йтися про історію східного слов'янства або всіх «руських народностей, кому охота їх так називати».

Відповідно до свого переконання у необхідності остаточної фіксації власне українського історичного процесу, М. Грушевський пропонує відтак «реформу»¹² російської історіографії задля правдивого висвітлення історії великоросійського народу, його політичного і культурного життя замість усталеного доти змішування історичного поступу великоруського, українського та білоруського народів, що помилково іменується лише «російською» історією. Щойно так звана російська історія чесно і послідовно реформується в історію великоруського народу, його політичного і культурного життя, тоді переконаний М. Грушевський – сама собою надійде черга українсько-руського і білоруського народів зайняти належні їм місця у світовій історії поруч з великоросами. Однак першочергово – вважає М. Грушевський – слід позбутись вигадки, що великоросійська історія, яка повсюдно узаконена в якості «руської», є саме «общерусскою» історією.

У двох інших статтях М. Грушевський деталізує сферу свого дослідження. У розвідці «Спірні питання староруської етнографії» він розглядає проблему генези східнослов'янських племен та їх угруповань на території Київщини у X–XIII століттях у контексті знову актуалізованої проф. Шахматовим теорії Погодіна про великоросійське походження цих народностей, котрі начебто згодом під натиском турків утекли на північ і звільнили простір для пізнішої колонізації зі сторони заходу.

М. Грушевський відкидає ці міркування і відстоює власне уявлення про праслов'янське заселення Київщини, зазначаючи, що виникнення трикутника Київ – Чернігів – Переяслав слід датувати значно раніше за усі історично підтвержені дані і передання.

⁸ [Виноска без тексту].

⁹ [Виноска без тексту].

¹⁰ [Виноска без тексту].

¹¹ [Виноска без тексту].

¹² Надрукована у Росії у 1904 році!

Важливою є і третя стаття під назвою «Етнографічні категорії й культурно-археологічні типи в сучасних студіях Східної Європи»¹³, яку до певної міри можна вважати продовженням чи розширенням попередньої. Предметом дослідження тут виступають гіпотези про походження і поширення (так званої домікенської) культури на території України з її розмальованим глиняним посудом, а також значення таких культур, як культура кіммерійців чи неврів, для східноєвропейських студій.

У згаданих трьох об'ємних розвідках М. Грушевський полемізував з офіційними науковцями царської Росії і відстоював власне бачення походження і розвитку українського народу, а також науково обґрунтовував свої історичні дослідження на цьому терені.

У контексті цих статей впадає в око діаметрально протилежне становище «противників». З одного боку знаходиться велика кількість озброєних начебто кращим науковим апаратом й усіма можливими допоміжними засобами учених, котрі – будучи, так би мовити, опорою «традиції» – не відчувають жодних обмежень чи навіть отримують максимальне сприяння у проведенні своїх студій в інтересах «великої слов'янської нації» та її єдності. А з іншого – «аутсайдер», «націоналіст», віддалений від наукових джерел свого дослідження, який може розраховувати лише на себе, з якого тихенько посміюються, на якого не насідають хіба що охоронні відділення, на науковій стежі якого створюються усі можливі перепони. Ця різниця надто разюча, щоб мовчки залишити її поза увагою, більш того: на ній слід знову і знову наголошувати, щоб показати ті засоби, якими можна перешкоджати об'єктивно серйозним науково-дослідним роботам, принижувати цілі незручні культури, стримувати їхній розвиток задля кінцевої мети – замінити їх на культуру національно споріднених сусідів. Так тоді і робилося.

Разом узяті, ці три статті становлять суттєве продовження – якщо не завершення – історичних досліджень М. Грушевського, здійснених перед російською революцією 1905 р. (Стаття про етнографічні категорії, наприклад, датована 2(15). XI. 1903).

Окрім того, їхня публікація може слугувати зовнішньою ознакою того, що первинне бачення найдавніших часів української історії, виникнення українського народу та його історичного розвитку на соціально-економічному ґрунті – коротко кажучи: погляди М. Грушевського на український історичний процес, його перебіг і доцільність його висвітлення досягли на цьому етапі свого довершення. Здається, цим же шляхом прямували і концепції М. Грушевського щодо соціальної структури українського народу, щодо «духу» української нації і соціального прошарку, що втілює цей «дух», – справжнього носія історичного поступу. Показовим є, серед іншого, розгляд найдавнішого періоду української історії у перших 4 томах його «Історії України-Руси», які вийшли у світ між 1898 і 1903 роками (перше видання). Вони охоплюють часи до 1340 р. (I–III том); політичні і культурні зв'язки детально представлені аж у VI томі. Загалом можна констатувати факт, що соціально-економічні процеси, з історичної точки зору, не лише досліджуються і відображаються хронологічно, але й складають передній план наукового викладу. Зміст і побудова інших томів, що були видані пізніше, відрізняються від томів до

¹³ [Виноска без тексту].

1905 р. (це видно навіть неозброєним оком). Тут культурно-історична складова – постале на духовному світі, на свідомому бутті духовне життя, – тобто похідна від соціально-економічного минулого й оперта на його матеріальну основу картина української історії розглядається майже в чисто ідеалістичному ключі й представлена як більш суттєвий, визначальний фактор історичних подій.

Передмова М. Грушевського до VII тому «Історії України-Руси», що містить опис трьох циклів, на які він сам розділив свою працю, повністю підтверджує наведені вище припущення.

Перший цикл включає томи I–III: передісторію українського народу і його земель, виникнення, розвиток і занепад Київської держави і її спадкоємця – Галицько-Волинського князівства, а також тих форм соціального, культурного і національного життя, які розвивались у рамках цих державних утворень до середини XIV століття. Другий цикл (також 3 томи: IV–VI) охоплює історію деструкції і занепаду українського життя під пануванням Польсько-Литовської держави у XIV–XVI століттях.

До третього циклу (1909!) мають увійти три або чотири томи – від VII до IX чи X. Він присвячений історії національного відродження, яке завдяки новому соціально-національному фактору – козацтву – об'єднало у тісний зв'язок усі соціальні прошарки населення на національному, детально не диференційованому українському ґрунті і втілило суспільні прагнення й ідеали українського соціального організму. Унаслідок постійної конфронтації з зовнішніми і внутрішніми перешкодами й конфліктами це козацтво вибилося з сил і зазнало краху на полі бою, залишивши по собі лиш уламки надій, які український народ плекав протягом століть борні¹⁴.

Російська революція 1905 року природно мала значний вплив на весь національно-визвольний рух в Україні, оскільки її хвилі прокотились усією тогочасною Південною Росією, а в широкій громадськості соціальне було поставлено в один ряд з національним. Український національно-революційний рух, прагнення до визволення надвеликої більшості українського народу – котрий через державну економічну і демографічну політику здебільшого

¹⁴ Дозволю собі кілька критичних зауваг до цієї передмови. Очевидно, вона мала на меті стати для читача орієнтиром у прослідковуванні ходу думок автора і полегшити проникнення в сутність історичного викладу М. Грушевського. Лише у закостенілому, мислячому формально-юридичними поняттями мозку могла виникнути ідея зліпити з цієї передмови певну «схему» української історії, порівняти її з тріадою Гегеля та ще й наважитись звинуватити майстра у такій нісенітниці, додавши зверху «наукову» примітку, що той «уже» сам відмовився від своєї схеми й публічно визнав поразку. Цінність міркувань цього вочевидь марксистського історика^{VI} полягає в застосуванні тріади Гегеля до конструкції такого статичного поняття, як звичайна схема. – Окрім цього важливо констатувати, що сам М. Грушевський ніде у своїх творах не дає приводу для розмови про власну схему історії. Він постійно говорить про історичний процес, про вивчення останнього – і все! Як він його розуміє – це і є вирішальне питання, як і питання правильного означення носія і особливо рушійних сил цього процесу. Та незважаючи на це, звідкись раптом узялась фразочка «з точки зору гегелівської тріади» і внесла дуже багато плутанини і біди в українську історіографію.

марно намагався прогнати себе з сільського господарства, – зустрівся під час цієї революції з іншою соціальною силою, яка підкорювалась пануючому режиму і завдяки поширюваній ним культурі мала інакше національне обличчя, переслідувала великоросійські цілі, підпорядковувалась «общерусскому» організаційному центру і боролась за знищення інших національних, «сепаратистських» центрів, які не цікавились проблемами поза межами своїх національних територій. Мова йде про російський робітничий рух в Україні з його класовою боротьбою, який, виступаючи революційним фактором, у конфронтації з царизмом висунув докази безгрунтовності теорії національної гомогенності навіть стосовно історичного минулого. Нівелюючи, з іншого боку, національне питання і національні рухи поневолених «неісторичних» народів, він проголошував різноманітні націонал-нігілістичні теорії – на кшталт пізнішого «люксембургіанства»^{VII}, – які паралізували і придушували революційні сили з різних національних таборів.

В одній зі статей М. Грушевського 1906 року¹⁵ натрапляємо на цікавий пассаж, що проливає світло на позицію автора і водночас може вважатись симптоматичним для періоду після 1905 року^{VIII}:

«З огляду на все більшу урядову реакцію й неможливість проводити легальну політичну і суспільну діяльність найімпульсивніші елементи українського суспільства приставали до тогочасних революційних течій Росії і висували на перший план інтереси політичної боротьби. Вони були схильні нехтувати національними потребами і відкладали їх «на наступний день після перемоги над самодержавним режимом». З огляду на непереборні перепони, що ставилися українству в Росії, ті люди, які не допускали такої легковажності й цінували розвиток національної течії суспільного руху, поступово [...] переносили свою літературну, почасти й громадську діяльність за межі Росії [...], у сусідній Львів.

[...] Між тим, урядові репресії проти українства, з одного боку, і ненаціональний (часто навіть антинаціональний, централістичний) характер революційних рухів – з іншого, змушують іншу частину українського суспільства принципово виключити з найближчої програми українства завдання політичного характеру і звести її до завдань суто культурних...».

Бурхлива реакція післяреволюційної доби в Росії між 1905 роком і [Першою] світовою війною залишила глибокий слід у духовному житті народів Росії. Революційна практика, жорстокість кривавих битв, терор, нова хвиля національного нігілізму, руйнація ідеї «безкласового суспільства» – усе це спричинило втечу від суворої дійсності у світ ідеалів (хто міг собі таке дозволити).

Зараз неможливо дослідити, наскільки, скажімо, національний нігілізм революційного руху 1905 року посприяв тому, що в історичних працях М. Грушевського ідея єдності нації стала завуальовано наголошуватись сильніше, ніж доти.

Однак факт залишається фактом: історичні розвідки М. Грушевського, що були написані після 1905 року і видані ще перед світовою війною, суттєво спричинились до формування тієї «національної свідомості», яка після 1917 року переросла у справжню екзальтацію середньовічного козацького ро-

¹⁵ Проф. М. Грушевский. Украинский вопрос: Статьи. Москва, 1917.

мантизму і дала привід самому вченому написати навесні 1920 року наступні сповнені гіркоти рядки:

«Українська інтелігенція повинна була відповідно зложити свою програму і тактику, так щоб політичні й національні домагання, котрі належало задовільнити в процесі революції, являлись побічними завданнями при розв'язанні соціально-економічної проблеми... [...] Жаль, що українська інтелігенція не витримала революційного іспиту, в значній часті відскочила від народу, вдарилась в контрреволюцію і антисоціалізм»^{16 IX}.

КОМЕНТАРІ

^I ...у т. зв. *Київській школі української історіографії* – йдеться про київську історичну школу Володимира Антоновича, створену при Київському університеті у 1880-х роках з учнів і послідовників українського вченого. Зокрема, до неї належали такі відомі історики, як Д. Багалій, П. Голубовський, Н. Молчановський, М. Грушевський, О. Грушевський, М. Довнар-Запольський, В. Данилевич, І. Лінниченко, Д. Дорошенко, В. Базилевич, Н. Полонська-Василенко, П. Смирнов, П. Іванов, О. Оглоблин та ін. Як професор Київського університету, В. Антонович протягом 1880–90-х років провів значну роботу щодо заохочення талановитої молоді до дослідницької діяльності в галузі середньовічної і ранньомодерної історії України шляхом залучення її до участі в археографічних експедиціях, до праці в архівах, через добір за певним планом тем для конкурсних і дипломних робіт, магістерських і докторських дисертацій, рекомендації результатів їхніх наукових розробок до друку в журналах «Киевская старина» та «Университетские известия». Завдяки цьому, протягом досить короткого часу вдалося здійснити низку монографічних досліджень з історії окремих регіонів та земель України й Білорусі, реалізуючи на практиці ідею М. Костомарова про землю («область») як політичну одиницю. Саме тому київська школа спочатку характеризувалася як «обласна», хоча наукові інтереси її представників виходили далеко за межі історико-географічних досліджень. Зосереджуючись на широкому спектрі політичної і духовної історії та історії соціальних відносин, учні В. Антоновича (наприклад, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський, Д. Багалій) виступили фундаторами власних шкіл, відкрили нові напрями дослідження українського минулого. Спільними для них були комплексність дослідження, ґрунтовність джерельної бази та наукового апарату розробок, глибоке проникнення в суть проблеми. Про впливи В. Антоновича на М. Грушевського докл. див.: *Винар Л.* Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича // *Український історик*. 1966. № 3–4. С. 26–32; *Ситник О.* Роля Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика // *Український історик*. 1991–1992. №№ 3–4/1–4. С. 169–178; *Гурич І.* М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. Київ, 1994. С. 133–160; *Кіян О.* Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи». Київ, 2005. 492 с.

^{II} ...його *«Історії українського народу»* – під цією назвою вийшов німецькомовний переклад першого тому «Історії України-Руси» (Hruševskýj

¹⁶ Цит. за [...].

Michael. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig: Teubner, 1906. I Band. 754 s.).

^{III} ...лекції, прочитаній іще в 1894 році у Львівському університеті – йдеться про інавгураційну лекцію М. Грушевського, котра згодом була опублікована у вигляді статті: *Грушевський М.* Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // Записки НТШ. Львів, 1894. Т. IV. С. 140–150.

^{IV} ...автор передмови до першого видання і редактор «Лекцій з філософії історії» Г. В. Ф. Гегеля – йдеться про передмову: *Ганс Едуард*. Предисловіе издателя // Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. СПб.: Наука, 1993.

^V ...що вийшли у світ в одному збірнику в Петербурзі – йдеться про видання: Статті по славяноведенню. Выпуск I. Под редакцией ординарного академика В. И. Ламанского. Издание второго отделения Императорской академии наук. С.-Пб, 1904.

^{VI} ...цього вочевидь марксистського історика – йдеться про слова українського історика Федора Олександровича Ястребова (1903–1973), наведені ним у рецензії: *Ястребов Ф.* Тому дев'ятого перша половина // Прапор марксизму. 1930. № 1. С. 133–148.

^{VII} ...«люксембургіанства» – люксембургіанство – революційно-марксистська течія в соціал-демократичному, а потім комуністичному русі, що протистояла, з одного боку, пробуржуазній політиці ревізіоністської соціал-демократії, а з іншого – тоталітарно-авторитарним напрямом у комунізмі. Його засновником була німецька радикальна соціалістка Роза Люксембург.

^{VIII} Далі С. Левицький цитує уривки статті, опублікованої під назвою «Рух політичної і суспільної української думки в ХІХ столітті». Виділення його.

^{IX} Перше речення цитованого пасажу взято зі статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання», друге – зі статті «На село! (Чергові завдання української трудової інтелігенції)». Обидві розвідки були опубліковані в органі закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів – журналі «Борітеся – поборете!» в числах за червень–липень і вересень 1920 р.

REFERENCES

1. Antonovych, O. (1991). Pro 156-y tom «Zapysok Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka», yakyi ne vyshov drukom u 1939 rotsi [About the 156th volume of «Proceedings of the Shevchenko Scientific Society», which was not published in 1939] (O. Kupchynskyi, Comp.). *Zapysky NTSh, Pratsi istoriko-filosofskoi sekti, CCXXII*, 430–431. [in Ukrainian].
2. Vytanovych, I. (1935). Mykhailo Hrushevskyy: istoryk, sotsioloh, suspilnyi diiach [Mykhailo Hrushevsky: historian, sociologist, social activist]. *Kooperatyvna respublika*, 2, 7–13. [in Ukrainian].
3. Vytanovych, I. (1966). Uvahy do metodolohii y istoriosofi M. Hrushevskoho [Remarks on M. Hrushevsky's methodology and historiosopy]. *Ukrainskyi istoryk*, 1–2, 32–51. [in Ukrainian].
4. Pritsak, O. (1991). Istoriosofiia Mykhaila Hrushevskoho [Mykhailo Hrushevsky's historiosophy]. In *Istoriosofiia ta istoriohrafiiia Mykhaila Hrushevskoho* (pp. 5–45). Kyiv–Kembriidzh. [in Ukrainian].

5. Martynenko, O. (Comp.) (2005). *Rukopysy, dokumenty i materialy Mykhaila Hrushevskoho u fondakh Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy u Lvovi. Kataloh* [Mykhailo Hrushevsky's manuscripts, documents, and materials in the fonds of the Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv. Catalog]. Lviv. [in Ukrainian].
6. Telvak, V. (2000). Vychennia istoriko-teoretychnoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriografii ukrainskoi diaspory (1939–1990 rr.) [Studies of Mykhailo Hrushevsky's historical and theoretical heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (1939–1990)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya istorychna*, 35–36, 354–366. [in Ukrainian].
7. Telvak, V. (2016). Piat yuvileiv Mykhaila Hrushevskoho [Five anniversaries of Mykhailo Hrushevsky]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2(527), 4–50. [in Ukrainian].
8. Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia)* [Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the estimations of contemporaries (end of the 19th century – the 1930s)]. Kyiv–Drohobych: Vymir. [in Ukrainian].
9. Telvak, V. (2002). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia)* [Theoretical and methodological foundations of Mykhailo Hrushevsky's historical views (end of the 19th – beginning of the 20th centuries)]. Niu-York – Drohobych. [in Ukrainian].

Vitalii Telvak

Doctor of Historical Sciences,

Professor,

Professor at the Department of World History
and Special Historical Disciplines,

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2445-968X>**Oleh Radchenko**

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor

at the Department of German Language Practice,

Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1313-5396>**AN INSUFFICIENTLY KNOWN STUDY
OF MYKHAILO HRUSHEVSKY'S HISTORIOSOPHICAL VIEWS**

Abstract. The article aims put into scientific circulation in Ukrainian translation and to analyze the typewritten text of Stepan Levytsky «Historical and scientific activities of M. S. Hrushevsky in 1914–1930 and the evolution of his views on the development of Ukrainian history». **The methodological basis** of the research involves the complex analysis of historiographical facts, the use of archival

heuristics, the analytical and synthetic critique of sources, considering the principles of historicism and objectivity. **Its scientific novelty consists** in the first publishing of an annotated Ukrainian translation of Levytsky's typewritten text «Historical and scientific activities of M. S. Hrushevsky in 1914–1930 and the evolution of his views on the development of Ukrainian history». **Conclusions.** It is noted that despite the mention of the author and place of the study, it has not yet been possible to identify the person of Levytsky. It is established that due to the content the published document is an unfinished scientific study, because the author focused only on understanding the theoretical aspects of the creative activity of Hrushevsky during the late 19th and early 20th centuries. Despite these circumstances, the published study has for researchers not only historiographical interest, but also considerable cognitive value, because it broached for the first time henceforth topical subjects of Hrushevsky-Studies. Thus, it was Levytsky who first among scholars clearly emphasized the inspiration of Hrushevsky's theoretical ideas by Hegel's historiosophy; drew attention to the marked influence of the revolutionary events of 1905 on his historiographical discourse; noted significant methodological changes in the creative laboratory of the Lviv professor, starting from the 7th volume of «History of Ukraine-Rus'». It is recognized that many observations of Levytsky resonate with the conclusions of researchers of Hrushevsky's historiosophy in the second half of the last century. Especially many historiographical parallels could be drawn with the key theses of the well-known article «Mykhailo Hrushevsky's historiosophy» by O. Pritsak. It is concluded that the treatise of Levytsky, created in 1930, significantly corrects the existing ideas about the temporal features of the theoretical Hrushevsky-Studies of the first half of the 20th century.

Key words: Mykhailo Hrushevsky; historiosophical views; theoretical Hrushevsky Studies; «History of Ukraine-Rus'»; reception.

ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ НОВОЇ ГЕНЕРАЦІЇ

DOI 10.47315/archives2022.330.203

УДК 378:[02+004.9

Наталія Лебідь

кандидатка філологічних наук,
доцентка,
доцентка кафедри видавничої справи
та редагування факультету журналістики,
Запорізький національний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7227-6597>

Наталія Романюк

кандидатка філологічних наук,
доцентка,
доцентка кафедри видавничої справи
та редагування факультету журналістики,
Запорізький національний університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5667-1183>

КРОС-ДИСЦИПЛІНАРНА ПІДГОТОВКА ФАХІВЦІВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СПРАВИ: ДІАЛОГ «МАШИНА–ЛЮДИНА»

Анотація. В епоху глобалізації, всебічної інформатизації суспільства зростає роль інформаційних процесів у всіх видах людської діяльності, що, зі свого боку, зумовлює потребу у високопрофесійних фахівцях, які вміють працювати з інформацією (збирати, аналізувати, групувати, зберігати, поширювати тощо), послуговуючись певними методиками і технологіями. Підготовка таких спеціалістів можлива при безперервному освітньому процесі й міждисциплінарних зв'язках. **Мета статті** полягає в окресленні особливостей крос-дисциплінарної підготовки фахівців інформаційної справи в межах основних навчальних дисциплін, а завдання – у визначенні взаємозв'язку засвоєння основ теорії та формування практичних умінь при викладанні навчальних дисциплін із циклу професійної підготовки студентів-інформаційників. **Методологічною основою** наукової розвідки є загальнонаукові методи. При вирішенні поставлених завдань вивчена й проаналізована наукова література за темою, а також системно описані міждисциплінарні зв'язки у процесі

© Н. Лебідь, Н. Романюк, 2022

підготовки фахівців інформаційної справи на факультеті журналістики. Описані й охарактеризовані етапи теоретичного засвоєння дисциплін «Бібліотекознавство», «Формування баз даних організації» та формування практичних умінь, елементи крос-дисциплінарного, безперервного навчання студентів. За допомогою методів узагальнення і систематизації сформульовані загальні висновки. **Наукова новизна** дослідження полягає в актуалізації вимог сучасного суспільства до фахівців інформаційної справи, які передбачають міждисциплінарне оволодіння студентами новітніми інформаційними розробками в галузі бібліотекознавства, технологіями інформаційного впливу на суспільство в контексті діалогу «машина–людина». **Висновки та перспективи подальших досліджень.** Наголошено на тому, що навчальний процес повинен забезпечити безперервну освіту і практичну підготовку сучасних спеціалістів у сфері бібліотекознавства та інформаційної діяльності. Перспективою для подальших досліджень є вивчення означеного методу викладання та імплементація його і в інші дисципліни, винесені в навчальний план спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа».

Ключові слова: крос-дисциплінарна підготовка; міждисциплінарний зв'язок; інформаційна справа; бібліотекознавство; формування баз даних організації.

Діяльність людини постійно пов'язана зі сприйняттям і накопиченням інформації про навколишнє середовище, відбором і опрацюванням її при розв'язуванні різних завдань, обміном нею з іншими людьми й налагодженням взаємозв'язків між організацією та індивідом. Комплекс таких операцій, методи й засоби їхньої реалізації стали основою для створення інформаційних систем, головне призначення яких – інформаційне забезпечення користувача.

Вимоги сучасного суспільства до фахівців інформаційної справи потребують від вищих закладів освіти перегляду робочих програм і навчальних планів з урахуванням державної політики з діджиталізації та інформатизації. На сьогодні оволодіння новітніми інформаційними розробками, технологіями інформаційного впливу на суспільство є одним із компонентів інформаційних практик, які засвоюють студенти освітньо-професійної програми «Інформаційно-комунікаційна справа». Інший елемент підготовки майбутніх фахівців інформаційної діяльності охоплює всі сторони виробничої й управлінської діяльності, що полягає в роботі з підготовкою і публікацією якісних службових документів, які безпосередньо впливають на характер діяльності та її результати, а також є важливим чинником розвитку будь-якого підприємства, організації, фірми. Саме дуальний підхід викликає потребу усебічній підготовці фахівця інформаційної справи в контексті діалогу «машина–людина».

За приклад імплементації такого підходу беремо фахові дисципліни «Бібліотекознавство» та «Формування баз даних організації», що є

вдалим симбіозом теоретичного підґрунтя в підготовці майбутнього фахівця інформаційної діяльності та практичного тренування в роботі з технічними засобами. Так, підготовка інформаційників у сучасному науковому дискурсі переносить свій акцент із підготовки виключно бібліотекарів і архівознавців на підготовку універсального спеціаліста, який у майбутньому буде мати справу з інформаційними системами різних галузей соціального життя суспільства. Зауважимо на тому, що система вищої освіти передбачає крос-дисциплінарну підготовку фахівців. Завдання міждисциплінарної інтеграції полягає в тому, щоб при вивченні певної теми актуалізувати й закріпити раніше засвоєні знання, навички і вміння, ураховуючи при цьому вимоги навчальних предметів і практиків – потенційних роботодавців у галузі бібліотекознавства¹.

Терміном «міждисциплінарна інтеграція/крос-дисциплінарний зв'язок» позначаємо «процес взаємопроникнення змісту різних навчальних дисциплін і створення єдиного освітнього потенціалу шляхом використання інноваційних педагогічних методів, засобів і організаційних форм навчання»². Такий підхід до навчання гарантує наступність і безперервність освітнього процесу, зокрема формування понятійного апарату, набуття практичних навичок тощо.

Інформаційна система постає ключовим елементом у роботі фахівця з інформаційної діяльності, а тому висвітленню питань поняття, функцій, видів і способів роботи з інформаційними системами присвячують свої роботи різнопрофільні фахівці в галузях гуманітарного (Д. Відоменко, О. Гресько, А. Зборщик, Л. Чередник) та технічного (К. Бабіч, А. Береза, О. Гавриленко, В. Гужва, Є. Логачов, П. Павленко, С. Філоненко) спрямування.

За М. Твердохлібом, інформаційна система є сукупністю різноманітних взаємопов'язаних або взаємозалежних усебічних відомостей про стан об'єкта управління й процеси, що відбуваються на ньому, і які виражені в показниках й інших інформаційних сукупностях, зібраних і оброблених за допомогою технічних (інформаційних та обчислювальних) засобів³. Таке визначення є найбільш повним відображенням специфіки підготовки спеціаліста, який має справу з інформаційними потоками.

¹ Демчина Л. Міждисциплінарна інтеграція як засіб підготовки фахівців спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність» // Освіта регіону. 2013. № 4. С. 311–314. URL: <https://social-science.uu.edu.ua/article/1230> (дата звернення: 20.11.2021).

² Покудіна Л. С. Міждисциплінарні зв'язки як засіб ефективного викладання фінансово-економічних дисциплін // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Педагогіка. 2016. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2016_1_9 (дата звернення: 21.11.2021).

³ Твердохліб М. Г. Інформаційне забезпечення менеджменту : навч. посіб. Київ, 2002. 223 с.

Вивчення можливостей інформаційних систем розкривається в дослідженнях і галузях видавничої справи та редагування, обліку й аудиту, менеджменту, де в працях науковців визначається важливість інформаційних систем для вирішення проблем конкретного виду діяльності редактора чи видавця й здійснення вибору художньо-технічного оформлення видання (Д. Відоменко⁴); оптимізації роботи, насамперед, керівництва й персоналу кадрових служб підприємств, що відіграє велику роль у підвищенні продуктивності їхньої праці (Л. Чередник⁵); спрямування на задоволення інформаційних потреб громадян, юридичних осіб і держави (В. Гужва⁶). Спільний акцент у підготовці фахівців інформаційної діяльності – це спрямування дій на вирішення проблем в організаційних питаннях і врегулювання інформаційного наповнення стільникових систем.

Метою дослідження є виявлення особливостей крос-дисциплінарної підготовки спеціалістів інформаційної справи в контексті діалогу «машина–людина» на факультеті журналістики Запорізького національного університету (ЗНУ), а завданням – визначення взаємозв'язку засвоєння основ теорії та формування практичних умінь при викладанні навчальних дисциплін із циклу професійної підготовки студентів-інформаційників.

Визначаючи функціональні компоненти системи опрацювання даних і організаційні компоненти як головні в роботі кожного інформаційника, В. Гужва робить наголос на інформаційному й лінгвістичному забезпеченні будь-якої інформаційної системи, надаючи провідне місце саме гуманітарній підготовці студентів-бакалаврів за аналізованою освітньо-професійною програмою. Так, необхідною складовою при навчанні фахівця-інформаційника є обов'язкове вивчення:

- сукупності мовних засобів, що використовуються на різних стадіях створення та експлуатації систем опрацювання даних,
- методів організації інформації, що полягає в умінні класифікувати й кодувати інформаційні потоки, уніфікувати системи документо-

⁴ *Відоменко Д. Д.* Сучасні інформаційні системи управління видавництвом як чинник розвитку професійної компетентності майбутніх фахівців з видавничої справи та редагування // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2014. Вип. 2. С. 68–73. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2014_2_15 (дата звернення: 26.11.2021).

⁵ *Чередник Л. А.* Конспект лекцій із дисципліни «Документно-інформаційні комунікації» для студентів гуманітарного факультету усіх форм навчання за спеціальністю «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа» та напрямом підготовки «Документознавство та інформаційна діяльність». Полтава : ПолтНТУ, 2018. 85 с. URL: <http://reposit.pntu.edu.ua/handle/PoltNTU/3861> (дата звернення: 16.11.2021).

⁶ Там само.

обігу, створювати інформаційні бази з наступним їхнім опрацюванням та засоби розміщення на визначених підприємствах⁷.

Вивчення мовних засобів розпочинається з перших занять, зокрема при викладанні дисципліни «Українська мова професійного спрямування» (правила сучасної орфографії, орфоепії та слововживання в галузі). Цими знаннями студенти послуговуються при виконанні практичних завдань з усіх навчальних предметів, зокрема при створенні документів (друкованих і електронних), формуванні баз даних і каталогів тощо.

Почавши з навчання роботі з масивами інформаційних блоків у межах їх вичитки і групування, відбору й класифікації, подальша робота студентів відбувається вже з програмним забезпеченням, яке сприяє автоматизації взаємодії людини й комп'ютера. На цьому етапі простежуються тісні зв'язки з низкою інших дисциплін, які вивчаються на обраній спеціальності і які задіюють комп'ютерне й програмне забезпечення, зокрема такі, як «Комп'ютерно-технологічні засоби в інформаційній, бібліотечній та архівній справі» (вивчення специфіки створення й редагування візуальної інформації в програмах обробки графіки, інфографіки і структурування моделей подання інформації), «Діловодство та документознавство» (теоретичне підґрунтя сучасних тенденцій у названих сферах і створення інформаційного продукту, документа) тощо. Отже, інформаційна система розглядається з гуманітарного й технічного аспектів.

Узявши для прикладу 2 основні дисципліни з блоку професійної підготовки спеціалістів інформаційної діяльності, а саме «Бібліотекознавство» й «Формування баз даних організації» (оскільки вони викладаються авторками наукової розвідки), прослідкуємо взаємозв'язок теоретичної і практичної складової кожної з дисциплін та вплив їхнього міждисциплінарного зв'язку на формування фахівця з інформаційної справи на факультеті журналістики ЗНУ.

Відповідно до освітньо-професійної програми з «Бібліотекознавства», студенти повинні досягти таких результатів навчання (компетентностей):

- здатність використовувати автоматизовані інформаційно-пошукові системи, організувати електронні бібліотеки та архіви;
- здатність впроваджувати інноваційні технології виробництва інформаційних продуктів і послуг, підвищення якості інформаційного обслуговування користувачів бібліотек;
- здатність проектувати та створювати інформаційні системи, ресурси, продукти, системи й послуги.

⁷ Гужва В. М. Інформаційні системи і технології на підприємствах : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2001. 400 с.

Метою викладання цієї навчальної дисципліни є: ознайомлення студентів із теоретичною базою бібліотекознавства, методологією й перспективами бібліотекознавчих досліджень; з особливостями організації бібліотечної діяльності в Україні та світі, її системою, функціями, принципами управління і специфікою підготовки кадрів. Також особлива увага приділяється й роботі з електронною версією бібліотеки та інформаційно-пошуковій системі «УФД/Бібліотека».

«Бібліотекознавство» – це перший, переважно теоретичний етап ознайомлення з ключовими поняттями в галузі інформаційної справи, зокрема з напрямками бібліотекознавчих досліджень: бібліотечне фондознавство, бібліотекознавчі засади інформації, формування мережі електронних бібліотек, інформатизація бібліотек, організація та управління бібліотекою, бібліотечна технологія тощо. Розгляд теоретичних проблем бібліотечної системи, викликаних потребою дистанційного обслуговування користувачів, послуговування електронними інформаційними технологіями відбувається в тісному зв'язку з практичною підготовкою студентів.

Освітній процес передбачає в межах системи «машина–людина» і традиційні лекційні та практичні заняття, і залучення фахівців-практиків із галузі бібліотекознавства, що сприяє вивченню програмного забезпечення бібліотеки ЗНУ, формуванню навичок роботи з інформаційними ресурсами в електронному вигляді, базами даних усіх підрозділів бібліотеки, а також інформаційному обслуговуванню користувачів бібліотек і медіатек на базі сучасних цифрових технологій, використання технологій електронного урядування й електронного документообігу тощо.

Тут наголосимо на тому, що студенти в межах теми «Основний понятійний апарат бібліотекознавства» знайомляться з такими поняттями і їхніми дефініціями: «електронна форма подання інформації» (спосіб фіксації інформації, що дозволяє збереження, опрацювання, розповсюдження та надання користувачу інформації за допомогою засобів обчислювальної техніки)⁸, «інформаційний ресурс» (сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо)⁹ або сукупність інформаційних продуктів певного призначення, необхідних для забезпечення інформаційних потреб споживачів у пев-

⁸ Антоненко І., Баркова О. Електронні ресурси як об'єкт каталогізації: історія питання, термінологія, форматне забезпечення // Бібліотечний вісник. 2004. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2004_2_5 (дата звернення: 28.11.2021).

⁹ Про Національну програму інформатизації : Закон України від 4.02.1998 р. № 74/98-ВР // Відом. Верховної Ради України. 1998. № 27–28. Ст. 1 (поточна редакція від 13.04.2020 р.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80/print1368906233671330#Text> (дата звернення: 20.11.2019).

ній сфері діяльності¹⁰, «електронний каталог» (сукупність бібліографічних і лексикографічних баз даних у комплексі з системами управління базами даних (СУБД) і набором прикладних програм забезпечує принципово нові можливості пошуку¹¹ та «електронна бібліотека» (інформаційна система для зберігання й використання колекції електронних документів (текст, графіка, аудіо, відео тощо) завдяки глобальним мережам передавання даних у зручному для кінцевого користувача вигляді¹², «інформаційний потік» (стабільний рух інформації, спрямований від джерела інформації до отримувача, визначений функціональними зв'язками між ними)¹³ тощо. Усі ці терміни є новими і важливими в межах спеціальності.

На цьому етапі студенти знайомляться з базами даних, особливо з їхньою видовою характеристикою: бібліографічними, лінгвістичними, адресними, статистичними, повнотекстовими тощо. Тут увагу зосереджуємо на тому, що лінгвістична база даних вважається одним із найпоширеніших способів структурування, формалізації й упорядкування мовних даних, оскільки створювані форми, запити і звіти дозволяють швидко й ефективно оновлювати дані, отримувати відповіді на питання, здійснювати пошук потрібних даних, їх аналіз, друкувати звіти, діаграми тощо¹⁴. У роботі з такою базою даних студенти послуговуються знаннями, набутими на заняттях із дисципліни «Українська мова професійного спрямування» (правила граматики, лінгвістичні основи документознавства тощо).

У зв'язку зі змінами в інформаційному середовищі, що спричинені новітніми інформаційно-комп'ютерними технологіями, відбуваються й модифікації в структурі, функціоналі всіх типів бібліотек. Це, наприклад, застосування технологій, які забезпечують рух інформаційного потоку (віддалений доступ та інформаційний обмін), мережева взаємодія, зокрема локальна й через інтернет, це поява електронних зібрань, інтернет-ресурсів і т. зв. віддаленого користувача.

¹⁰ Довгань О. Д. Інформаційні ресурси: національні та державні, зміст, поняття // Інформація і право. 2015. № 3. С. 85–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2015_3_14 (дата звернення: 28.11.2021).

¹¹ Кириленко О., Яценко О. Електронні каталоги обласних універсальних наукових бібліотек: аналіз структури та лінгвістичного забезпечення // Бібліотечна планета. 2018. № 2. С. 12–17. URL: <https://library.te.ua/2018/06/01/writes-about-us2018-38/> (дата звернення: 29.11.21).

¹² ДСТУ 7448:2013. Інформація та документація. Бібліотечно-інформаційна діяльність. Терміни та визначення понять. Чинний від 01.07.2014 р. Київ : Мінекономрозвитку України, 2014. 41 с.

¹³ Захарченко А. П. Загальні принципи аналізу інформаційних потоків у Інтернеті // Наукові записки Інституту журналістики. 2010. Т. 41. С. 80–85.

¹⁴ Дарчук Н. П. Комп'ютерна лінгвістика (автоматичне опрацювання тексту) : підручник. Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. 351 с.

На заняттях, проведених у бібліотеці ЗНУ, студенти дізнаються, що у внутрішній сфері бібліотеки отримувачем потоку інформації є кожен працівник, незалежно від його місця в організаційній структурі чи кваліфікаційного рівня. Генератори й отримувачі зовнішніх потоків інформації – це фізичні та юридичні особи, що перебувають в інформаційній взаємодії з цією господарською структурою. Важливою складовою будь-якої бібліотеки є інформаційно-бібліографічний (наприклад, бібліотека Запорізького державного медичного університету) чи довідково-бібліографічний (Запорізького національного університету) відділ, а також відділ комплектування та обліку документів. Напрями їхньої діяльності студенти вивчають під час проведення практичних занять і проходження практики, а ось із професійними обов'язками бібліотечних співробітників вони знайомляться на дисципліні «Вступ до спеціальності».

Однак до вимог сучасного інформаційного ринку бібліотеки суттєво змінюють свій традиційний статус і тип, наприклад, на *bibliocoworking*, коли бібліотеки використовують свої приміщення як мобільні офіси й надають відвідувачам додаткові послуги. Так, на базі Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки сформований літературний (відомі письменники проводять презентації своїх творів) і офіційний простір (проводять зустрічі з діловими партнерами, організують різного роду навчальні, соціальні і спеціальні заходи), працює дитяча «ігрова кімната» (наймолодшим читачам організують майстер-класи до Великодня), кінозал просто неба у дворі бібліотеки. На занятті студентам пропонується переглянути сайти провідних бібліотек України й Запоріжжя та виділити інформаційно-бібліотечні послуги, які вони пропонують і надають своїм користувачам із застосуванням комп'ютерних технологій.

Студенти в рамках курсу відвідують читальні зали, книгосховища й відділ рідкісної книги Запорізької обласної універсальної наукової бібліотеки, а також Наукову бібліотеку ЗНУ, Центральну бібліотеку для дорослих, де на практиці вчать працювати з картотеками й каталогами, створювати й працювати з електронними каталогами з використанням комп'ютерного програмного забезпечення, знайомляться із системною моделлю бібліотеки, що є початковим етапом підготовки студентів до подальшої роботи з інформаційними системами, адже тут їх навчають оцінювати традиційний (друкований) та інтернет-контент (за змістом, оформленням), щоб підбирати й створювати якісний інформаційний продукт, формувати базу даних, що є джерелом і первинною інформаційною сировиною для підготовки й надання інформаційних послуг. Тут їм допомагають знання, отримані на заняттях із дисципліни «Діловодство та документознавство».

У межах вивчення теми «Сучасні тенденції розвитку бібліотек» студентам наголошується на тому, що еволюція електронних інформа-

ційних ресурсів пов'язана з історією розвитку інформаційних технологій, бібліографічних форматів та розробленням нормативних і регламентуючих документів (стандартів, законодавчих актів тощо)¹⁵. Так, на занятті, на яке залучають працівників бібліотеки ЗНУ, у розділі «електронні книги» на сайті наукової бібліотеки ЗНУ студентів навчають створювати пошуковик і працювати з формуляром, а також тематичним каталогом. Їхню увагу зосереджують на тому, що серед стандартних фільтрів для пошуку в електронному каталозі є «автор», «назва документа», «рік видання», «електронна версія», «анотація», «навчальна дисципліна» з можливим введенням повноцінного запиту та ключових слів. Розширений пошук може відбуватися за місцем видання, видавництвом, УДК, авторським знаком, відомостями щодо назви, редактора або укладача. Подальша робота з видачею результатів відбувається над сортуванням за такими опціями, як «автор», «назва документа», «за зростанням». Перераховані документи подаються у вигляді списку, а якщо відкрити певний окремий документ, то відкривається «Опис документа» і картка файлу, де надається повний бібліографічний опис і унікальний код документа, за яким його шукають у репозитарії. Теоретичні основи з документознавства студенти отримали при вивченні дисципліни «Діловодство та документознавство», зокрема вони знають характеристики різних документів, процес їх створення, зберігання та функціонування.

Зауважувалося також на тому, що для отримання споживачем інформації якісної відповіді і продукту на свій запит працівник бібліотеки повинен правильно оформити каталожну карту, а також чітко й коротко прописати анотацію за документом. Структуру анотації студенти вивчають на заняттях із «Діловодства та документознавства», а мовне її оформлення – на «Українській мові професійного спрямування».

Отже, сучасна бібліотека суттєво різниться від своєї попередниці, адже тут уся наявна інформація зберігається переважно в електронному вигляді, у т. зв. репозитаріях, що значно полегшує доступ до неї та процес її використання. Дисципліна «Бібліотекознавство» тісно пов'язана з іншими професійними курсами, є важливим фактором формування інформаційної грамотності студентів і теоретичною основою для підготовки їх до вивчення фундаментальних і практичних навчальних курсів з інформаційної справи.

Вивчення навчальної дисципліни «Формування баз даних організації» передбачає засвоєння студентами теоретико-прикладних аспек-

¹⁵ Копанєва. В. О. Формування фонду мережевих ресурсів у науковій бібліотеці (90-ті роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) : дис. ... канд. іст. наук: 27.00.03 / Копанєва Вікторія Олександрівна; НАН України; Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. Київ, 2008. 228 с.

тів діяльності спеціаліста з інформаційної діяльності, методів, технік і технологій створення баз даних, використання засобів сучасних інформаційних систем (систем управління базами даних) у своїй майбутній професійній діяльності. Саме на цьому курсі студентів навчають працювати з інформаційними системами, починаючи від відбору інформації, роботи з банками даних та завершуючи власне системою управління базами даних.

Згідно з вимогами освітньо-професійної програми з «Формування баз даних організації» студенти повинні досягти таких результатів навчання (компетентностей):

- здатність здійснювати відбір, аналіз, оцінку, систематизацію, моніторинг, організацію, зберігання, розповсюдження і надання в користування інформації та знань у будь-яких форматах;

- здатність до пошуку, опрацювання та аналізу інформації з різних джерел;

- здатність використовувати сучасні прикладні комп'ютерні технології, програмне забезпечення, мережеві й мобільні технології для вирішення професійних завдань;

- здатність опановувати та застосовувати технології системного аналізу інформаційної діяльності.

Метою викладання цієї навчальної дисципліни є навчання студентів принципам і заходам нормалізації баз даних, методів оптимізації, які застосовуються в процесі експлуатації бази даних, виокремлення та побудови основних структурних елементів бази даних. Увага приділяється й банкам даних, що є більш широким поняттям і розглядається як інформаційна система централізованого зберігання й колективного використання даних, що задовольняє інформаційні потреби зовнішніх користувачів, забезпечує можливість зберігання та зміни великих обсягів різноманітної інформації¹⁶.

До головних етапів створення банку даних належать: визначення мети створення бази даних, її функцій, тем таблиць і інформації, що будуть містити поля таблиць; завдання індивідуального значення кожного поля; виділення зв'язків між інформаційними блоками; оновлення структури бази даних; продумування запитів. Цей набір завдань є основою курсу й покроковим шаблоном для здобувача освіти досліджуваної спеціальності.

¹⁶ Адамик О. В. Банки даних: принципи їх роботи і використання для вирішення завдань обліку й аналізу // Сучасні тенденції розвитку бухгалтерського обліку та оподаткування в Україні: глобальні виклики – управлінські рішення : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю Chartered Institute of Management Accountants (CIMA) (м. Ірпінь, 29 берез. 2019 р.). Ірпінь : Вид-во Університету ДФС України, 2019. С. 211–213. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/33538/1/Adamyk_CIMA_p211-213.pdf (дата звернення: 16.11.2021).

Робота починається з обрання організації, з якою студенти працюють у ролі фахівця інформаційної справи. Вони аналізують синтаксичну структуру інформаційного потоку, враховуючи взаємозв'язки між інформаційними елементами, можливість семантичної інтерпретації, а також забезпечення єдності користувача з інформацією. Між складовими інформаційного потоку встановлюються зв'язки на основі спільного руху від адресанта до адресата, утворюючи цілісну систему. Тут студенти звертаються до внутрішнього й зовнішнього рівня потоків інформації, які вони вивчали на дисципліні «Бібліотекознавство», та розробляють рівні комунікації для обраних підприємств, політичних партій або державних установ.

Опрацьовуючи проблему збору даних, студентам наголошується на тому, що цей процес повинен бути організований так, щоб дані відповідали цілям дослідження, тобто, з дотриманням принципу релевантності, до того ж зібрані дані повинні надалі використовуватися фахівцями інформаційної галузі в різних сферах їхньої практичної діяльності, починаючи від створення звичайного каталога і завершуючи базами даних провладних структур. Кожна аналізована проблема потребує особливого підходу, однак існує певна послідовність (алгоритм), одним із пунктів якої є опрацювання інформаційних потоків і організація банків даних (за Г. Черчиллем¹⁷). Загальна послідовність дослідження (за Г. Черчиллем – маркетингового) передбачає такі етапи: постановка проблеми, вибір проекту, визначення методів збору даних, розроблення форм, проектування вибірки, збір даних, аналіз та інтерпретація, підготовка звіту. Імплементувавши названі кроки до особливостей підготовки фахівців на факультеті журналістики, було створено поетапний алгоритм роботи з інформаційними потоками.

Перший етап над роботою зі структуризації та організації даних полягає у визначенні предметної галузі, тобто сфери застосування майбутньої конкретної бази даних. Перед студентами ставиться завдання дослідити сучасний стан інформатизації суспільства в певній галузі (на вибір даються напрями, що затверджені як основні в інформаційній політиці України: освіта, економіка, культура, медицина тощо). Вони можуть визначити ту предметну галузь, якою продовжать займатися протягом вивчення дисципліни на практичних заняттях. Перевагу надають актуальним і важливим сьогодні сферам: бізнесу (торгівля гуртова й роздрібна, вітчизняний та міжнародний ринок, будівельна галузь), політиці (засоби ведення внутрішньої політики, а саме: державний бюджет, податки, система соціального забезпечення, фінансування науки тощо) та державному управлінню (робота підприємств, установ, організацій, громадян, що не мають владних повноважень тощо).

¹⁷ Черчилль Г., Браун Т. Маркетинговые исследования / пер. с англ. под ред. Г. Л. Багиева. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 704 с.

Другий етап організації даних передбачає вибір об'єктів дослідження. Тут студенти-інформаційники повинні чітко усвідомити, що саме беруть за подальше вивчення, наприклад, у сфері бізнесу – це готова продукція, окремий магазин чи підприємство, у політиці – окрема партія чи програми з фінансування соціальних категорій, у державному управлінні – державні установи певного напрямку діяльності. Перед ними постає чітке завдання: обрати різноаспектний об'єкт для вивчення. Аналіз повинен містити змістовну інформацію про всі види діяльності, рівні комунікації та майбутню потребу в користуванні розробленим для споживача блоком інформації. Кожен об'єкт має певний набір властивостей (параметрів), а кожна властивість – значення (числові чи текстові). Такими параметрами, наприклад, об'єкта «підприємство» можуть бути керівник, співробітники, партнери.

Після визначення необхідності збору даних потрібно вибрати метод їх отримання. Саме тому наступним кроком є визначення методу збору даних. Серед розповсюджених методів збору є опитування, спостереження, фокус-група, збір статистичних даних, експеримент. Для здобувачів першого курсу пропонується використовувати найпростіші, зокрема методи збору статистичних даних і аналізу. Знання зі збору статистичних даних є базовими для дисципліни «Опрацювання та аналіз статистичних даних», що викладається на третьому курсі обраної спеціальності, де студенти-інформаційники ґрунтовніше опановують види статистичних даних, способи їх створення та візуалізації.

Формальний процес збору даних із вказівкою на джерело й час оприлюднення інформації є необхідним, оскільки це гарантує, що зібрані дані і визначені, і точні, і що наступні управлінські рішення на основі аргументів, утілених у висновках, – справедливі та виважені.

Розроблення форм, що заповнюються в ході дослідження інформаційних потоків, є черговим етапом роботи. Форма – це так зване вікно, призначене для простого введення даних і показу їх на екрані комп'ютера. Форми розробляються в довільному варіанті чи шаблоні, головна вимога й правило – це зручність та прозорість у використанні для майбутньої бази даних. Функціональні можливості форми передбачають вказівку на джерело даних, продумування полів форми різноманітних типів і певним чином розташування цих полів на формі. Перевага надається табличному оформленню змістової частини або у форматі .xls або .doc. Уміння працювати в цих форматах студенти отримали при вивченні нормативної дисципліни «Комп'ютерно-технологічні засоби в інформаційній, бібліотечній та архівній справі» у першому семестрі першого курсу. Для кращої візуалізації студенти можуть надавати свої форми також у вигляді статистичної інфографіки.

Найбільш відповідальним етапом у роботі кожного фахівця інформаційної справи є проектування вибірки і збір даних, оскільки саме

тут відбувається наповнення змістової частини кожного студентського проєкту. Студенти виявляють, визначають і описують сукупність, яка може викликати інтерес у споживача інформації, джерела формування, проєктують план і дизайн змістових блоків, що безпосередньо будуть досліджуватися. При проєктуванні вибірки студенти повинні продумати всі можливі зв'язки між змістовими блоками, а також розмістити їх так, щоб елементи, яких бракує для повноцінної роботи з предметною галуззю, були виявлені саме на етапі збору та аналізу інформації, а не на етапі створення бази даних. Для збору інформації студенти звертаються в бібліотеки, зокрема в Наукову бібліотеку ЗНУ, та працюють із пошуковими системами, які були опановані на дисципліні «Бібліотекознавство». Однак збір даних можливий з усіх доступних джерел пошуку інформації: бібліотеки, архіви, персональні або корпоративні вебресурси, державні портали та ЗМІ.

Останнім етапом є аналіз й інтерпретація даних. Студентам необхідно надати оцінку зібраній інформації, охарактеризувати її природу й можливості використання в споживачьких цілях. Тут вони тематично групують інформацію, проводять квалітативний аналіз (дають їй якісну оцінку), передбачаючи можливість її застосування при роботі з базами даних, перетворюють певні числові величини в логічну форму.

Завершуючи теоретичну підготовку для свого дослідження, студенти готують звіт про виконану роботу. Заплановані дослідження, якими займаються здобувачі першого курсу інформаційно-комунікаційної справи факультету журналістики ЗНУ, мають на меті навчити майбутніх фахівців інформаційної діяльності отримувати висновки не лише про стан і зміни об'єкта, але й про їхні причинно-наслідкові зв'язки, схеми перевірки взаємозв'язку між різними характеристиками об'єкта тощо.

Наступним важливим елементом у формуванні фахівця інформаційної справи є робота з підготовки бази даних. Практичний блок роботи з готовим опанованим теоретичним змістовим блоком інформації дозволяє студентам опрацювати технічні аспекти діяльності своєї спеціальності. Весь отриманий на попередніх етапах матеріал повинен знайти своє відображення в готовій базі даних та працювати в СУБД Access – стільниковій програмі, що входить до складу пакету офісних програм Microsoft Office.

Проєктування баз даних – це багатоступінний процес прийняття обґрунтованих рішень у процесі аналізу інформаційної моделі предметної галузі, вимог до даних із боку прикладних програмістів і користувачів, синтезу логічних і фізичних структур даних, аналізу й аргументування вибору програмних і апаратних засобів. Починається з визначення мети створення бази даних. Зібравши необхідну кількість інформації, згрупувавши та організувавши певним чином її у блоки, студентам

дається конкретне завдання – розробити базу даних у користувацьких цілях (щоб користувач легко міг знаходити потрібну інформацію). Це стосується не лише інформації в комп'ютері чи стільниковій програмі керування вмістом даних, а й будь-якої інформації про об'єкти реального світу. Скажімо, зручно знаходити потрібну книгу в бібліотеці, користуючись каталогом (не має значення, електронним чи паперовим його варіантом, хоча, звісно, електронним швидше), або картку працівника в системі відділу кадрів. Для чіткого окреслення мети бази даних студентам пропонується переглянути завдання, які розв'язуються чи можуть в майбутньому розв'язуватися за допомогою їхньої бази даних (наприклад, створення щотижневих звітів, сортування, опрацювання й аналіз, прогнозування витрат).

Після формулювання мети створення бази даних студенти повинні розробити таблиці й визначити необхідні поля для кожної з них. База даних повинна містити таблиці із вторинним групуванням тієї інформації, що була відібрана. У СУБД Access таблиці є основою, яка призначена для зберігання даних, саме тому всі свої напрацювання студенти переносять із власних форм у різних форматах у стільникову програму керування базою даних. Так, ті студенти, які обрали як предметну сферу бізнес, а об'єктом – певну організацію, створюють таблиці на кшталт «Контакти», де зберігаються в полях імена постачальників, адреси електронної пошти й номери телефонів; а ті ж, хто працює з політикою та обрали об'єктом фінансування науки, працюють над таблицями «Вищі навчальні заклади» і «Заклади середньої освіти», в яких поля містять інформацію про структуру закладу, кількість співробітників і студентів/учнів тощо. На цьому ж етапі студенти продумують індивідуальне значення для кожного поля: текстове, числове, посилання, грошова одиниця, дата й час. При заповненні таблиць обов'язково дотримуються загальних вимог до їх оформлення, зокрема правил подачі одиниць вимірювання, скорочень, цифрових даних тощо.

Не менш важливим завданням для студентів є і визначення зв'язків між таблицями. Незважаючи на те, що в кожній таблиці зберігаються дані про один об'єкт, але окремий предмет, зазвичай до однієї бази даних належать таблиці із взаємопов'язаними предметами. Так, студентам потрібно певним чином поєднати дані разом, щоб користувач при будь-якому запиті мав змогу отримати інформацію з усіх таблиць. Для цього здобувач створює зв'язки – логічне поєднання двох таблиць, яке виділяє спільні поля для обох із них. Саме тому на етапі продумування та схематизації зібраних даних студенти повинні були продумувати, які спільні елементи мають бути включені в різні тематичні блоки інформації. Якщо, для прикладу, студент обрав за організацію бібліотеку, то зв'язки можуть бути між таблицями «автори» та «книги» за полем «прізвище» й «ім'я автора».

Останнім у технічному опрацюванні матеріалу банку даних є розробка запитів і продумування звітів і форм. Студент-інформаційник відіграє роль керівника масиву інформації, який, володіючи всіма аспектами проблемної галузі, може передбачити необхідні запити для споживача і на основі власних таблиць розробити декілька варіантів для роботи з базами даних.

Увесь процес роботи з базою даних учить майбутніх фахівців з інформаційної справи не лише працювати з масивами інформації, але й створювати практичний продукт для споживача. Зручність баз даних, які формують студенти в межах курсу, полягає в тому, що кожний елемент даних записується лише один раз в одній таблиці, а тому ймовірність виникнення неоднозначності або неузгодженості менша, а також мінімізована можливість перенасичення та засміченості інформаційним шумом бази даних. Макети бази даних легше зрозуміти й сприймати, оскільки об'єкти й предмети належним чином розділено між таблицями.

Отже, крос-дисциплінарна й практична підготовка, здійснювана на факультеті журналістики ЗНУ, сприяє формуванню в студентів загальних компетентностей, а саме: здатності до пошуку, опрацювання й аналізу інформації з різних джерел; вміння забезпечувати відбір, аналіз, оцінку, систематизацію, моніторинг, організацію, зберігання, розповсюдження та надання в користування інформації й знань у будь-яких форматах (починаючи від стандартного формату .doc до формату .accdb). Цьому сприяє діалог «машина–людина».

На прикладі аналізу дисциплін чітко розкритий і дуальний підхід до навчання, наголошено на тому, що на першому курсі закладається фундамент, який надалі допоможе підготувати універсального фахівця інформаційної справи, оскільки він є одним із пріоритетних напрямів у освітньому процесі вищої школи.

Проведене дослідження підтверджує, що сьогодні видається нагальною потреба подальшого дослідження окресленого методу викладання фундаментальних дисциплін та імплементація його і в інші, професійно орієнтовані курси, зокрема винесені в навчальний план спеціальності «Інформаційна, бібліотечна та архівна справа».

REFERENCES

1. Adamyk, O. V. (2019). Banky danykh: pryntsypy ikh roboty i vykorystannia dlia vyrishennia zavdan obliku i analizu. [Data banks: the principles of their work and usage for solving problems of accounting and analysis]. Abstarct of Papers '19: *Suchasni tendentsii rozvytku bukhhalterskoho obliku ta opodatkuvannia v Ukraini: hlobalni vyklyky – upravlinski rishennia: materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii prysviachenoj* (pp. 211–213). Irpin. Retrieved from https://www.academia.edu/38786072/Банки_даних_принципи_їх_роботи_і_використання_для_вирішення_завдань_обліку_й_аналізу [in Ukrainian].

2. Antonenko, I. & Barkova, O. (2004). Elektronni resursy yak ob'ekt katalogizatsii: istoriia pytannia, terminolohiia, formatne zabezpechennia [Electronic resources as an object of cataloging: history of the issue, terminology, format support]. *Biblioteknyi visnyk*, 2, 11–22. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bv_2004_2_5 [in Ukrainian].
3. Cherednyk, L. A. (2018). Konspekt leksii iz dystsypliny «Dokumentno-informatsiini komunikatsii» dlia studentiv humanitarnoho fakultetu usikh form navchannia za spetsialnistiu «Informatsiina, bibliotekna ta arkhivna sprava» ta napriamom pidhotovky «Dokumentoznavstvo ta informatsiina diialnist» [Lecture notes of the discipline «Documentary and Information Communications» for students at the Faculty of Humanities of all forms of education in the specialization «Information, Library and Archival Affairs» and training level «Documentation and Information Activity»]. Poltava. Retrieved from <http://reposit.pntu.edu.ua/handle/PolNTU/3861> [in Ukrainian].
4. Cherchil, G. & Braun, T. (2007) *Marketingovyye issledovaniia* [Marketing research]. Sankt-Peterburg. [in Russian].
5. Darchuk, N. P. (2008). Kompiuterna linhvistyka (avtomatychno opratsiuvannia tekstu): pidruchnyk. [Computer linguistics (automatic text processing): a textbook]. Kyiv: Vydavnycho-polihrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet». [in Ukrainian].
6. Demchyna, L. (2013). Mizhdystsyplinarna intehratsiia yak zasib pidhotovky fakhivtsiv spetsialnosti «Dokumentoznavstvo ta informatsiina diialnist» [Interdisciplinary integration as a means of training specialists in the specialization «Documentation and Information Activity»]. *Osvita rehionu*, 4, 311–314. Retrieved from <https://social-science.uu.edu.ua/article/1230> [in Ukrainian].
7. Dovhan, O. D. (2015). Informatsiini resursy: natsionalni ta derzhavni, zmist, poniattia [Information resources: national and state ones, content, and concepts]. *Informatsiia i pravo*, 3, 85–91. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2015_3_14 [in Ukrainian].
8. DSTU 7448:2013. Informatsiia ta dokumentatsiia. Bibliotekno-informatsiina diialnist. Terminy ta vyznachennia poniat. Chynnyi vid 01.07.2014 r. [Information and documentation. Library and information affairs. Terms and definitions. Valid from 1 July 2014]. Kyiv: Minekonomrozvytku Ukrainy. [in Ukrainian].
9. Huzhva, V. M. (2001). *Informatsiini systemy i tekhnolohii na pidpriemstvakh: navchalnyi posibnyk* [Information systems and technologies in enterprises: study guide]. Kyiv: KNEU. [in Ukrainian].
10. Kopanieva, V. O. (2008). *Formuvannia fondu merezhevykh resursiv u naukovi bibliotetsi (90-ti roky XX stolittia – pochatok XXI stolittia)* [Formation of the network resources fond in the scientific library (the 1990s – the beginning of the 21st century)] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
11. Kyrylenko, O. & Yatsenko O. (2018). Elektronni katalogy oblasnykh universalnykh naukovykh bibliotek: analiz struktury ta linhvistychnoho zabezpechennia [Electronic catalogs of regional universal scientific libraries: the analysis of structure and linguistic support]. *Bibliotekna planeta*, 2, 12–17. Retrieved from <https://library.te.ua/2018/06/01/writes-about-us2018-38/> [in Ukrainian].
12. Pokudina, L. S. (2016). Mizhdystsyplinarni zviazky yak zasib efektyvnoho vykladannia finansovo-ekonomichnykh dystsyplin [Interdisciplinary links as a means

of effective teaching of financial and economic disciplines]. *Visnyk Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Pedagogika*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadped_2016_1_9 [in Ukrainian].

13. Pro Natsionalnu prohramu informatyzatsii: Zakon Ukrainy vid 4.02.1998 r. № 74/98-VR [On the national program of informatization: The Legislative Act of Ukraine, dated 4 February 1998 № 74/98-VR]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-%D0%B2%D1%80/print1368906233671330#Text> [in Ukrainian].

14. Tverdokhlib, M. H. (2002). *Informatsiine zabezpechennia menedzhmentu: navchalnyi posibnyk* [Management information support: study guide]. Kyiv. [in Ukrainian].

15. Vidomenko, D. D. (2014). Suchasni informatsiini systemy upravlinnia vydavnytstvom yak chynnyk rozvytku profesiinoi kompetentnosti maibutnykh fakhivtsiv z vydavnychoi spravy ta redahuvannia [Modern information systems of publishing management as a factor in the development of future specialists' professional competence in publishing and editing]. *Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 2, 68–73. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VZhDU_2014_2_15 [in Ukrainian].

16. Zakharchenko, A. P. (2019). Zahalni pryntsypy analizu informatsiinykh potokiv u Interneti [General principles of information flows analyses on the Internet]. *Naukovi zapysky Instytutu zhurnalistyky*, 41, 80–85. [in Ukrainian].

Nataliia Lebid

Candidate of Philology,
Associate Professor
of the Department of Publishing and Editing,
Faculty of Journalism,
Zaporizhzhya National University
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7227-6597>

Nataliia Romaniuk

Candidate of Philology,
Associate Professor
of the Department of Publishing and Editing,
Faculty of Journalism,
Zaporizhzhya national university
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5667-1183>

CROSS-DISCIPLINARY PREPARING OF SPECIALISTS OF INFORMATION AFFAIRS: «MACHINE–HUMAN» DIALOGUE

Abstract. In the age of globalization, comprehensive informatization of society, the role of information processes in all types of human activities is growing, which, in turn, evokes the necessity in highly qualified professionals who can work with information (collect, analyze, group, keep, distribute, etc.), using certain techniques

and technologies. Training of such specialists is possible with a continuous educational process and interdisciplinary linkages. **The purpose of the article** is to outline the features of cross-disciplinary training of professionals in the information sector within the main disciplines, and the task is to determine the relationship between learning the basics of theory and practical skills during the teaching disciplines from the vocational training program of students. **The methodological basis** of suggested work contains a set of general scientific methods. In the process of solving the tasks, the scientific literature on the topic is studied and analyzed, as well as the interdisciplinary linkages in the process of preparing specialists of information affairs at the Faculty of Journalism are systematically described. The stages of theoretical learning of the courses «Library Science» and «Creation of databases of the organization» are described and characterized. Along with that in the article it is studied the formation of practical skills, elements of cross-disciplinary, lifelong learning of students. The general conclusions are formulated with the help of methods of generalization and systematization. **The scientific novelty of the study** lies in updating the requirements of modern society to professionals of information affairs, which includes interdisciplinary learning by students the latest information developments in the field of library science, technology of information impact on society in the context of dialogue «machine–human». **Conclusions and prospects for further research.** It is emphasized that the educational process should provide continuous education and practical training of modern specialists in the field of library science and information affairs. Prospects for further research are the study of the significant method of teaching and its implementation in other disciplines included in the curriculum of the specialty «Information, Library and Archival Affairs».

Key words: cross-disciplinary education; interdisciplinary links; information affairs; library science; development of database of organization.

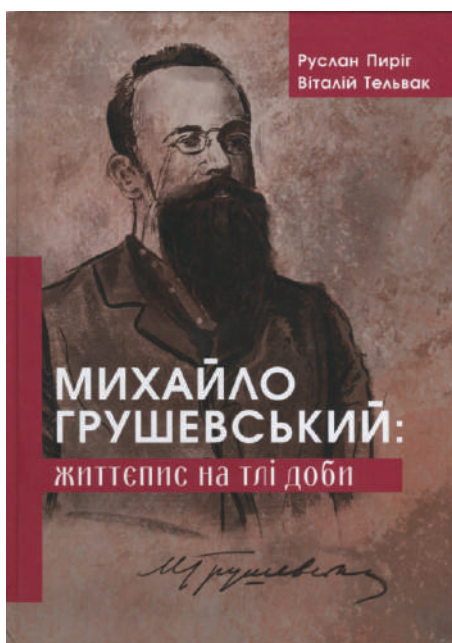
Олексій Ясь

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5816-2876>

ЖИТТЄВА ІСТОРІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У СВІТЛІ СУЧАСНОГО ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА

Рецензія на книгу: Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2021. 572 с.

2021 р. був позначений 30-ти річчям Незалежності України. Та з цією датою, поза будь-яким сумнівом, був пов'язаний й інший ювілей – 155 років від дня народження історика, державного, політичного та громадсько-культурного діяча Михайла Грушевського. У метафоричному сенсі М. Грушевського вповні слушно називають батьком сучасної історії України з огляду на його величезну наукову спадщину та неабиякі досягнення у творенні історичного гранд-нарративу, котрий свого часу найповніше представив буття українського народу/нації у просторі й часі. Ба більше, М. Грушевський як державний діяч був одним із найвизначніших фундаторів новітньої України, котра заявила про себе всьому світу на початку ХХ ст.

© О. Ясь, 2022

Отож перед цим інтелектуалом неодноразово поставала класична і водночас неповторна у своїх конкретних вимірах дилема, котра з особливою гостротою формулювалася у модерну добу – писати про історію чи її творити? У певному сенсі ця дилема, точніше її багатоманітна, різнобарвна й насичена палітра складає своєрідну інтригу, ба навіть больовий нерв біографічної історії М. Грушевського, котра сповна репрезентує тодішні колізії, метаморфози та процеси. Низка цих сюжетів і проблем висвітлюється у книзі відомих істориків Руслана Пирога та Віталія Тельвака, виданій до 155-ти річчя від дня народження найвидатнішого історика України.

У цій студії пропонується осмислення життєпису М. Грушевського у світлі досягнень і здобутків сучасного грушевськознавства. Передусім, ідеться про проєкт 50-ти томного видання творів ученого, а також його епістолярної спадщини, введеної до наукового обігу, хоч значна частина листування ще потребує опрацювання й публікації. Мусимо зауважити, що, на превеликий жаль, проєкт найповнішого академічного видання творів М. Грушевського вже кілька років де-факто поставлений на паузу внаслідок припинення державного фінансування.

У композиційному плані представлена книга складається з дев'яти розділів: «Дитинство та юність», «Університетські часи», «В імперії Габсбургів (1894–1906)», «Між Львовом та Києвом», «Дорогами заслання», «Український державотворчий проєкт», «Еміграційні поневіряння», «В УСРР: протиборство із системою», «Без “батька” – доля рідних історика», а також передмови, післямови та покажчика імен. Усі розділи, крім п'ятого, поділяються на низку підрозділів, що нюансують певні сюжети чи проблеми.

Біографічна історія М. Грушевського є цікавою з багатьох дослідницьких перспектив, масштабів і вимірів. Адже величезна спадщина вченого продукує розмаїті контексти прочитання його історичного письма, а також автобіографічних, епістолярних, літературних й інших текстів. Водночас різноманітні ролі М. Грушевського як історика і творця великого історичного наративу, організатора науки, політичного, державного й громадсько-культурного діяча волею-неволею нав'язують уведення до його життєпису численних макроконтекстів, які відображають переломні події та епохальні процеси. Тому до канви його біографічної історії органічно вписуються знакові сюжети національної історії кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.

Врешті, М. Грушевський був не тільки видатним ученим соціогуманітарного спрямування з енциклопедичним діапазоном наукових практик та державним, політичним, громадсько-культурним діячем першого плану, а й дуже самобутньою і багатогранною особистістю. Це відображалось як у його насиченому повсякденні й академічних практиках, побутових та інших звичках, манері спілкування і комуні-

кації, котрі поєднувалися з дивовижною, практично жертовною самопосвятою українству в найрізноманітніших сферах діяльності. Вочевидь, таке сполучення апріорі є напрочуд складним для його біографів, оскільки продукує розмаїття мотивів, інтенцій, масштабів і контекстів, а також спирається на величезну джерельну базу, котра кардинально розширилася протягом трьох останніх десятиліть.

У певному розумінні книга Р. Пирога та В. Тельвака пропонує низку своєрідних біографічних сегментів, які представляють сполучення інтелектуальної історії М. Грушевського з численними передумовами й обставинами персонального буття та метаморфозами історичного часу, що згенерували розгортання його життєвого сценарію. Отож кожен із розділів репрезентує власну, але взаємопов'язану конфігурацію сюжетів, проблем і ракурсів.

У першому розділі розглядається родинне середовище й сімейні традиції у річищі їх впливу на становлення М. Грушевського, зокрема йдеться про його інтелектуальні й культурні захоплення, освітні і самоосвітні практики, перші літературні спроби, світоглядні колізії та реакції. Завдяки щоденниковим записам майбутнього історика простежується конституювання його внутрішнього світу, балансу цінностей, світоглядних орієнтирів, первісна рецепція та розуміння українства, забарвлені романтичними ідеями й ідеалістичними настановами. Така добірка сюжетів дозволяє читачеві скласти уявлення про стартові можливості, початковий потенціал, життєві устремління та базові цінності юнака напередодні університетської доби.

Другий розділ подає розповідь про студентські часи М. Грушевського на тлі культурної атмосфери імперської доби. Приміром, йдеться про його життєвий аскетизм і надзвичайну зосередженість на навчанні, духовних пошуках, реферативних писаннях студентської пори, репертуар читання, спектр зацікавлень на ниві теорії й методології історії, формування базових поглядів на історію й історієписання, горизонти наукових пошуків та інтересів тощо. Ці важливі аспекти й неодмінні складові творчої еволюції історика дозволяють більш ґрунтовно придивитися до майбутнього автора «Історії України-Руси», насамперед досягнути першопричини його незвичайної працездатності, котра стала легендарною у рецепції сучасників протягом наступних десятиліть.

Водночас університетська доба у життєписі М. Грушевського представляє історика у контексті становлення його наукової культури та персонального стилю письма, котрі вирізнялися джерельним максималізмом, опертим на різноманітні наукові практики, виразним нахилом до фактографічного об'єктивізму й обережним, а подекуди скептичним ставленням до передчасних теоретичних побудов. Власне, часи університетських студій у Києві відобразили засадничі трансформації його

інтелектуальної біографії, пов'язані з перетворенням студента у дослідника-початківця, професорського стипендіата і, кінець-кінцем, професійного вченого.

Третій розділ книжки висвітлює галицьку добу у біографії М. Грушевського, котру у метафоричному розумінні можемо означити як його вихід на велику громадсько-культурну авансцену спершу на теренах імперії Габсбургів, а згодом і на обширах імперії Романових. У цьому розділі розглянуто тодішні трансформації інтелектуала, котрий із професора університету Франца Йосифа перетворюється у засновника Галицької/Львівської школи українських істориків, стає неформальним, а незабаром реальним лідером галицької академічної спільноти – Наукового товариства імені Шевченка. Під його керівництвом Товариство з архаїчної спілки громадських діячів, прихильників і науковців перетворюється у першу Українську Академію, хоч і невизнану австрійською владою.

Заразом автори книги показують процес входження М. Грушевського до грона найвідоміших громадсько-культурних, а пізніше – політичних діячів українства на зламі XIX–XX ст. Передусім, ідеться про його наукові й публіцистичні тексти, просвітницькі й культурні проекти, зорієнтовані на те, щоби сполучити українців, розділених імперськими кордонами. Саме на галицьку добу припадає початок безпосередньої роботи М. Грушевського над «Історією України», перший том якої вийшов 1898 р. як свого роду вшанування століття українського національного Відродження! Поряд із цим відбувається поворот у приватному житті вченого, котрий укладає подружній союз із Марією Вояковською посеред величезних навантажень на ниві наукового, громадського, культурного життя.

У четвертому розділі представлена передвоєнна доба у житті М. Грушевського, котру автори метафорично нарекли «Між Львовом та Києвом». У цьому розділі показана роль М. Грушевського у розбудові українського громадсько-культурного, наукового і політичного життя після революції 1905 р. У певному розумінні цей розділ описує важливу метаморфозу у його біографії, позаяк М. Грушевський із визначного інтелектуала й громадсько-культурного діяча трансформується у лідера загальнонаціонального масштабу як у межах підросійської, так і підавстрійської України. Тож історик виступає не тільки як засновник Українського наукового товариства у Києві, а і як один із фундаторів політичного проекту довоєнної епохи – Товариства українських поступовців. Недаремно ці метаморфози автори окреслюють у розрізі розмаїтих практик М. Грушевського, контекстів його середовища, зокрема у вигляді як численних конфліктів, так і багатьох форматів співпраці. Тим паче, що його життєва історія вкотре спонукувала до складного вибору – бути політиком або бути науковцем!

У п'ятому розділі висвітлюється драматичний поворот у долі М. Грушевського, пов'язаний із Першою світовою катастрофою, котра розділила українство між таборами ворожих альянсів воюючих країн. Повернення до Російської імперії, попри його очікування на іншу, більш сприятливу реакцію, спричинило арешт й ув'язнення, згодом – кількарічні поневіряння на засланні. Лише кампанія підтримки російських науковців-симпатиків і прихильників ученого, насамперед академіка О. Шахматова, почасти полегшила його становище. Загалом роки заслання і воєнного лихоліття стали часом важких психологічних випробувань для М. Грушевського, коли він був змушений значною мірою переключитися на підготовку студій із всесвітньої історії. Так чи інакше, часи заслання стали свого роду перехідним періодом у біографії історика напередодні революції 1917 р.

У шостому розділі життєпису М. Грушевського показана революційна трансформація вченого, котра раптово перетворила його з політичного заслання у першорядного державного й політичного діяча – голову Центральної Ради. Саме в цей час розгорнулася і сягнула крайньої межі найважливіша колізія у персональній історії М. Грушевського, пов'язана із його винятковим становищем в академічному й культурному світі українства та zarazом провідній ролі в українському державному проєкті. З одного боку, весь попередній досвід і практики М. Грушевського логічно висували його на місце лідера нації та держави. З іншого боку, великий фаховий доробок і світоглядні пріоритети, пов'язані з соціалістичними ідеалами історика та державного діяча гостро конфронтували з безжальною революційною прагматикою, котра нав'язувала нестримний і кривавий перебіг історичних подій.

Сьомий розділ книги висвітлює п'ятирічний період еміграційних поневірянь М. Грушевського, зокрема розглядає його як громадського і політичного діяча та як історика, котрий чимдалі частіше опрацьовував інші площини соціогуманітаристики, передусім соціологію й історію української літератури. Не випадково автор «Історії України-Руси» на еміграції став засновником Українського соціологічного інституту, котрий проєктувався як культурне й наукове представництво українства у світі. Та, як і в попередні періоди життя, перед істориком знову виринала стара-нова дилема, хоч і в зовсім інших соціокультурних реаліях. Отож автори аналізують складні еміграційні передумови й обставини, котрі причинилися до однозначного, проте дуже важкого вибору М. Грушевського – відмовитися від політичних практик і цілковито зануритися в омріяну наукову працю на теренах УСРР.

Восьмий розділ присвячений останньому десятиліттю життя та діяльності М. Грушевського, котре пов'язують із радянською добою. За іронією долі, історик випало ввійти на наукову сцену ВУАН середини 1920-х років, створення якої за часів Української Держави П. Скоро-

падського він так і не сприйняв. Тому ставлення до М. Грушевського в академічному середовищі другої половини 1920-х років було суперечливим, а часом упередженим, оскільки цей факт підживлював численні конфлікти. Втім, останній період життя М. Грушевського увінчався не тільки його визначними здобутками як історика, а й організатора наукового життя, передусім історичної науки. У пореволюційних політичних умовах і напруженій ідеологічній атмосфері вченому вдалося створити навколо кафедри історії українського народу Київську школу істориків України.

Великою мірою, як наголошують автори книги, М. Грушевський від самого повернення до УСРР перебував фактично у постійному протистборстві з радянською системою. Її утвердження на межі 1920–1930-х років спричинилося не тільки до ліквідації практично всіх наукових осередків, створених академіком, численних репресивних заходів супроти його співробітників, учнів і рідних, а й до безпосередньої загрози його життю. У цьому світлі життєвий фінал М. Грушевського, який і до сьогодні продукує різні версії дослідників, промовисто відображає тернисту долю вченого за часів панування більшовицького режиму.

Дев'ятий розділ книги є своєрідним епілогом у викладі родинної історії Грушевських, який волею-неволею нав'язує асоціації з мартирологом. Зрештою, книга завершується післямовою, в якій висвітлюється місце М. Грушевського у суспільній свідомості сучасного українства.

Насамкінець відзначимо, що персональна історія М. Грушевського, безперечно, мотивуватиме ще не одне покоління дослідників до конструювання, написання й представлення його біографії у всьому розмаїтті джерельних свідчень, а також їх багатоманітних візій і ревізій. Величезний простір для такого біографічного письма становлять тексти автора «Історії України-Руси», котрі активно вивчаються та вводяться до наукового обігу сучасними грушевськознавцями.

Книга Р. Пирога і В. Тельвака є цікавою й оригінальною студією, котра зіставляє відомі біографічні віхи М. Грушевського з найрізноманітнішими контекстами й аспектами його величезної спадщини. Вона спонукає до новітніх прочитань й осмислень життєвої, інтелектуальної, політичної та багатьох інших площин як персональної історії М. Грушевського, так і низки важливих епох з історії новітнього українства.

У Державній архівній службі України

Новий, 2022 рік, Державна архівна служба України і державні архіви розпочали вмотивованою роботою із прицілом на конкретний результат. Проте широкомасштабне вторгнення росії в Україну 24 лютого внесло вимушені корективи у їхню діяльність.

6 січня відбулася онлайн-презентація результатів першого спільного пілотного проекту, що реалізовується Державною архівною службою України та Інститутом досліджень тоталітарних режимів Чехії до 80-річчя проголошення амністії для чехословацьких громадян у 1942 р., які перебували у місцях позбавлення волі та інтернованих у колишньому Радянському Союзі.

25 січня Голова Укрдержархіву А. Хромов із робочим візитом відвідав **Держархів Черкаської області**, у рамках якого зустрівся з архівістами Черкащини. Під час спілкування А. Хромов зупинився на стратегічних напрямках розвитку архівної галузі на найближчий період.

26 січня очільник Укрдержархіву А. Хромов провів нараду з директорами установ страхового фонду документації, на якій було обговорено стан виконання виробничих завдань із виготовлення документів страхового фонду документації у 2021 р. і планування спеціального фонду на 2022 р., а також організацію виконання Державної програми формування страхового фонду документації спецпризначення за обсягами і номенклатурою у 2022 р.

27 січня Державна архівна служба України і ЦДАВО України в Українському національному інформаційному агентстві «Укрінформ» презентували новий онлайн-ресурс архіву української державності, що на сьогодні вже включає понад півмільйона копій аркушів документів із фондів архіву.

На початку лютого Державна архівна служба вперше розробила програму оцифрування архівних інформаційних ресурсів на середньостроковий період.

До розділу «Архіви Криму» офіційного вебпорталу Укрдержархіву додано нову тематичну колекцію загальнодоступних документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України. Станом на **4 лютого**

тут розміщено цифрові копії документів та описову інформацію до них, обсяг яких становить 35 справ.

4 лютого відбулося засідання Комісії з приймання науково-дослідних робіт, якою було схвалено результати 5-ти науково-дослідних робіт, що виконувалися впродовж 2021 р.

У лютому загальна кількість відвідувачів онлайн-ресурсу «Архів українського німого кіно», започаткованого Укрдержархівом, становила понад 20 тис.

15 лютого в Українському національному інформаційному агентстві «Укрінформ» відбувся публічний звіт Голови Державної архівної служби України А. Хромова про роботу Укрдержархіву, архівних установ і спеціальних установ страхового фонду документації у 2021 р. та пріоритети на 2022 р.

Йшлося, зокрема, про те, що Державною архівною службою України у 2021 р. розроблено 24 проекти нормативно-правових актів, 2 законопроекти, 8 проектів постанов Кабінету Міністрів України, 2 проекти розпоряджень Кабінету Міністрів України, 12 проектів наказів Міністерства юстиції України. Із підготовлених Укрдержархівом актів прийнято 4 постанови Кабінету Міністрів України, 2 розпорядження Кабінету Міністрів України, 12 наказів Міністерства юстиції України. У частині формування Національного архівного фонду державними архівами областей за 2021 р. прийнято на постійне зберігання від архівних відділів райдержадміністрацій і міських рад 53 тис. 505 од. зб. управлінської документації і 404 од. обл. фотодокументів.

Голова Укрдержархіву А. Хромов відзначив поліпшення умов зберігання документів НАФ шляхом заміни приміщень архівів і надання додаткових. Так, архівними установами України протягом року було проведено заміну 37 приміщень заг. площею 3042,92 кв. м та отримано додаткових 49 приміщень заг. площею 2831,55 кв. м. У 2021 р. організовано і проведено 33 заходи інформаційного характеру за участі керівництва Укрдержархіву та висвітлення в засобах масової інформації діяльності Укрдержархіву (інтерв'ю, прес-конференції, круглі столи, презентації). Серед них – презентаційні заходи в «Укрінформі»: «Не втрачені архіви Луганщини», «Онлайн-доступ до архівних документів АР Крим та м. Севастополя», «Крок до архіву майбутнього», «Онлайн-доступ до архівних документів репресивних органів Криму», а також участь у презентації краундфандингової платформи «Зерна правди». 20 грудня 2021 р. в Укрінформі відбулася презентація проекту зі створення онлайн-архіву української дипломатії. За участі Укрдержархіву та архівних установ вийшло 217 телесюжетів і телепередач, 131 радіосюжет і радіопередача, у друкованих періодичних ЗМІ опубліковано 692 статті. У 2021 р. архівні установи України підготували 1 тис. 334 виставки. На розгляд до архівних установ України у 2021 р.

надійшло 474 тис. 36 запитів, з яких 193 тис. 155 запитів (41%) прийнято на особистому прийомі керівництвом і працівниками столів довідок архівних установ. Архівними установами України загалом виконано 474 тис. 36 запитів (на 13,6% більше ніж у 2020 р.), із позитивним результатом – 375 тис. 220 запитів (на 23,7% більше ніж у 2020 р.). Важливий напрям роботи – реалізація Державної програми формування страхового фонду документації на продукцію оборонного і мобілізаційного призначення на 2005–2028 рр. Упродовж звітнього періоду, відповідно до виділеного фінансування, забезпечено формування страхового фонду документації за позиціями Державної програми у обсязі 300 тис. 245 арк. ф. А4.

Очільник галузі зазначив, що Державна архівна служба України в умовах цифровізації забезпечує ефективний і зручний доступ до інформаційних ресурсів. Про це свідчить оновлений офіційний вебпортал з інтеграцією: архівно-пошукового проєкту «Український мартиролог ХХ століття», бази даних «Унікальні документи Національного архівного фонду», електронного ресурсу «Архіви Криму» з онлайн-доступом до цифрових копій метричних книг Державного архіву в Автономній Республіці Крим, метричних книг Державного архіву м. Севастополя, документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України, системи обліку публічної інформації. Активно підтримувалися й розвивалися міжнародні контакти Укрдержархіву. Зокрема, підготовлено й організовано переговорний процес щодо узгодження і в подальшому підписання нових редакцій Меморандуму про взаєморозуміння між Державною архівною службою України та Національним архівним агентством Республіки Молдова, Меморандуму про співробітництво між Державною архівною службою України та Національним архівом Азербайджанської Республіки, Угоди про співробітництво між Державною архівною службою України та Меморіалом Катастрофи і Героїзму Яд Вашем (вчинено 10 листопада 2021 р. у м. Єрусалим, Державна Ізраїль). Підтримано пропозицію болгарської сторони опрацювати нову редакцію Угоди про співробітництво між Державною архівною службою України та Державною агенцією «Архіви» Республіки Болгарія.

Проаналізувавши досягнення і проблеми Укрдержархіву у 2021 р., А. Хромов назвав пріоритети діяльності Державної архівної служби України на 2022 р.:

Пріоритет 1. «Відкриті архіви», прозора, зрозуміла й ефективна комунікація з партнерами та стейкхолдерами.

Пріоритет 2. Ефективне формування і забезпечення збереженості НАФ як складової світової культурної спадщини.

Пріоритет 3. Забезпечення сталого розвитку та підтримка потенціалу державної системи страхового фонду документації.

Пріоритет 4. Цифровізація архівів та установ страхового фонду документації як фактор зростання економіки України, попиту на інформаційні ресурси і послуги.

* * *

Із першого дня широкомасштабного вторгнення російських військ в Україну Державна архівна служба України стала форпостом архівної спільноти, націливши потенціал комунікацій на заклик до всього цивілізованого світу зупинити агресивні плани росії, зберегти архівні документи для нинішнього і прийдешніх поколінь.

25 лютого Голова Державної архівної служби України А. Хромов коротко проінформував про ситуацію в центральних і обласних державних архівах, повідомивши, що станом на 9 год. ранку забезпечено контроль і цілісність фондів і приміщень.

3 березня на офіційному вебпорталі Державної архівної служби України розміщено текст звернення до партнерів, а також до міжнародних організацій, зокрема Міжнародної ради архівів (МРА), посилюючи зусилля щодо припинення агресії росії проти України і збереження культурного надбання українських архівів.

Того ж дня на офіційному вебресурсі Державної архівної служби України було оприлюднено звернення до Генерального Секретаря МРА із проханням розглянути питання щодо позбавлення членства в МРА Федерального архівного агентства Російської Федерації та державних архівних установ РФ.

Позиція Укрдержархіву отримала широкий розголос: із перших днів війни міжнародна спільнота архівістів висловила стурбованість і підтримку українським архівістам, підкреслюючи у своїх зверненнях важливість захисту архівів України. Колеги запропонували свою допомогу, у т. ч. в оцифруванні документів НАФ та збереженні вже створених електронних ресурсів.

7 березня Укрдержархів на власних інформресурсах повідомив, що від початку широкомасштабної російської агресії вже постраждали мінімум 2 будівлі державних архівів і поранений один співробітник. Підтверджене щодо втрати документів на той час не було. Водночас, невідомою залишалася доля декількох співробітників і сховищ документів у невеличких містах – місцях активних бойових дій та бомбардувань.

8 березня Голова Державної архівної служби України А. Хромов звернувся до Президента та Генерального Секретаря МРА, а також Президента Європейського відділення МРА (ЮРБІКА) та архівних установ – членів ЮРБІКИ із закликом підтримати вступ України до Європейського Союзу.

10 березня завдяки наполегливим зусиллям Укрдержархіву Виконавчий комітет МРА проголосував за припинення відносин із держав-

ними архівними установами росії та білорусі. Рішення Комітету вступило в дію негайно.

14 березня 2022 р. Державна архівна служба України презентувала новий онлайн-проект «Архів архівного законодавства».

У період із **25 до 31 березня** очільник Укрдержархіву А. Хромов надав: інтерв'ю телеканалу «Рада» під час марафону єднання; журналісту популярного німецького часопису «Der Spiegel» М. Кістеру; коментарі журналістці щотижневого американського журналу «TIME» О. Б. Ваксмен про захист українських архівів упродовж російської війни проти України, а також коментар до статті Б. Хоппа «Вбивають очевидців, знищують архіви, загрожують документам. Історична пам'ять України не захищена від російських ракет», вміщений у німецькій щотижневій газеті «Die Zeit».

У режимі онлайн за ініціативи і участі Голови Державної архівної служби України А. Хромова та Головного виконавчого директора і зберігача Національного архіву Сполученого Королівства Дж. Джеймса відбулося підписання між сторонами Угоди.

28 березня за участі Голови Державної архівної служби України А. Хромова відбулося підписання директоркою **ЦДАВО України** Л. Левченко договору про співробітництво архіву з корпорацією FamilySearch International (США).

У державних архівних установах України

Упродовж I кварталу продовжувалося виконання державними архівами Програми оцифрування архівних інформаційних ресурсів на 2022–2025 рр.

13 січня онлайн-проект «Управлінські рішення вищого політичного керівництва України. 1919–1991 рр.» на «e-resource» **ЦДАГО України** поповнено черговими справами із протоколами та витягами з протоколів Політбюро ЦК КП(б)У за 1932 р.

У **січні** онлайн-архів організації «Благодійний фонд «Меморіал Голокосту «Бабин Яр» поповнився справами таких фондів: Ф. 1654 (Держархів м. Києва), Ф. 5634 (Держархів Київської області), Ф. 4-сч (ЦДАВО України), Ф. 1164 (ЦДІАК України). Загальна кількість доданих за місяць документів становить 179 тис. 800. Усього ж онлайн-архів вміщує 1 млн 912 тис. 704 документи.

Станом на **28 січня** у базі даних «Український мартиролог ХХ ст.» на офіційному вебпорталі Державної архівної служби України доступна інформація про 80 тис. 55 репресованих осіб.

У **ЦДКФФА імені Г. С. Пшеничного** триває поповнення електронного каталога аудіовізуальних документів. Розділи «Фотодокументи»,

«Кінодокументи» та «Відеодокументи» збільшилися на 11 тис. нових облікових записів.

Станом на **1 лютого** рубрика «Оцифровані описи та справи онлайн» на сайті **Держархіву Чернігівської області** поповнена цифровими копіями 92 справ та 31 опису.

У **березні** на сайті **Держархіву Рівненської області** у розділі «Е-архів» розміщено 175 метричних книг фонду Р-740 «Відділ державної реєстрації актів цивільного стану Головного територіального управління юстиції у Рівненській області» (оп. № 4, спр. від № 650 до № 825).

ЦДНТА України ініціював реалізацію комплексної віртуальної подорожі архівними приміщеннями, яку буде завершено до Дня працівників архівних установ 24 грудня 2022 р.

Відповідно до Договору між архівом та Управлінням Мукачівської греко-католицької єпархії працівники **Держархіву Закарпатської області 25 березня** розпочали сканування і переведення в електронний формат архівних документів НАФ.

Держархів Київської області 25 березня представив в онлайн-простір цифрові копії 4 тис. 290 фільтраційних справ «колишніх» оstarбайтерів, які були вивезені з Київської області на примусові роботи до Німеччини під час Другої світової війни. Оцифрування документів стало можливо завдяки співпраці з корпорацією Familysearch International (США). Загалом архівний фонд налічує майже 115 тис. фільтраційних справ репатріантів.

* * *

Активно використовуючи потенціал різноманітних інформаційних ресурсів, державні архівні установи упродовж **січня-березня** презентували низку виставкових проєктів, присвячених пам'ятним датам в історії України та визначним особам – громадсько-політичним, церковним, культурно-мистецьким діячам, подвижникам національної культури. Також були проведені круглі столи, кінолекторії, опубліковані монографії і статті до цих дат.

11 січня на сайті **Держархіву Житомирської області** розміщено онлайн-виставку архівних документів із нагоди відзначення 115-річчя від дня народження вченого, академіка, конструктора в галузі ракетної техніки і космічних досліджень С. Корольова, а **Держархів Чернівецької області** оприлюднив документальну виставку, присвячену 100-річчю від дня народження українського історика, громадського і політичного діяча, почесного доктора Чернівецького університету, почесного громадянина м. Чернівці А. Жуковського (1922–2014).

Із **13 січня** на сайті **ЦДАЛ України** експонується виставка документів «Рідна мова і церква як запорука становлення української на-

ції в житті та діяльності Івана Огієнка», присвячена 140-й річниці від його дня народження.

14–17 січня на сайтах і у соцмережах **ЦДАВО України, ЦДАГО України, Держархіву Житомирської області** розміщено тематичні добірки документів до 140-річчя від дня народження І. Огієнка (Митрополита Іларіона) (1882–1972) – церковного, громадського і політичного діяча, історика церкви, мовознавця, лексикографа, педагога.

17 січня Держархів Чернігівської області розпочав експонування фотодокументальної виставки «До 80-річчя початку вивезення трудових ресурсів України до Німеччини».

21 січня ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного, держархіви Запорізької, Миколаївської, Чернігівської областей презентували виставкові проекти до Дня Соборності України.

24 січня на сайті **ЦЦІАК України** розміщено документальну виставку до 425-ї річниці від дня народження П. Могили – відомого українського церковного та політичного діяча, письменника, засновника Києво-Могилянської академії, архімандрита Києво-Печерської лаври, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі.

27 січня у Білоцерківському краєзнавчому музеї відбулася презентація створеної на джерельній базі архівного фонду № 1 **Держархіву Київської області** книги Є. Чернецького «Білоцерківська юдаїка».

28 січня на сайті **держархіву Чернігівської області** розміщено оновлену фотодокументальну виставку «Пам'яті Героїв Крут».

29 січня у Держархіві Черкаської області відбувся науково-практичний семінар «Генеалогічне дерево».

У січні вийшли друком: колективна монографія «Історико-культурна спадщина: збереження, доступ, використання», до якої увійшла стаття директора **ЦДЕА України**, канд. іст. наук Ю. Ковтанюка «До питання створення електронних копій електронних документів, засвідчених паперових копій електронних документів і цифрових копій паперових документів», а також збірник документів, підготовлений колективом **Держархіву Дніпропетровської області** «Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929–1933 роки). Збірник документів. Державний архів Дніпропетровської області».

10 лютого Держархів Чернівецької області презентував тематичну документальну виставку «Лук'ян Кобилиця – народний герой Буковини», підготовлену до 210-річчя від дня народження громадського і політичного діяча, ватажка селянського руху на Буковині у 1840-х роках.

18 лютого до 30-річчя затвердження Державного Герба України **ЦДАВО України** підготував ілюстровану добірку ескізів Державного Герба України, що надходили до Комісії з питань культури і духовного

відродження, яка 24 червня 1991 р. оголосила відкритий конкурс щодо створення проєкту герба.

18 лютого на сайті **Держархіву Чернігівської області** розміщено оновлену фотодокументальну виставку «До Дня вшанування учасників Революції Гідності та увічнення пам'яті героїв Небесної сотні».

20 лютого Держархівом Донецької області до Дня Пам'яті Героїв Небесної Сотні підготовлено добірку документів з архівної колекції «Герої Небесної Сотні» про земляків з Донецького краю, які загинули під час подій Революції Гідності.

24 лютого в режимі онлайн на базі платформи Google Meet до Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, річниці від дня проведення мітингу на підтримку територіальної цілісності України в м. Сімферополь у **ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного** відбувся кінолекторій «Мовою кіно: Украдений півострів. Документальні свідчення» з демонстрацією документального фільму В. Грома «Крим. Оточені зрадою».

9 березня оголошено імена лауреатів Національної премії України імені Тараса Шевченка. У номінації «Візуальне мистецтво» найвищу відзнаку отримав митець М. Кадан із персональною виставкою «Камінь б'є камінь», в експозиції якої були представлені архівні документи з фондів **ЦДАМЛМ України**.

12 березня на сайті архіву-музею презентовано добірку світлин і цікаві факти з історії українського флоту. Захід приурочено до Свята Українського моря (День військово-морського флоту Української Народної Республіки), який українці всього світу відзначають 29 квітня.

На сайті **ЦДАЗУ 16 березня** розміщено тематичну добірку «Встає наш край з недолі і руїн», присвячену проголошенню 83 роки тому повної державної самостійності Карпатської України.

21 березня на вебресурсах **ЦДАВО України** оприлюднено Третє число проєкту «Шлях до Державності: архівні хроніки української еміграції», що має назву «Культура в окупації» і присвячене 180-річчю від дня народження українського композитора, піаніста, диригента, педагога М. Лисенка.

22 березня ЦДАМЛМ України презентував тематичну добірку документів «І настане час, коли один скаже: Слава Україні! і мільйони відповідатимуть: Героям Слава» (Степан Бандера).

27 березня у рамках Всесвітнього дня Театру на сайті **ЦДАМЛМ України** вміщено добірку фотодокументів із архівного зібрання, присвячену українському театру, – «**У світлі рампи**» – на відзначення 140-річчя від дня заснування М. Кропивницьким першої об'єднаної професійної театральної трупи, першого професійного українського театру, що увійшов в історію під назвою «Театр корифеїв».

28 березня Держархів Тернопільської області презентував онлайн-виставку «Корвет «Тернопіль» на сторожі морських рубежів України (2006–2014 роки)» на відзначення опору екіпажа корвета ВМС ЗС України «Тернопіль» штурму російськими збройними силами, що відбувся у березні 2014 р. Виставка підготовлена до Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим і м. Севастополь.

29 березня на сайті **Держархіву Київської області** розміщено онлайн-виставку «Лесь Курбас та його «Березіль». Київський період», присвячену 135-річчю від дня народження видатного митця та 100-річчю головного проєкту його життя – театру «Березіль».

30 березня на сайті **Держархіву Чернівецької області** вміщено тематичну документальну виставку «Буковинська земля у стародавніх документах», присвячену першій письмовій згадці про Буковину 30 березня 1392 р.

31 березня 2022 р. із нагоди 100-річчя заснування театру «Березіль» та 135-ї річниці від дня народження його фундатора – видатного українського культурного діяча, актора, режисера і драматурга Леся Курбаса на сайті **ЦДАГО України** презентовано онлайн-виставку документів із фондів архіву.

* * *

В умовах війни центральні державні архіви та державні архіви областей започаткували нові проєкти зі збирання матеріалів відчайдушної боротьби українців і створення архівних колекцій про агресію росії проти Української держави у 2022 р.

ЦДАГО України розпочав формування нового архівного фонду про український спротив російській військовій агресії із документальних свідчень, зібраних шляхом ініціативного документування подій сьогодення.

Завдяки наполегливій праці співробітників **ЦДКФФА імені Г. С. Пшеничного** для зберігання відібрано: 300 фотодокументів, що хронологічно охоплюють період із 24 лютого до 17 квітня 2022 р. та висвітлюють наслідки нещадних обстрілів і бомбардувань збройними силами Росії населених пунктів України, взяття у полон російських окупантів, поховання жертв рашизму у братській могилі у м. Маріуполь Донецької області, антивоєнні акції й мітинги на підтримку України у Чехії, Грузії, Польщі, Німеччині тощо; 12 змонтованих відеозбірок, до яких увійшли 356 відеосюжетів, що відображають хроніку воєнних подій 24–28 лютого 2022 р.; відеощоденник 15-річної дівчини А. Загреби «Наша долина смертної тіні», створений 2–16 березня 2022 р. у Маріуполі під час блокади міста російськими загарбниками.

Із самого початку війни **архівістами Київської області** зібрано майже 500 фотодокументів та 200 відеосюжетів, які стануть важливою

частиною національної пам'яті. Це – фотографії евакуації мешканців сіл і міст Бучанського й Броварського районів, гуманітарних вантажів в окуповані населені пункти області, зруйнованих закладів освіти та соціального захисту, вже звільнених Бучі, Ірпеня, Бородянки, Гостомеля.

Держархіви Кіровоградської, Сумської областей розпочали нові проекти щодо формування колекцій документів (фото- фоно-, відео-, у паперовому вигляді) про повномасштабне вторгнення російських військ в Україну та героїчний опір наших Збройних Сил і народу.

Незважаючи на активні бойові дії на території Луганської області, продовжує роботу **Держархів Луганської області**, який ще з початку збройної агресії РФ на Сході України 2014 р. збирав матеріали (документи, фотографії, статті, свідчення очевидців), що висвітлювали ці події. Також, із метою збереження пам'яті про живих і полеглих воїнів – учасників АТО та вшанування їхнього подвигу, був започаткований проєкт «Пам'ятайте героїв АТО», в рамках якого створено 4 колекції документів та 12 фондів особового походження. Зараз архів започаткував новий проєкт задля збереження історії незламного українського народу.

Держархів Львівської області ініціював збір матеріалів (світлини, газети/журнали та інші документи з паперовим носієм) для заснування архівного фонду з цієї тематики.

Держархів Черкаської області запросив громадян до співпраці у рамках інформаційного проєкту «Життєпис війни» і закликав ділитися матеріалами, які показують приватний досвід війни, а саме відомостями, фото, спогадами, відео, електронними файлами, що доповнюватимуть картину війни.

Працівники **Держархіву Чернівецької області** долучилися до допомоги переселенцям з інших областей України, прийнявши у свої родини мешканців із Києва. Шестеро працівників архіву стали на облік як донори у Чернівецький обласний центр служби крові. Збиралися речі першої необхідності та передавалися місцевим волонтерам у пункт прийому в ЗОШ № 22 м. Чернівці.

Попри російську агресію державні архівні установи в надзвичайно складних умовах виконують свою місію, продовжуючи важливу роботу з оцифрування документальної спадщини, оприлюднення копій архівних документів, створення виставкових онлайн-проєктів, забезпечення функціонування консультативно-дорадчих органів тощо.

Офіційне, науково-практичне видання

Дизайн обкладинки: *Олександра Сімковська*,
випускниця Школи візуальних комунікацій

На 1 стор. обкладинки – Світлина погруддя Т. Шевченка в смт Бородянка
(Київська обл.), пошкодженого внаслідок російської військової агресії в Україні.

Автор – К. Савенко. 6 квітня 2022 р.

ЦДКФФА України імені Г. С Пшеничного.

На 4 стор. обкладинки – Відозва Українського Військового
Інформаційного Бюро «Судний день українського народу» (липень 1920 р.).

ЦДАВО України. Ф. 3866. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 18.

Відповідальний редактор *Володимир Янішевський*

Літературне редагування *Ганни Волкотруб*

Коректор *Микола Дзьобак*

Переклад англійською мовою *Ольги Фрасинюк*

Художньо-технічний редактор *Тетяна Остапенко*

Оригінал-макет *Ізоліни Селезньової*

Здано до набору 02.05.2022. Підписано до друку 27.06.2022.
Формат паперу 70×108/16. Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 20,825.
Умовн. фарбо-відб. 42,53. Обл.-вид. арк. 20,51.
Наклад 103. Зам. 88.

«Архіви України», №1, 2022. Науково-практичний журнал. Видається з 1947 р.
Свідощтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації:
КВ 23646-13486 ПР від 17.12.2018 р.

Журнал «Архіви України» включено до Переліку наукових
фахових видань України (категорія «Б»)
з історичних наук (спеціальність 032 – Історія та археологія)
і соціальних комунікацій (спеціальність 029 – Інформаційна,
бібліотечна та архівна справа)
(накази Міністерства освіти і науки України від 24 червня 2020 № 1188
та від 26 листопада 2020 р. № 1771)

Адреса редакції:
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.
ДЦЗД НАФ 03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24.